

MS: SOC: B

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, Nos. 234 253 & 259.

तैत्तिरीय-प्रातिशाख्यं ।

त्रिभाष्यरत्ननाम टीकासहितम् ।

THE (TAITTIRIYA PRATISAKHYA)

WITH THE

COMMENTARY EN TITLED THE TRIBHĀSHYARATNA.

EDITED BY

RAJENDRALĀLA MITRA.

AS: Soc: B

CALCUTTA.

999

PRINTED AT THE GANESHA PRESS.

1872.

2941.
T. 135 P. M.

5952

CONTENTS.

I.	List of sounds,	2
II.	Origin of sounds,	26
III.	Shortening of vowels,	44
IV.	Pragraha or uncombinable words,	55
V.	Sañhitā or combination of words,	81
VI.	Conversions of s and visarjanīya into sh.,	96
VII.	Conversion of n into ṅ,	104
VIII.	Changes of unaspirated surds,	101
IX.	Changes of h, ah, áh, n, ṅ, ṅ, án, in, &c.	127
X.	Coalescence of vowels,	140
XI-XII.	Elision of vowels,	150
XIII.	Elision of m.	167
XIV.	Duplication,	177
XV.	Nasalization,	197
XVI.	The use of n̄.	201
XVII.	Various opinions about nasality,	217
XVIII.	Opinions about the aspiration of Om,	221
XIX.	Emphasis and shaking,	224
XX.	Different kinds of circumflex letters,	227
XXI.	Division of consonants in syllabication,	223
XXII.	Formation of articulate sounds, tones, pitch, long and short syllables, &c.	240
XXXIII.	Articulation,	246
XXIV.	Various kinds of texts, and qualifications of Vedic teachers and readers,	253

आनुपूर्व्येण पूर्वं शिष्टैरुपदिष्टाः । तथाहि । अ आ आ ३,
इ ई ई ३, उ ऊ ऊ ३, ऋ ॠ २ लृ ॠ (१), ए ऐ, ओ औ,
इति स्वराः षोडश । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड
ढ ण त थ द ध न प फ ब भ मा इति स्पर्शाः पञ्चविंशतिः ।
य र ल वा इति चतस्रोऽन्तस्थाः । ङक ङप श ष स हा इति षड्-
भाणः (२) । अनुस्वारस्येति सूत्रेण अनुस्वार उक्तः । काल-
विशिषाश्रयत्वादसौ धर्म्मो न त्वनुनासिकवर्ध्मः (३) । विधेर्मध्य-
स्थनासिक्यात् इति शिच्चाकारवचनन्तु (४) धर्म्मधर्म्मिणोरभेदविव-
क्षयोपपद्यते । अथ विसर्जनीय इत्यनेन विसर्जनीय उक्तः ।
नासिकाविवरणादानुनासिक्यमिति (५) रङ्ग उक्तः । घृक्तः स्वरा-
त्परो लीडमिति लृकार उक्तः । स्पर्शादनुत्तमादिति चत्वारो
यमा उक्ताः । रेफोभसंयोगे रेफस्वरभक्तिरिति स्वरभक्तिरुक्ता ।
अनेन प्रकारेण याजुर्वेदिकवर्णानां षष्टिसङ्ख्या सूत्रत एव

(१) अ १ आ २ आ ३, इ १ ई २ ई ३, उ १ ऊ २ ऊ ३, ऋ १ ॠ २, लृ १ इति
गचिञ्जितपुस्तकपाठः ।

(२) क्ख ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ मा इति षड्भाण इति क, ख, चिञ्जितपुस्तकद्वयपाठः ।

(३) न त्वनुनासिकधर्म्म इति ग, चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

(४) विधेर्मध्यस्थनासिक्यो न विरोधो भवेत् स्मृतः । तस्मात् करोति कार्यादि
वर्णानां धर्म्म एव तु इति शिच्चाकारवचनन्तु इति ग, चिञ्जितपुस्तकपाठः । विधेर्मध्यस्थ-
नासिक्य इति शिच्चावचने सति इति ६० सु० पुस्तकपाठः ।

(५) आनुनासिक्यमित्यनेन इति ६० सु० पुस्तकपाठः ।

विस्पष्टं द्रष्टव्या^(१) । ननु “त्रिषष्टिसत्तुःषष्टिर्वा वर्षाः, शम्भुमते मताः” इति शिक्षाकारवचने सति कथं षष्टिसङ्ख्या नियम्यते । सत्यं तत्, लौकिकवैदिकसर्ववर्णविषयमिति न शिक्षाकारवचनेन विरोधः । अत्र तु सूत्रैरेव तावतामेवोपलम्भादेः^(२) निर्णयो वर्णितः^(३) । वर्षानां समान्नायो वर्षसमान्नायः ॥

अथ नवादितः समानाचराणि ॥ २ ॥

‘अथ’ इति सञ्ज्ञाधिकारार्थः । अस्मिन् वर्षसमान्नाये ‘आदितः’, आरभ्य ‘नव’ वर्षाः, ‘समानाचरसञ्ज्ञा भवन्ति । यथा अ आ आ ३^(४) इत्यादि । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, दीर्घं समानाचरे सवर्णपर-इत्यादि । नन्वीदृशी महती सञ्ज्ञा किमर्था । शिक्षाशास्त्र-प्रसिद्धानुरोधादिति^(५) ब्रूमः ॥

द्वे द्वे सवर्णे ऋस्वदीर्घे ॥ ३ ॥

तेषु समानाचरेषु द्वे द्वे ऋस्वे द्वे द्वे दीर्घे वा^(६) ऋस्वदीर्घे दीर्घऋस्वे वा अचरे परस्परं सवर्णसञ्ज्ञे भवतः । इयमन्वर्थ-

(१) अनेन क्रमेण याजुर्वेदिकवर्णानां षष्टिसङ्ख्या नियम्यते । सूत्र एव विस्पष्टं द्रष्टव्या इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२) अत्र तु सूत्रैरेतावतां वर्षानामेवोपलम्भादेः एव इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(३) निर्णयो निर्णत इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(४) अ १ आ १ आ २ इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(५) शिक्षादिशास्त्रप्रसिद्धानुरोधायेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः । इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

(६) इ० मु० पुस्तके खचिह्नितपुस्तकेपि दीर्घे वा इत्यत्र वापदं नास्ति ।

सञ्ज्ञा । सवर्णत्वं नाम सादृश्यमुच्यते । तस्माद्कारादीनामि-
कारादिभिर्न सवर्णसञ्ज्ञा शङ्का, भिन्नस्थानप्रयत्नत्वादनयोः । सञ्-
ज्ञायाः प्रयोजनं, दीर्घं समानाक्षरे सवर्णपर इति^(१) । ऋस्वञ्च
दीर्घञ्च ऋस्वदीर्घे ॥

न भ्रुतपूर्वम् ॥ ४ ॥

भ्रुतपूर्वं समानाक्षरं सवर्णसञ्ज्ञं न भवति । भ्रुतमस्मात् पूर्वमिति
भ्रुतपूर्वं । यथा । अग्ना ३ इत्याहेत्यत्र दीर्घं समानाक्षरे सवर्णपर-
इत्येकादेशः प्रसक्तः । तच्चानिष्टं । प्रतिषिद्धायान्त्वेवं सवर्णसञ्ज्ञायां
पारिशेष्यात् द्वर्णोकारौ यवकाराविति भ्रुतपूर्वस्य इकारस्य यत्वं
स्यात् । स च यकारः, लुप्येते त्ववर्णपूर्वौ यवकाराविति^(२)
यकारे लुप्ते सति द्ववर्णपर एकारमित्येकादेशः प्रसक्तः,^(३) ऋऽपि
निषिध्यते, न भ्रुतप्रग्रहावित्यनेन । तस्मात् अग्ना ३ इत्याहेति
सिद्धयति ॥

षोडशादितः स्वराः ॥ ५ ॥

वर्णानां समान्त्रायस्य^(४) आदित आरभ्य षोडश वर्णाः स्वर-

(१) सवर्णपर इत्यादि इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२) यवकाराविति लुप्यते इति इ० मु० पुस्तकपाठः । ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठश्च ।

(३) इत्येकार्थः प्रसक्त इति इ० मु० पुस्तकपाठः । इत्येकारः प्रसक्त इति ख,
चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(४) वर्णसमान्त्रायस्य इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सञ्ज्ञा भवन्ति । अकारादय म्नीकारपर्यन्ता इत्यर्थः । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, स्वरपूर्वं व्यञ्जनमित्यादि^(१) ॥

शेषो व्यञ्जनानि ॥ ६ ॥

स्वरेभ्यः शेषो वर्णराशिर्व्यञ्जनसञ्ज्ञो भवति । ककारादिस्वरभक्तिपर्यन्ता इत्यर्थः । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, स्वरव्यञ्जनपर इत्यादि^(२) ॥

आद्याः पञ्चविंशति स्पर्शाः ॥७॥

व्यञ्जनेष्वाद्याः पञ्चविंशतिवर्णाः स्पर्शसञ्ज्ञा भवन्ति । ककारादयो मकारपर्यन्ता इत्यर्थः । अथ नवादितः समानाक्षराणि षोडशादित इतिवत् आदित इति वक्तव्ये^(३) आद्या इति शब्दान्तरप्रयोगोऽर्थान्तरसूचकः । व्यञ्जनेष्वाद्या न तु स्वरेष्वाद्या इति विज्ञेयं । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनम्, स्पर्शः स्पर्शपर इत्यादि ॥

पराश्र्वतसोऽन्तस्थाः ॥ ८ ॥

स्पर्शेभ्यः परे चत्वारो वर्णा अन्तस्थासञ्ज्ञा भवन्ति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनम्, अन्तस्थापरस्व सवर्णमनुनासिकमित्यादि ॥

(१) सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, अथ स्वरपरो यकारमित्यादि ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः । ६० मु० पु० पाठश्च ।

(२) सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं व्यञ्जनमित्यादि । इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं व्यञ्जनं स्वराङ्गमिति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

(३) षोडशादितः स्वरा इति वक्तव्ये इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । षोडशादितः स्वरा, इतिवत् आदित इति वक्तव्ये इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ६० मु० पुस्तके एतदधिकपाठोक्तिः ।

१ अध्याये ८, १०, ११, १२, सूत्राणि ।

७

परे षड्ब्रह्माणः ॥ ८ ॥

अन्तस्थाभ्यः परे षड्वर्णा जप्सञ्ज्ञा भवन्ति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनम्, जप्सा स्वरपर इत्यादि ॥

स्पर्शानामानुपूर्व्येण पञ्च पञ्च वर्गाः ॥ १० ॥

स्पर्शानां मध्ये आनुपूर्व्येण पञ्च पञ्च वर्णा वर्गसञ्ज्ञा भवन्ति । कचटतपादयो ङञ्जनमान्ता इत्यर्थः । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, टवर्गश्च तवर्गपर इत्यादि ॥

प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थोत्तमाः ॥ ११ ॥

एकैकस्मिन् वर्गे यथाक्रमेण वर्णाः प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थोत्तमसञ्ज्ञा भवन्ति । सिद्धेऽपि सङ्ख्यानिमित्ते नास्ति सङ्ख्यान्तराभिधानार्थं सञ्ज्ञान्तरं^(१) कथयितुं प्रथमादिसञ्ज्ञाविधानं । तत् कथम् । ककारादीनामेव प्रथमादिसञ्ज्ञाप्रत्ययार्थम्, स्वरान्तस्थोष्मप्रभृतिषु तु सङ्ख्यासञ्ज्ञा-प्रतिषेधार्थम् । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, प्रथम जप्सपरो द्वितीयं तृतीयं स्वरघोषवत्परः । हकारो हचतुर्थेषु नानुत्तमः^(२) उत्तमपर इत्यादि ॥

जप्सविसर्जनीयप्रथमद्वितीया अघोषाः ॥ १२ ॥

जप्साणश्च विसर्जनीयश्च प्रथमद्वितीयाश्चाघोषसञ्ज्ञा भवन्ति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनम्, अघोषपरस्तस्य इत्यादि ॥

(१) सङ्ख्यान्तरमिति ह, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२) हकारश्चतुर्थं नानुत्तम इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

न हकारः ॥ १३ ॥

न भवत्यघोषसञ्ज्ञो हकारः । जप्तत्वादघोषत्वे प्राप्ते
तदपवादीऽयम् ॥

व्यञ्जनशेषो घोषवान् ॥ १४ ॥

अघोषेभ्योऽग्नौ व्यञ्जनशेषो घोषवत्सञ्ज्ञो भवति । यद्यप्यूष्-
विसर्जनीयेत्यघोषेषूक्तेषु (१) व्यञ्जनशेषस्य पारिशेष्यात् घोषवत्वं
सिद्धं । यथा देवदत्तयज्ञदत्तयोरपरशुर्देवदत्त इत्युक्ते परः परशु-
मानिति सिद्धम् । तथापि शास्त्रे संव्यवहारार्थं सञ्ज्ञानिर्द्देशः
क्रियते । पारिशेष्यादपि कण्ठोक्तेर्विशेषात् । अन्यथा न हकार इति
हकारस्याघोषसञ्ज्ञा निषिध्येत । नापि हकारो घोषवान् ।
विध्यभावात् । तथैव व्यञ्जनशेषः । स्वरा अपि तथा न घोष-
वन्तो नाप्यघोषाः । तथासति घोषवत्परश्चेति यत्र यत्र वक्ष्यति
तत्र सन्देहः स्यात् । घोषवत्परो नाम किम्पर इति तन्माभूद्वितीदं
सूत्रमारभ्यते । व्यञ्जनरूपः शेषो व्यञ्जनशेषः । अत्र सूत्रे चोद्य-
परिहाररूप एष विशेषो माहिषेयभाषितः (२) । सञ्ज्ञायाः
प्रयोजनं, घोषवत्परश्चेत्यादि ॥

आप्रावोपाभ्यधिप्रतिपरिविनीत्युपसर्गाः ॥ १५ ॥

आ प्र अव उप अभि अधि प्रति परि वि नि इत्येते शब्दा

(१) यद्यप्युष्मा विसर्जनीयप्रथमेऽघोषेषूक्त इति अ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

१० सु० पुस्तकपाठश्च ।

(२) विशेषो माहिषेये भाषित इति अ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

उपसर्गसञ्ज्ञा भवन्ति । ननु प्रपरापसमन्वनिर्दुर्ब्याङ्गि-
त्यादि^(१) पाणिनीया विशेषेण भणन्ति । कथमत्र सूत्रकृता
निरर्गलमुपसर्गा इतिशब्देन सङ्गुचिताः । उच्यते । यञ्जुर्वेदविषय-
एतावन्त एवेति मन्तव्यम् । तर्हि प्रपरावसमिति^(२) समुच्चये
विशेषः कथमुपलभ्यत इति^(३) । परत्वविधाने तस्य तात्पर्यं
न तु उपसर्गसञ्ज्ञाविधानेविशेषपाठः । तस्मान्न केनचिद्विरोधः ।
सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, उपसर्गनिपूर्वीऽनुदात्ते पद इति । 'इति'-
शब्दः प्रकारवाची ॥

वर्णः कारोत्तरो वर्णाख्या ॥ १६ ॥

कारोत्तरो वर्णो वर्णस्य आख्या भवति । यथा, अघेकारे-
काराविति । कारशब्द उत्तरो यस्मादसौ कारोत्तरः ।

अकारव्यवेतो व्यञ्जनानां ॥ १७ ॥

अकारव्यवहितो वर्णः कारशब्दोत्तरो व्यञ्जनानामाख्या
भवति । यथा, टनकारपूर्वस्य तकारमित्यादि^(४) । अकारेण
व्यवेतः अकारव्यवेतः ॥

१ (१) ननु प्रपरापसमन्वनिर्दुर्ब्याङ्गादयोप्यतिसूदभयश्च प्रतिना सञ्ज्ञा सञ्चित्याः
पर्युपयोरपि लक्षणाभावेत्यादि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२) तर्हि परापसमितौ च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(३) विशेषपाठः कथमुपलभ्यते इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(४) तकारश्चकारमित्यादि इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।
नकारश्चकारमित्यादि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

न विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्वानी-
यानुस्वारनासिक्यानाम् ॥ १८ ॥

विसर्जनीयादीनां वर्णत्वाविशेषात् कारोत्तरत्वं प्राप्तमनेन निवर्त्तते । न खलु विसर्जनीयादीनां कारोत्तरता भवति । कुतः । सर्वत्र तथाप्रयोगानुपलम्भात् । ननु यथा वर्णः कारोत्तरो वर्णाख्येति वर्णशब्दवाच्यस्यैव कारोत्तरत्वम्, नकारो णकार-मित्यादि; न तु वाचकस्य । अन्यथा वर्णकार इति स्यात् । तद्वद्विसर्जनीयादीनामपि (१) वाच्यग्रहणमेव युक्तं नान्यथा । तथासति वाचकपरतया वाररुचादि (२) विरचितमेतदुदाहरणम्, अवसाने रविसर्जनीयेत्याद्यनुचितमिति चेन्नैवं मंस्थाः । वाच्यानां केवलानामप्रयोगात् । अत्र वाच्यवाचकयोरेकदिवि-
क्षया सूत्रसरणिरित्युदाहरणगमनिका ॥

एफस्तु रस्य ॥ १९ ॥

रेफस्य तु (३) एफशब्द आख्या भवति । यथा रेफोऽपर इति । रेफस्य व्यञ्जनत्वाविशेषात् प्राप्तङ्कारोत्तरत्वम्, अकारव्यवेतत्वञ्च । तदुभयं 'तु'शब्दो निवारयति । अन्ये त्वन्यथा मन्यन्ते, अकार-व्यवेतत्वमेवेति । तदसाधु । तथासति कदाचित् कारोत्तरता कदाचिदेफोत्तरता चेति विकल्पः स्यात् । यथा, अकारो-

(१) विसर्जनीयानामपि इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । विसर्जनीयादीनामित्य-
नापि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अत्रापि इति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

(२) वाररुचादि इति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

(३) रस्यतु इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः; ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

व्यञ्जनानामिति विधानादिकल्पः । तथाहि, रेफोऽसंयोगे रषः
पूर्वो ह्रवनीत्यादि^(१) । नत्वेवं कारोत्तरत्वमपि विकल्पेन स्वीकृतं
कुत्रचित् । तस्मादस्मदुक्त एव युक्तः 'तु'शब्दार्थः ॥

ऋसो वर्णोत्तरस्वयाणाम् ॥ २० ॥

वर्णोत्तरो ऋसो ऋस्वदीर्घभूतानामाख्या भवति । यथा
इवर्णपर एकारमित्यादि । वर्णशब्द उत्तरो यस्मादसौ वर्णो-
त्तरः ॥

अकारो व्यञ्जनानाम् ॥ २१ ॥

व्यञ्जनानामकार आख्या भवति । यथा शचक्षपर इत्यादि
(२) । कारशब्दोत्तरत्वं । इदञ्च विकल्पते । समुच्चये त्वकार-
व्यवेतो व्यञ्जनानामिति व्यर्थं स्यात् । ननु तर्हि कारो-
त्तरता किमर्था, तदानीमपि व्यवायरूपेण^(३) अकारलाभात्
स एव आख्या भवतु । सत्यं । शिच्चादिशास्त्रप्रसिद्धसङ्केतानु-
सारेणेति परिहारः । अपरे तु सङ्गिरन्ते, अकारः सर्वस्वरा-
न्तस्य व्यञ्जनस्य ग्राहक इति । यथा, मनःचेमे, घनाघनः,
क्षीभणः, उक्थशासः चामेत्यादि न क्षपर इति प्रतिषेधस्यो
दाहरणं^(४) स्यादिति । तदसारं । कुतः । वा घोषपूर्वस्तष्टमिति-

(१) रेफोऽसंयोगे रेफस्वरभक्तिः रषः पूर्वह्रवनीत्यादि इति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

रेफोऽसंयोगे रषः पूर्वा ह्रवतनीत्यादिषु रेफोत्तरत्वमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ यथा तकारश्चकारं शचक्षपर इत्यादि इति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

३ व्यवायरूपेण इति ६० मु० पुस्तकपाठः । स्वरूपेणेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ निषेधस्योदाहरणमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

अपूर्वस्य तकारस्य (१) टत्वे कृते इषेद्वेति स्यात् । तच्चानिष्टं ।
किञ्च । यवनहस्वरपरेष्वित्यत्र स्वरपरशब्दो व्यर्थः स्यात् ।
भवन्मते सर्वस्वरान्तस्य स्त्रीकारनियमात् । तस्मादनुपपन्नमेव
तन्मतं मन्महे । किन्तु वर्णमात्रस्याख्या ॥

ग्रहणस्य च ॥ २२ ॥

लक्ष्यं निमित्तञ्च ग्रहणमित्युच्यते । गृह्यत इति ग्रहणं,
गृह्यतेऽनेनेति निमित्तमपि ग्रहणं, पदैकदेशः, प्रातिपदिक-
मिति यावत् । 'च'कारः पूर्वसूत्रोक्तमकारमाकर्षयति । ग्रह-
णस्य प्रातिपदिकस्य सर्वावस्थस्य अकार आख्या भवति । यथा
किंशिल किंशिलेति परः किंशिलशब्दो लक्ष्यं । उदाहरणं
यथा, किंशिलस्यतुर्थः किंशिलाय च क्षपणाय च (१) । ओष्ठे वः
परो लुप्यते इति तु निमित्तं । यथा । खाहीष्ठाभ्यां । उपयाम-
मधरेणोष्ठेन ॥

अःकार आगमविकारिलोपिनाम् ॥ २३ ॥

आगमादीनामःकार आख्या भवति । अःकार इति प्रथमा-
विभक्तेरुपलक्षणं । आगमस्य यथा, द्वितीयचतुर्थयोस्तु व्यञ्ज-
नोत्तरयोः पूर्वः । विकारिणो यथा, अथ नकारो णकारं ।
लोपिनो यथा, तिष्ठन्त्येकया स पूर्वः (१) । इत्येकवचनानि । लप-

१ अपूर्वलाभकारस्त्विति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

१ किंशिलस्यतुर्थो वन्यः किंशिलाय च इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

१ लोपिनो यथा इमं द्रा सुप्रथमः । तिष्ठन्त्येकया सपूर्वं इति ग, चिह्नित-
पुस्तकपाठः ।

री लकारमिति द्विवचनं । आनुपूर्व्यान्नासिक्त्वा इति बहुवचनं ।
आगमश्च विकारी च लोपी च आगमविकारिलोपिनः, तेषां ॥

ग्रहणं वा ॥ २४ ॥

तेषां आगमादीनां क्वचिद् ग्रहणं वा भवति । अकारेण
विनापीति तात्पर्यं । आगमस्य यथा, आदिरङ्गहतिरित्यादि ।
विकारिणो यथा, हन्यादुप्यमानश्चेत्यादि । लोपिनो यथा,
एष स स्य इत्यादि ॥

आसन्नङ् सन्देहे ॥ २५ ॥

सन्देहे सति आसन्नं वर्णं पदं वा गृह्णीयात् । स्वयमा-
दृशमाश्च विकर्णी चोत्तमे इत्यत्र चकारहयसम्भवात् । प्रग्रहनि-
मित्तत्वेन कतरस्योपादानं कर्त्तव्यमिति सन्देहे यदासन्नं कार्य-
भाजस्तदेव स्वीकर्त्तव्यं । चोत्तमे इति सूत्रे वर्णस्य यथा, आपृ-
षती (१) इत्यादि ॥

अनेकस्यापि ॥ २६ ॥

सन्देहे अनेकस्य पदस्य वर्णस्य वा ग्रहणं भवति । 'अपि'-
शब्दः सन्देह इत्यन्वादिशति । तिष्ठन्त्येकया स पूर्वं एवोत्तर-
इत्यादि ॥

प्रथमो वर्गोत्तरो वर्गाख्या ॥ २७ ॥

वर्गशब्दोत्तरः प्रथमः स्ववर्गस्याख्या भवति । यथा, टवर्गश्च
तवर्गपर इति । वर्गशब्द उत्तरो यस्मादसौ वर्गोत्तरः ॥

१ आपृषती आऊती इत्यादि इति ग, चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

अं विकारस्य ॥ ३८ ॥

अमिति शब्दो विकारस्याख्या भवति । अमिति द्वितीया-
विभक्तेरुपलक्षणं । यथा, प्रथमपूर्वो हकारस्तुर्थः । अथ नकारो
णकारः ।

पूर्व इति पूर्वः ॥ ३९ ॥

यः पूर्वशब्देन विशिष्यते (१), स तत्रैव स्त्रेण रूपेणोपल-
क्षितो ज्ञातव्यः, न तु रूपसामान्यादन्यो भिन्नदेशस्थः । यथा,
द्यावापृथिवीपूर्वस्य प्रग्रहो भवतीति वक्ष्यति, पूर्वत्वात् यावती
द्यावापृथिवी महिल्वेति यावतीशब्दः प्रग्रहः । यावती वै पृथिवीति
तु न स्यात् प्रग्रहः ॥

पर इत्युत्तरः ॥ ३० ॥

यः, पर इतिशब्देन (२) विशिष्यते, सोऽपि तत्रैव स्त्रेण रूपेण
प्रत्येतव्यः । यथा, हेपरस्य प्रग्रहो भवतीति वक्ष्यति । परत्वात्
हे जाये विन्दत इत्यत्र जाये इति शब्दः प्रग्रहः । योनिरसि जाय
एहीत्यत्र तु न प्रग्रहः ॥

ऋकारल्कारौ ऋस्वौ ॥ ३१ ॥

ऋकारस्य लृकारस्य ऋस्वसञ्ज्ञौ भवतः । (३) ऋतवो वै ।
अकृतस्य कृतस्य ॥

१ पूर्वशब्देन विहिंस इति च, चिञ्जितपुलकपाठः । ६० सु० पुलकपाठश्च ।

२ पर इत्यनेनेति च, अ, चिञ्जितपुलकपाठः, ६० सु० पुलकपाठश्च ।

३ यथा इति ६० सु० पुलकेऽधिकपाठः ।

अकारश्च ॥ ३२ ॥

अकारश्च ऋस्वसञ्ज्ञो भवति । 'च'कारो ऋस्वत्वमन्वादि-
शति । यथा, अयं पुर इति ॥

तेन च समानकालस्वरः ॥ ३३ ॥

तेन अकारेण यः तुल्यकालस्वरः, स च ऋस्वो भवति ।
अत्रापि चकारो ऋस्वान्वादेशकः । समानकालस्वर इति
इकार उकारश्चेत्यर्थः । सम्यच्चराणां समानकालत्वाभावात् ।
यथा, इषे त्वा । उपप्रयन्तः । अत्राह, अकारो ऋस्वः, तेन च
समानकालस्वर इत्यारब्धव्यम् । ऋकारल्कारौ ऋस्वाविति तु
नारब्धव्यम्, एवमारभ्यमाणे पुनरुक्ततया गौरवं भवेदिति,
उच्यते । आरब्धव्यमेवैतत् । कुतः, ऋकारल्कारयोरन्तरा र्ऋल-
कारौ स्तः । तत्स्थानत्वादनयोः कालव्यभिचारः स्यात्, ऋस्व-
त्वं न गम्येत, तन्माभूदित्येवमारभ्यते, ऋकारल्कारौ ऋस्वा-
विति ॥

अनुस्वारश्च ॥ ३४ ॥

भवत्यनुस्वारोपि (१) ऋस्वसञ्ज्ञः । यथा, तां हस्ते ।
चकारो ऋस्वान्वाकर्षकः । अनुस्वारस्वरभक्तिश्चेति, स्वरं
प्रत्यङ्गत्वविधानादनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वं । तथासति ऋस्वाविकालं

१ अनुस्वारश्चेति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

व्यञ्जनमिति अर्धमात्रत्वं प्राप्तं तन्माभूदिति ऋस्वत्वं विधीयते ।
ऋस्वसञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, विभागे (१) ऋस्वव्यञ्जनपर इति ।

द्विस्तावान् दीर्घः ॥ ३५ ॥

तावानिति प्रकृतो ऋस्व उच्यते । द्विरिति द्विरूपः । 'तावान्'
ऋस्वः, द्विरूपो दीर्घसञ्ज्ञो भवतीति सूत्रयोजना । तात्पर्यं
तु ऋस्वद्विगुणकालस्वरो दीर्घसञ्ज्ञो भवतीति । दीर्घसञ्ज्ञायाः
प्रयोजनं (१), दीर्घसञ्ज्ञे समानाक्षरे सवर्णपर इत्यादि ॥

त्रिः सूतः ॥ ३६ ॥

अत्रापि ऋस्वोऽनुवर्त्तते, सान्निध्यात् । त्रिरिति त्रिरूपो
ऋस्वः (२) सूतसञ्ज्ञो भवति । तात्पर्यन्वत्वापि ब्रूमः, ऋस्वाच्चि-
गुणकालः स्वरः सूतसञ्ज्ञो भवति इति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं,
न सूतप्रग्रहाविति ॥

द्विस्वार्द्धकालं व्यञ्जनम् ॥ ३७ ॥

व्यञ्जनं द्विस्वार्द्धकालं भवति । न तु व्यञ्जनमिति सञ्ज्ञा ।
अन्यथा । व्यञ्जनकालस्य स्वरस्थात्वाधिक इत्यत्र कालशब्दस्य
पौनरुक्त्यापत्तेः । यथा, वाक् । ऋस्वस्यार्द्धं, ऋस्वार्द्धं, ऋस्वार्द्धं
परिमाणकालो यस्य तत्, तथोक्तम् ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ ३८ ॥

त्रिः प्रायामो दारुण्यमितिलक्षणलक्षितः स्वर उदात्त इत्युच्यते ।

१ अथादावुत्तरे विभागे इति ग, विक्रितपुस्तकपाठः ।

२ सञ्ज्ञायाः प्रयोजनमिति ख, ग, विक्रितपुस्तकपाठः ।

३ द्विरिति त्रिरूपः, त्रिरूपो ऋस्वः इति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

यथा, स इति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, उदात्तात् परोनुदात्तः
स्वरितमिति ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३९ ॥

अन्ववसर्गसूत्रलक्षणलक्षितः^(१)स्वरोऽनुदात्त इत्युच्यते । यथा,
अवदताम् । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, अनुदात्तो न नित्यमिति ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ४० ॥

तयोरुदात्तानुदात्तयोर्यः समाहारः सः स्वरित उच्यते^(२) ।
यथा, तेऽनुवन् । समाक्रियत इति समाहारः । तयोर्मैलन-
जन्यः स्वरः स्वरित इत्यर्थः । स्वरितस्वरूपविधिर्यं । उपरिष्ठात्
तत्र तत्र स्वरितो वच्यते । यथा, उदात्तात् परोऽनुदात्तः
स्वरितम्, उदात्तयोश्च परोनुदात्तः स्वरितं, तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व-
उदात्तः स्वरितमित्यादि ॥

तस्यादिह्रस्वैस्तरामुदात्तादनन्तरे यावदह्रस्वस्य ॥ ४१ ॥

उदात्तादनन्तरे यः स्वर्यते^(३) तस्यादिस्तावदुच्चैस्तरा-
मुदात्ततरो भवति, यावदह्रस्वस्यार्धं । यथा, स इधानः ॥

उदात्तसमः शेषः ॥ ४२ ॥

ऋस्वार्धकालाच्छेष उदात्तसमो भवति, नतूदात्त एव । सम-

१ अन्ववसर्गेति सूत्रलक्षणलक्षित इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । अन्ववसर्गसूत्रलक्षितेति
ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अन्ववसर्ग इति सूत्रलक्षितः इति १० मु० पुस्तकपाठः ।

२ तयोर्मैलनजन्यः समाहारः स्वरितसञ्ज्ञो भवति इति क, चिह्नितपुस्तक-
पाठः ।

३ तस्यादिह्रस्वस्य तरो यः स्वरः स्वर्यते इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः, १० मु० पुस्तक-
पाठश्च ।

शब्दप्रयोगात् किञ्चिन् न्यूनत्वं प्रतीयते । अन्यथा, स्वरिताभावात् पूर्वोक्तभेदोदाहरणम् ॥

सव्यञ्जनोऽपि ॥ ४३ ॥

केवलस्यायं विधिः पुरस्तादुक्तः, इदानीं व्यञ्जनसहितत्वेऽपि स्वरितस्य तथात्वमुच्यते । सव्यञ्जनोऽपि स्वरित उदात्तानन्तरोऽन्यो वा उक्तविधिर्भवति । 'अपि'शब्दः स्वरितमाकर्षति । यथा, सखिभ्यो वरिवस्तिथः ॥

अनन्तरो वा नीचैस्तराम् ॥४४॥

तस्य स्वरितस्य ङ्स्वार्धकालाच्छेषः 'नीचैस्तराम्' अनुदात्त-तरः, भवति (१) । 'अनन्तरः' शेष इत्यर्थः । तदेवोदाहरणम् ॥

अनुदात्तसमो वा ॥४५॥

तस्य स्वरितस्य स एव शेषः, अनुदात्तसमो वा भवति (२) ॥

आदिरस्योदात्तसमः श्रेषोऽनुदात्तसम इत्याचार्याः ॥४६॥

तस्यैव (२) स्वरितस्यादिङ्स्वार्धकालः (४) उदात्तसमो भवति । (५) श्रेषस्त्वनुदात्तसम इत्याचार्या ब्रुवते । यथा, सखिभ्यो वरिवः ।

१ वा भवतीति क, ग, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

२ तदेवोदाहरणमित्यधिकः पाठो ग, चिह्नितपुस्तकेऽपि । अनुदात्त समो भवति इति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

३ तस्यैवेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ स्वरितस्यादिङ्स्वार्धकाल इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ श्रेषस्त्वनुदात्तसमो भवति इ० मु० पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

१ अध्याये ४७, ४८, ४९, ५०, सूत्राणि । १९

तस्यादिरित्यारभ्याभिहितेऽस्मिन् विकल्पजाले सूत्रमेतदेवेष्टम् ।
प्रसिद्धप्रतिष्ठतयोर्मृदुतरसौरोव्यञ्जन-पादद्वययोरितिलक्षणासु-
ख्यात् । न तूपरितनमपि सूत्रमिष्टम्, एतल्लक्षणप्रतिक्रियादेव ॥

सर्वः प्रवण इत्येके ॥४७॥

प्रवणशब्दः स्वरितपर्यायः । सव्यञ्जन एव स्वरित आदित-
आरभ्य सर्वः प्रवणो भवतीति 'एके' आचार्याः, जचिरे ।
यथा, सखिभ्यो वरिवः ।

नानापदवदिङ्ग्यमसङ्ख्याने ॥४८॥

इङ्गपदं नानापदवद्व्यत्यसङ्ख्याने विषये । नानापदवदिति
किम्, ओषतात्तिग्महेते, तत् प्रवाते, इत्यादावाकारैकारपूर्वस्तु
बहुस्वरस्य तेथे इति प्रयत्नं मा भूदिति । असङ्ख्याने इति
किम्, हेपरश्च, एकव्यवेतोपीति हे सवने शुक्रवतीत्यत्र प्रयत्नं
भवत्विति वदामः । नानापदमिव नानापदवत् ॥

तस्य पूर्वपदमवग्रहः ॥४९॥

'तस्य' इङ्गपदस्य, पूर्वपदमवग्रह इत्युच्यते । यथा, देवायत-
इति देवायते । अत्रावग्रहसञ्ज्ञायाः (१) प्रयोजनं, नावग्रह-
इत्यादि । पदावग्रहशब्दोर्नियतलिङ्गत्वादग्न्यान्वयः सम्भवति ॥

पदग्रहणेषु पदं गम्येत ॥५०॥

पदग्रहणेषु सूत्रेषु गृहीतं पदमेव 'गम्येत' ज्ञातव्यं, न पदे-

१ अवग्रहसञ्ज्ञाया इति च, न, चिकित्तपुस्तकपाठः । ६० नु० पुस्तकपाठश्च ।

कदेशः । यथा, त्वे इत्यनिङ्ग्यान्त इति वक्ष्यति । तथा सति त्वे क्रतुमिति प्रग्रहो भवति । क्रत्वे दक्षायेति पदैकदेशत्वान्न भवति । गृह्णन्तीति ग्रहणानि, पदानां ग्रहणानि पदग्रहणानि, तेषु ॥

अपि विकृतम् ॥५१॥

‘अपि’शब्दः पदमन्वादिशति । पदग्रहणेषु विकृतमपि पद-
मवगन्तव्यं । यथा, णत्वापत्तौ वा ह्न इति ग्रहीष्यते पदमिति
कृत्वा विसर्जनीये औत्वमापन्नेपि णत्वं (१) नैव निवर्त्तते । प्रवा-
हणो वन्हिः । एष स स्य इति विसर्जनीयलोपग्रहणं पठिष्यते ।
अयमुत्थ प्रदेवयुरित्यत्र सकारे षत्वमापन्नेपि विसर्गलोपो भवत्येव ॥

अप्यकारादि ॥५२॥

अत्रापि ‘अपि’ शब्दः पदान्वादेशकः । पदग्रहणेष्वकारादि
अपि पदं विज्ञेयं । यथा, श्रुत्तां वयुनेति ऋसादेशे वक्ष्यति ।
अकारादेरपि तस्य श्वाग्रहणस्य (२) ऋस्त्वत्वं भवति, यथा अश्वा-
वन्त्सु सहस्त्रिणं । अकार आदिर्यस्य तत्तथोक्तम् ॥

अन्-कारादि च ॥५३॥

‘च’कारः पदमिति बोधयति । पदग्रहणेष्वन्-कारादि अपि
पदं विज्ञेयं । अश्वित्यनुस्वारागमे वक्ष्यति । अन्-कारादेरपि

१ विसर्जनीयोत्वमापन्नेपि णत्वं इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ श्वा इत्यस्य पदग्रहणेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तस्यानुस्वारागमः स्यात् । यथा, अन्-श्च कुर्वन्तः । अन्-कार-
आदिर्यस्य तत्तथोक्तं । नन्वत्र सूत्रे अनित्यस्य कारोत्तरत्वं-
कथं क्रियते, वर्षः कारोत्तर इति सूत्रे वर्षस्य कारोत्तरत्व-
विधानं^(१) भङ्गप्रसङ्गात् । उच्यते । सत्यं, एतच्छास्त्रबलात्
क्रियते, किन्तु शास्त्रान्तरबलात् क्रियते । यथा, पाणिनीयाः
एवकारः, अपिकारः, इत्यादीनां साधुतां कथयन्ति । एवम-
त्रापि । एवमःकार आगमेत्यत्रापि चोद्यपरिहारौ विज्ञेयौ ॥

एकवर्षः पदमपृक्तः ॥५४॥

एकवर्षस्य वर्षश्च एकवर्षः । स चेत् पदं भवति, सोपृक्तसञ्ज्ञ-
कः स्यात् । यथा, स उवेकविंशवर्त्तनिः । पदमिति किम् ।
यज्ञपताविति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, उकारोपृक्तः प्रकृत्येति ।
अपृक्त इति व्यञ्जनेनासंयुत इत्यर्थः ॥

आद्यन्तवच्च ॥५५॥

अकारान्वादिष्टं तदपृक्तसञ्ज्ञं पदम् आदिवदन्तवच्च^(२)
कार्थ्यभाग् भवति । आदिवद्यथा, स उवेकविंशवर्त्तनिरित्यत्र
तस्यादिरुच्चैस्तरामिति कार्थ्यं भवति । अन्तवद्यथा, अती यन्ती-
त्यत्र अन्त इति प्रयत्नकार्थ्यं भवति । आदिष्वान्तश्च आद्यन्तौ,
ताविव आद्यन्तवत् ॥

१ वर्षः कारोत्तरौ वर्षाश्चेति वर्षमात्रस्य कारोत्तरत्वविधानेति न, चिह्नित-
पुस्तकपाठः । वर्षः कारोत्तरौ इति वर्षस्य कारोत्तरत्वविधान, इति न, चिह्नितपुस्तक-
पाठः ।

२ आद्यन्तवचेति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

वर्णस्य विकारलोपौ ॥ ५६ ॥

वर्णमात्रं स्य विकारलोपौ स्यातां नतु सर्वस्य पदस्य ।
विकारस्तावत्, धूर्धाहाविति । लोपस्तु, स ते जानाति ॥

विनाशो लोपः ॥ ५७ ॥

वर्णस्य विनाशो लोपसञ्ज्ञो भवति । यथा, इमन्द्रा सुप्रयसः ।
सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, अथ लोप इत्यादि । वर्णस्य नित्यतां केचि-
दाहुः । तन्निराकरणाय व्याकरणानुसारेण सूत्रमेतदभाषि ॥

अन्वादेशोऽन्त्यस्य ॥ ५८ ॥

निमित्तस्य निमित्तिनो वा अन्यस्यान्वादेशो भवति । निमि-
त्तोति प्रधानं कार्यभागिति (१) यावत् । निमित्तस्य यथा,
ह्रन्वादुप्यमानञ्चेत्यन्त्यस्य (२) निःशब्दस्य । निमित्तिनो यथा,
अकारस्तु संहितायामपीत्यत्र सुञ्ज्ञोका इत्यन्त्यस्य अकारस्य ।
अन्त्यस्येति किं । ब्रह्मा त्वं राजन्, अन्ना ३ इत्याह, विचित्यः
सोमा ३ न विचित्या ३, इति ॥

उपबन्धस्तु देशाय नित्यं ॥ ५९ ॥

उपबन्धस्तु स्वदेशायैव नित्यं निर्देशको भवति । उपनिबन्धत-
इत्युपबन्धः (३) । एतस्मिन्नित्यधिकरणरूपः सङ्ख्यानविषयः प्रदेशश्च

१ निमित्तोति प्रथमकायभागिति ग, चिह्नित-पुस्तकपाठः ।

२ ह्रन्वादुप्यमानं चेत्यस्यापेति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

३ उपनिबन्धत इत्युपनिबन्ध इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

उपबन्ध उच्यते । यथा, इरावतीत्यादि^(१) सूत्रद्वयं, सोमायस्वै-
तस्मिन्, गमयतो भवत इति च । उपबन्धे यदुक्तं तदन्यत्र न
भवतीति 'तु'शब्दार्थः । यथा, इत्याह देवी ह्येषा देवः सोमः ।
अत्र त्रिपदप्रभृतिन्यायेन पूर्वजे प्रभृत्यायमिति प्राप्तिः । अन्यत्र
यो निषेधः स उपबन्धे न भवतीति 'नित्य'शब्दार्थः । यथा,
सदो हविर्दाने इति प्रग्रहो ग्रह्ण्यते । केवलं हविर्दाने इति
सर्वथा न प्रग्रहो गृह्यते । यथा, हविर्दाने खायन्त इत्ययमन्यत्र
निषेधो हविर्दाने प्राची प्रवर्त्तयेयुरित्यत्र न प्रसरति । गम-
यतो भवत इत्यादिना प्राप्तिः । नन्वेतदनुपपन्नं । अन्यत्र निषे-
धस्य क्वचिदुपबन्धेऽपि दर्शनात् । यथा, अथ मिथुनी भवत इत्यत्र
गमयतो भवत इत्युपबन्धप्राप्तिः । न ग्रामीत्यादिना अन्यत्र निषे-
धेन निषिध्यते । यथा, वायव आरोहणवाहा इत्यत्र सोमाय-
स्वेति प्राप्तिः ^(२) । अन्ते समानपद इत्यनेन ^(३) अन्यत्र निषे-
धेन निषिध्यते । अत्रोच्यते, ग्रामी वायवे मनवे इत्यादीनां कण्ठो-
क्तत्वादेव निषेधः प्रसरतु, केवलं हविर्दाने प्रग्रहो न इत्यार्थिकी
निषेधो न प्रसरत्येव । आर्थिककण्ठोक्तयोः कण्ठोक्तस्य प्राबल्यात् ।
ननु अत्रे अवे इत्यनयोः कण्ठोक्तयैवालं, तत्र नित्यग्रहणेन किं ।
उच्यते, नितरां परिहारः । कण्ठोक्तिरुपबन्धप्राप्तिमेव निवर्त्त-
यति । नित्यशब्दस्तु प्रास्यन्तरमपि परिहरति । यथा, हे जाये
विन्दत इत्यत्र एकव्यवेतोऽपीति प्राप्तिः । वनस्यते वीह्वङ्ग इत्यत्र

१ इरावतीप्रभृत्यादि इति म, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ सोमायस्वैतस्मिन्नि प्राप्तिरिति म, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ समानपदे नित्यमित्यनेनेति म, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

वीङ्गादिप्राप्तिः । एवमाद्यूहनीयम् । माहिषेयमतानुसारेणैवं प्रपञ्चितं ॥

नानापदीयं च निमित्तं प्रग्रहस्तादिषु ॥ ६० ॥

‘च’कारस्तुशब्दगदितं नञर्थमन्वादिशति^(१) । प्रग्रहेषु स्नादिषु च नानापदसम्बन्धिनिमित्तमसंहितायामपि स्वकार्य-मुपदिशतीति^(२) प्रग्रहानुस्वारकार्यं न निवर्त्तते^(३) । यथा वञ्चति, व्रीचन्ते पपरे प्रग्रहौ भवत इत्यत्र प्रग्रहत्वे प्रकारेणोपदिष्टे पदकालेपि तथैव । स्नादिषु च यथा, नावग्रहपूर्वं इत्यवग्रहेणानु-स्वारागमे निषिद्धे पदकालेऽपि तथैव । यथा, अर्धमासे देवाः । षत्वणत्वादौ तु नानापदीयं निमित्तम् असंहितायामेव^(४) कार्यं करोतीत्यमारम्भः । यथा, शुचिषदिति शुचिसत् । प्रवाहण इति प्रवाहनः ।

यथोक्तं पुनरुक्तं त्रिपदप्रभृति त्रिपदप्रभृति ॥ ६१ ॥

त्रयाणां पदानां समाहारस्त्रिपदं । कार्यभाजः पदस्य तृतीयत्वं विज्ञेयं । ईदृशं त्रिपदप्रभृति आदिर्यस्य तस्त्रिपदप्रभृति, ‘यथोक्तं’ पूर्वोक्तविधिं^(५) करोति । अविशेषेण तस्त्रिपदप्रभृति^(६) पुनरुक्तं

१ नञमन्वादिशति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । तदर्थमन्वादिशति इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ स्वरकार्यमुपदिशतीति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ प्रग्रहानुस्वारकार्यं निवर्त्तते इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ निमित्तं संहितायामेवेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

५ पूर्वविधिमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ अविशेषणाय तत् त्रिपदप्रभृति इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अविशेषणं यत् तत् त्रिपदप्रभृति इति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

चेत् । तथा हि, लुप्यते त्वकार एकारौकारपूर्व इत्यनेन प्रथमकारणे तृतीयप्रश्ने देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निरीत्यत्र अकारे लुप्ते तदेव वाक्यं, वाजपेयेष्वलीपं बाधित्वा तत् तथैव भवति, त्रिपदप्रभृतित्वात् । उभावामित्यत्र सुपथा राये अस्मान्-
त्येतत् । उदुत्यं जातवेदसमित्यत्रापितथैव । तथा शन्ते वायुरि-
त्यत्र स जातो गर्भो असि रोदस्योरित्येतत् । क्रूरमिवेत्यत्रापि^(१)
तथैव । ब्राह्मणवाक्येषु तु त्रिपदमात्राहाकार्यं भवति । ब्राह्मण-
वाक्येषु पूर्वस्यस्यैवोक्तम् ।^(२) यथा, इमामगृभ्णमित्यत्र मर्थ्यञ्चै-
सृहयहर्षो अग्निरित्येतद् वाक्यम् । उत्क्रामेत्यत्रापितथैव भवति ।
कार्यभाजः पदस्य तृतीयत्वमिति किम् । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्य-
इत्युख्ये । येन्तरिक्षे ये दिवि येषामिति रुद्रात्तमानुवाके । प्रभृतीति
किम् । त्वमग्ने रुद्र इति याज्यायां दिवस्परि प्रथमं जप्ते अग्नि-
रिति वाक्यम् । अग्नयेऽन्नवत इत्यत्र इतः प्रथमं जप्ते अग्निरिति
पुनरुक्तं सत्तथैव भवेदितिचेत्, मैवं । त्रिपदमात्रादेव तथाभाव-
इने नान्न वक्तुं युक्तं । किन्तु जप्ते सः स्फानस्थान इति जप्ते-
ग्रहणसामर्थ्यात् ^(३) । अन्यथा तस्य वैयर्थ्यात् । पदवीषा
अध्यायपरिसमाप्तिं व्येक्षयति ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ क्रूरमिव वा अत्रापि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ पूर्वस्यस्यैवोक्तेरिति अ, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । इ० सु० पुस्तक पाठश्च ।

३ किन्तु जप्ते सः स्फान इति जप्तेग्रहणसामर्थ्यात् इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

नैत्तिरीय-प्रातिशारख्ये

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ शब्दोत्पत्तिः ॥ १ ॥

उक्तौ वर्णसमान्नायस्तेषां वर्णाणां कौटूक् कारणं, कथं वा उपलब्धिः^(१) इत्याकाङ्क्षानन्तरं तन्निरूप्यत इत्यानन्तर्यार्थः, 'अथ'शब्दः । अथवा इत उत्तरं यद्वच्यते^(२) तच्छब्दोत्पत्तिरित्यधि-
कृतं^(३) वेदितव्यमित्यधिकारार्थः । शब्दो नाम ध्वनिः, वर्णाना-
मकारादीनामुपादानकारणं, तदुत्पत्तिर्जन्म, उपलब्धिर्वा । यथा
उदकस्य दर्शनात् पूर्वमेव भूमौ जलमस्त्येव तत् खननाद् दृश्यते
तद्वत्^(४) सेयमुच्यत इति सूत्रार्थः ॥

वायुशरीरसमीरणात् कण्ठोरसोः सन्धाने ॥ २ ॥

वायुम् अग्निः समीरयति इति वायुशरीरं, तथाभूतात्
'समीरणात्' प्रेरणात्, अभिघातादित्यर्थः । 'कण्ठोरसोः', 'सन्धाने'
मध्यदेशे, शब्दोत्पत्तिर्भवति^(५) । शिञ्जा चैवमस्ति^(६),

१ कौटूक् कारणं कथं वा तदुपलब्धिरिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु०
पुस्तकपाठश्च । कौटूक् कारणं कथं वा तदुपलब्धिरिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ यद्वच्यतेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ तच्छब्दोत्पत्तिरित्येतदधिष्ठतमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु० पुस्तक-
पाठश्च ।

४ तद्वत् शब्दोत्पत्तिरिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ भवतीति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु० पुस्तकपाठश्च ।

६ शिञ्जा चैवमस्तीति इति ६० सु० पुस्तकपाठः ।

(१) मनः कायाम्निमाहृतिः स प्रेरयति भारुतं ।

भारुतस्सूरसि चरन् मन्द्रस्वनयति स्वरम् ॥ इति । (२)

वायुश्च शरीरश्च वायुशरीरे, तयोः समीरणं, तस्मात् । अन्ये त्वाहुः, वायोः शरीरे सतः समीरणं, तस्मात् शब्दोत्पत्तिरिति । अत्रेत्यं (१)समासः, राजदन्तादित्वाच्छरीरशब्दस्य (२) परनिपातः । शरीरे वायुः, वायुशरीरं, तस्य समीरणं, तस्मात् । अस्मिन्नस्मते वायोः समीरणकर्तृत्वमेव, न तु कर्मत्वं ॥

तस्य प्रातिश्रुत्कानि भवन्त्युरः कण्ठः शिरो मुखं
नासिके इति ॥ ३ ॥

‘तस्य’ प्रकृतस्य शब्दस्य, उरःप्रभृतौनि स्थानानि (५) ‘प्रातिश्रुत्कानि’, भवन्ति । ‘प्रातिश्रुत्’प्रतिध्वनिः, तस्य सम्बन्धीनि ‘प्रातिश्रुत्कानि’ । संहृते कण्ठे नादः क्रियते एतदादिना सूत्रत्रयेण शब्दस्य चैविध्यमुच्यते, नादः, श्वासः, हकारः, च इति । तावन्नादस्य चणमाह,

१ आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनो युक्तो विवक्षयेति ग, चिह्नितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

२ किञ्च । आकाशवायुप्रभवः शरीरात् समुद्भूतं वस्तुमुपैति नादः । स्थानान्तरेषु प्रविभक्तमानो वर्णलभायाति स एव शब्दः ॥ इति नैयायिके । इति ग, चिह्नितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

३ तत्रेवमिति क, च, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

४ शरीरस्येति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

५ उरःप्रभृतिस्थानानि इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

संवृते कण्ठे नादः क्रियते ॥ ४ ॥

‘संवृते कण्ठे’, यः शब्दः ‘क्रियते’, सः ‘नाद’सञ्ज्ञो भवति ।
सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, नादीनुप्रदानमित्यादि ॥

विवृते श्वासः ॥ ५ ॥

‘विवृते’, कण्ठे यः शब्दः क्रियते, सः ‘श्वास’सञ्ज्ञो भवति ।
सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, अवोषेषु श्वास इति ॥

मध्ये हकारः ॥ ६ ॥

संवृतविवृतयोः ‘मध्ये’ मध्यमप्रकारे, यः शब्दः क्रियते, स
‘हकार’सञ्ज्ञो भवति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, हकारो
हचतुर्थेष्विति ॥

ता वर्णाप्रकृतयः ॥ ७ ॥

वर्णानां प्रकृतयः, ‘वर्णप्रकृतयः’ । ता वर्णप्रकृतयो भवन्ति
ये नादश्वासहकारा उक्ताः । नादप्रकृतयः केचिद्वर्णाः, श्वासप्रकृत-
तयोऽन्ये, हकारप्रकृतयोऽन्ये । यथा, मृत्प्रकृतयो घटशरावाद्यः ।
यथा वा, तन्मुप्रकृतयः पटाः । ननु सर्व्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शकत्वात्
(१) नादश्वासहकारेषु पुंलिङ्गेषु परामर्शार्हेषु (२) सत्सु ता इति
स्त्रीलिङ्गप्रयोगः (३) कथं साधुः । उच्यते । निर्देशनिर्दिश्य-

१ प्रकृतपरामर्शिकादिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । प्रकृतपरामर्शिकेति ६०-
नु० पुस्तकपाठः ।

२ परामर्शितेषु इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति न, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मानयोः^(१) एकतामापादयन्ति सर्व्वानामानि कामचारेण तस्मिन्-
तामुपाददत इति महाभाष्यवचनात्^(२) प्रयोगसाधुत्वमध्यवसी-
यते । तस्मादन्योन्यान्यसम्भवः^(३) ॥

नादोऽनुप्रदानश्च स्वरघोषवत्सु ॥ ८ ॥

‘स्वरेषु ‘घोषवत्सु’, च वर्णेषु, ‘नादः’, ‘अनुप्रदानं’, भवति ।
अनुप्रदीयते अनेन वर्ण इति ‘अनुप्रदानं’ मूलकारणं । अनु-
प्रदीयते उपादीयते जन्यत इत्यर्थः ॥

हकारो हचतुर्थेषु ॥ ९ ॥

हकारश्च चतुर्थांश ‘हचतुर्थाः’ तेषु, वर्णेषु, ‘हकारः’, अनुप्रदानं
भवति । ननु सञ्ज्ञाविधानक्रमभङ्गान्नाचेदं^(४) सूत्रमवतरति ।
मैवं । घोषवत्स्विति सामान्यान्नादो हचतुर्थेषु च प्रसज्यते
इत्यतिप्रसङ्ग^(५) परिहारार्थत्वादवतरत्येवेति वदामः ॥

अघोषेषु श्वासः ॥ १० ॥

‘अघोषेषु’ वर्णेषु, श्वासोऽनुप्रदानं भवति ॥

१ निर्दिष्टमानप्रतिनिर्दिष्टमानयोरिति च, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु०
पुस्तकपाठश्च ।

२ महाभाष्यकारवचनादिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ तस्मादन्योन्यान्यः सम्भवति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु० पुस्तक-
पाठश्च ।

४ असमभङ्गप्रसङ्गात्प्रवेदमिति इ० सु० पुस्तकपाठः ।

५ इतिप्रसङ्ग इति क, च, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भूयान् प्रथमेभ्योऽन्येषु ॥ ११ ॥

सान्निध्याच्छ्वास इति लभ्यते । 'प्रथमेभ्यः,' 'अन्येषु' घीषेषु,^(१) श्वासः, 'भूयान्' अधिकः, भवति ॥

अवर्णे नात्युपसंहृतमोष्ठहनु^(२) नातिव्यस्तम् ॥ १२ ॥

'अवर्णे' 'उच्चार्यमाणे 'ओष्ठहनु', 'अत्युपसंहृत' अतिसंश्लिष्टं, 'न', भवति । 'अतिव्यस्तं' अतिविष्टतं च, 'न,' भवति । ओष्ठौ च हनू च, ओष्ठहनु । इन्द्रश्च प्राणितूर्थसेनाङ्गानामित्येकवद्भावः । तदेकस्मिन्नुभयथा न शक्यते कर्तुमिति योगविभागः^(३), अकारे नात्युपसंहृतम्, आकारे षुते च नातिव्यस्तम्, इति ॥

ओकारे च ॥ १३ ॥

'च'कारो हनुमात्रकार्यान्वादेशकः । ओष्ठकार्यस्य परसूत्रेण विशेषविधानात् । 'ओकारे,' उच्चार्यमाणे हनू अतिव्यस्ते न भवतः ॥

ओष्ठौ तूपसंहृततरौ ॥ १४ ॥

सान्निध्यादोकार इति लभ्यते । ओकारे कार्ये 'ओष्ठौ', 'उपसंहृततरौ', स्यातां । 'तु'शब्द ओष्ठयोः पूर्वोक्तविधिं निवारय-

१ अन्येषुघीषेषु इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, २० मु० पुस्तकपाठश्च ।

२ नात्युपसंहृतमोष्ठहनु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ योगविभागः कार्य इति २० मु० पुस्तकपाठः ।

तीति^(१) वरवचिरुवाच । माहिषेयस्तु बभाषे, बन्धोरि-
त्यादिकमोकारं सव्यञ्जनं व्यस्ततो निवारयतीति ॥

ईषत्प्रकृष्टावेकारे ॥ १५ ॥

प्रकृष्टावित्यत्र द्विवचनेन प्रकृताबोधौ गृह्येते । 'एकारे,'
कार्ये, ओष्ठौ 'ईषत् प्रकृष्टौ,' स्यातां । प्रकृष्टता, सन्निकृष्टता ॥

उपसंहृततरे ह्नू ॥ १६ ॥

सान्निध्यादेकार इति लभ्यते । एकारे कार्ये 'ह्नू', 'उप-
संहृततरे', भवतः । अतिशयनोपसंहृते उपसंहृततरे ॥

जिह्वामध्यान्ताभ्यां चोत्तराज्जम्भ्यान्त्सर्शयति ॥ १७ ॥

एकारे कार्ये 'जिह्वामध्यान्ताभ्याम्,' 'उत्तरान् जम्भ्यान्,'
'सर्शयति' स्पृशेदित्यर्थः । पालयतीत्यादिवत् स्वार्थे णिच् ।
'जम्भ्यान्' इति हनुमूलप्रान्तप्रदेशान्, इत्यर्थः । मण्डूकमुति-
न्यायेन 'च'कार एकारमाकर्षति । जिह्वाया मध्यं, ^(१) तस्य
अन्तो, ताभ्यां, जिह्वामध्यान्ताभ्यां ॥

उपसंहृततरे च जिह्वाग्रमुकारकार्लकारेषु

वर्षेषूपसृचरति ॥ १८ ॥

'च'शब्देन हन्वोरन्वादेशः ^(१) । ऋकारे ऋकारे लृकारे च

१ तुग्रब्धः पूर्वोक्तविधिमोष्ठयोर्निराकरोतीति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ जिह्वाया मध्यं जिह्वामध्यमिति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

३ चशब्दो हन्वोरन्वादेशक इति च, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तक-
पाठश्च ।

कार्यं हनू 'उपसंहृततरे', भवतः, जिह्वाग्रच्च 'वर्खेषु', 'उपसंहरति' निक्षिपेत् । 'वर्खेषु' इति दन्तपङ्क्तेरुपरिष्ठादुच्चप्रदेशेषु, इत्यर्थः । नन्वरसृकारपरे इति लक्षणासम्भवादृकारकाररक्षारेष्विति कथं सन्धिः साधुः । सत्यं । नैतल्लक्षणात् किन्तु शास्त्रान्तरबलात् साधुः । एवसृकाररक्षारौ ऋस्वावित्यत्रापि विज्ञेयम् ॥

एकेषामनुस्वारस्वरभक्तयोश्च ॥ १९ ॥

'च'कारः पूर्वोक्तविधिमन्वादिशति । यथासङ्ख्येन 'अनुस्वारस्वरभक्तयोः', पूर्वोक्तविधिर्भवति । अनुस्वारे हन्वारुपसंहारः, स्वरभक्तौ जिह्वाग्रस्य वर्खेषूपसंहारः, एतत् 'एकेषां', मतं । अन्येषान्तु मतम्, अनुस्वारस्यानुनासिकमात्रत्वं, स्वरभक्तेर्ऋकारतुल्यत्वम्, इति । तच्चिन्त्यं (१) ॥

अनादेशे प्रण्यस्ता जिह्वा ॥ २० ॥

यत्र जिह्वाग्रेण जिह्वामध्येनेत्यादिः 'अनादेशः' अनुपदेशः, तत्र विषये, 'प्रण्यस्ता', 'जिह्वा', तूष्णीम्भूता भवति । प्रकर्षणं न्यस्ता प्रण्यस्ता । यथा उपमा । नन्वनादेशे सर्वकारणानां तूष्णीम्भावसिद्धेः किमर्थोयमारम्भः । उच्यते, एकारस्य जिह्वामध्यान्तनिष्पाद्यत्वमस्तीति (२) तदवयवस्याप्यकारस्य तथात्व-

१ ऋकारतुल्यत्वमिति वररचिरचितं तथिन्यमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च । ऋकारतुल्यत्वमिति वररचिरमतं तथानित्यमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ जिह्वामध्यान्ताभ्यां निष्पाद्यत्वमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । जिह्वामध्यान्तनिष्पाद्यत्वमिति ६० मु० चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मस्तीति^(१) अकारत्वसामान्यात्^(२) अन्यत्राप्यथेत्यादौ तत्रात्वं प्रसज्यत । तच्चानिष्टं । तस्माद्भूदिति परिहारः । न आदेशः, अनादेशः, तस्मिन्, उपदेशभावे, इत्यर्थः ॥

अकारवदोष्ठौ ॥ २१ ॥

सान्निध्यादनादेश इति लभ्यते । ओष्ठयोर्यत्नानादेशस्तत्र 'अकारवत्' अकारे यथा, तथा 'ओष्ठौ', भवतः, नात्युपसंहृत-तरावित्यर्थः । यथा, इन्द्र इति ॥

तालौ जिह्वामध्यमिवर्णे ॥ २२ ॥

'इवर्णे', कार्ये, 'जिह्वामध्यं', 'तालौ', उपसंहर्त्तव्यं । यथा, इषे त्वा । जिह्वायाः मध्यं, जिह्वामध्यम् ॥

एकारे च ॥ २३ ॥

'च'कारः पूर्वविधिमन्वादिशति । 'एकारे', कार्ये, जिह्वा-मध्यं तालावुपसंहर्त्तव्यं । ननु, विधौ समाने पृथक् सूता-रन्ध्रः किमर्थः । उच्यते, इवर्णे यथा जिह्वामधोपसंहारः, न खल्वेवमेकारे, किन्तु ततो न्यून इत्यर्थः । कुतः, अकार-मिश्रितत्वादेकारस्य, अकारस्य च तदेकदेशत्वात् जिह्वामध्य-निष्पाद्यत्वं,^(३) न तु स्वतः । अत एव सोपाधिकत्वाद्भूनत्वोप-

१ नद्वयवस्त्राकारस्य तद्यात्मनि इति इ० सु० पुस्तकपाठः ।

२ अकारत्वसाम्यादिति न, चिह्नितपुस्तकपाठः । इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

३ जिह्वामध्यान्वाभ्यां निष्पाद्यत्वमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । जिह्वामध्यान्-निष्पाद्यमिति इ० सु० पुस्तकपाठः । तदेक देशत्वात् तत् स्त्रानत्वमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

पत्तिः । ईषत्प्रकृष्टावित्यादिसूत्रत्रयेण एकारस्य स्थानकारणे निर्दिष्टे । इह तु ततोऽन्यथैव^(१) निर्दिश्यते । तदेकस्मिन्^(२) उभयथा कर्तुं न शक्यते, विरोधात् । तस्मादत्र योगविभागः कर्त्तव्यः, अव्यञ्जने तल्लक्षणं, सव्यञ्जने त्वेतत्, इति । कुतोऽयं नियमः । उच्यते, एकार इति सामान्योक्तौ सत्यां प्रथममव्यञ्जनस्यैव ग्रहणं मुख्यं । तथा सति प्रथमप्रतीति तस्मिन्^(३) प्रथमं लक्षणं युज्यते । सव्यञ्जनेषु^(४) पारिशिष्यादेतदिति विज्ञेयम् ॥

ओष्ठोपसंहार उवर्णे ॥ २४ ॥

‘उवर्णे’, कार्यं, ‘ओष्ठोपसंहारः,’ भवति । अत्रोपसंहारः पूर्ववन्न सन्निकृष्टतामानं, किन्तु सन्निकृष्टावेवोष्ठौ दीर्घौ स्यातामिति^(५) वक्ष्यते । एवमोष्ठौ तूपसंहततरावित्यत्रापि विज्ञेयम् । यथा, उलूखलबुध्नो यूपः । ओष्ठयोरुपसंहारः, ओष्ठोपसंहारः ॥

एकान्तरस्तु सर्वत्र प्रकृतात् ॥ २५ ॥

सान्निध्यादोष्ठोपसंहार इति लभ्यते । सर्वत्र ओष्ठस्वरेषु ‘प्रकृतात्’ ओष्ठोपसंहारात्, पृथगोष्ठोपसंहारः कर्त्तव्यः । स चेत् ‘एका-

१ ततोऽन्यथैवेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

२ तदेकस्मिन् इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ प्रतीतिरिति इ० सु० पुस्तकपाठः ।

४ सव्यञ्जने इति क, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

५ दीर्घौ च स्यातामिति इति क, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

न्तरः' एकान्तर इति मात्राकालव्यवेत इत्यर्थः^(१) । एकमात्रा^(२) अन्तरं, व्यवधानं, यस्य असौ । एकान्तर इति पृथगोष्ठोपसंहारस्य विशेषणम् । 'तु'शब्द ओकारपरत्वे एकान्तरत्वनियमं निवर्त्तयति । उदाहरणानि । उत्पूत शुष्णः । सूत्रीयमिति स उन्नीबं । अथो ओषधीषु । बाहुवीर्बलं । तनुवो प्रोरान्या । चतुर्हीता । ननु, योःशुभित्यत्रानुस्वारस्य मात्राकालः, शकारस्वार्धमात्रा-कालः, एवमध्वर्धमात्रत्वे सत्येकान्तरत्वाभावात् कथं पृथगोष्ठोप-संहारः^(३) । उच्यते, शते पञ्चाशन्त्यायेन सिद्धति । अध्वर्धमात्रत्वे एकमात्रत्वं^(४) सुतरामस्ति । तेन कार्यं भवति । अधिकान्तु न निषिध्यते । स्वायोगव्यवच्छेदकत्वादेकशब्दस्य । अत एव बाहुवीर्बलमुक्त्वोरोज इत्यादेर्न द्विरोष्ठत्वं^(५) मुख्यं, किन्तु स्फुरितत्वं । उदाहरणञ्चाभासतया दर्शितं । तर्हि कुसु-रुविन्द इत्यत्र ककाररेफाभ्यामुत्तरयोःकारयोः कथं पृथगोष्ठोप-संहारो न भवति । अध्वर्धमात्रव्यवायसम्भवात् । मैवम् । अत्र^(६) ककारसकारोत्तरयोःकारयोस्तावन्न पृथगोष्ठता । एत-

१ मात्राकालव्यवाय इत्यर्थ इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । मात्राकालव्यवाय इति लभ्यते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, १० मु० पुस्तकपाठश्च ।

२ एका मात्रेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ पृथगोष्ठोपसंहारलक्षितिरिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पृथगोष्ठोपसंहार-लक्षितिरिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । १० मु० पुस्तकपाठश्च ।

४ अध्वर्धमात्रत्वेत्येकमात्रत्वमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, १० मु० पुस्तकपाठश्च ।

५ द्विरोष्ठमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । द्विरोष्ठमिति क, चिह्नितपुस्तक-पाठः ।

६ शतेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

लक्षणसम्भवात् । रेफादुत्तरस्य तु प्रकृतात् पृथक्त्वाभावा-
न्नायं विधिः । किन्तु मध्यस्थसकारोत्तरादुकारात् पृथक्त्वं ।
तथा सत्येकान्तरत्वाभावस्तदवस्यः^(१) एवेति लक्षणमिदमव्यभि-
चरितम् ॥

अकारार्द्धमैकारौकारयोरादिः ॥ २६ ॥

ऐकारस्यैकारस्य च 'आदिः', 'अकारार्द्धं,' भवति ।
अकारस्यार्द्धकालसम इत्यर्थः । अकारस्यार्द्धम्, अकारार्द्धम् ॥

संवृतकरणतरमेकेषां ॥ २७ ॥

सन्निध्यादकारार्द्धमिति लभ्यते । 'एकेषां,' मते तदकारार्द्धं
'संवृतकरणतरं,' भवति । संवृतानि, सन्निष्ठाणानि, करणानि,
यस्य तत्, संवृतकरणम् । अतिशयेन संवृतकरणं, संवृतकरण-
तरम् ॥

इकारोर्ध्यर्द्धः पूर्वस्य शेषः ॥ २८ ॥

'पूर्वस्य' ऐकारस्येत्यर्थः । अधस्तादैकारौकारयोः सञ्चो-
चरितत्वात् । 'अर्ध्यर्द्धः,' 'इकारः,' ऐकारस्य, 'शेषः,' भवति ।
अधिकमर्द्धं यस्याऽसावर्ध्यर्द्धः ॥

उकारस्तूत्तरस्य ॥ २९ ॥

'उत्तरस्य' औकारस्येत्यर्थः । अर्ध्यर्द्धः, 'उकारः,' औकारस्य

१ रेफाकाराभावस्तदवस्य इति च, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, १० मु० पुस्तकपाठश्च ।

शेषः^(१) भवति । यथानयोस्वभयोरप्यादिरकार एव, तद्वदिकार-
एव^(२) शेषः प्रसक्तः । तन्निषेधति 'तु' शब्दः ॥

अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः ॥ ३० ॥

'अनुस्वारः,' च 'उत्तमाः,' च 'अनुनासिकाः,' भवन्ति ।
नासिकामनुवर्त्तन्त इत्यनुनासिकाः^(३) । यथा अनुस्वारः,
योऽंशुम्^(४) । उत्तमाश्च, प्रत्यङ् होतारम् । प्राञ्चसुप^(५) ॥

स्वराणां यत्रोपसंहरस्तत् स्थानं ॥ ३१ ॥

'स्वराणां,' 'तत् स्थानं,' भवति, 'यत्रोपसंहारः,' स्यात् ।
'उपसंहारः' नाम संज्ञैव विशेषः^(६) ॥

यदुपसंहरति तत् करणम् ॥ ३२ ॥

सान्निध्यात् स्वराणामिति लभ्यते । स्वराणां 'तत् करणं,'
भवति, 'यत्,' स्वराण् 'उपसंहरति' प्रापयति स्वस्थानम्^(७) ।
यथा, जिह्वाग्रमृकारस्कारेत्यादि ।

१ षौकारशेष इति ६० सु० पुस्तकपाठः ।

२ आदिरकारस्वद्विकार एवेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ भवन्तीति क, चिह्नितपुस्तककेचिकः पाठः ।

४ योऽंशुं मृज्जातौति न, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ प्राञ्चमित्यादि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ उपसंज्ञैव विशेषे इति ६० सु० पुस्तकपाठः ।

७ प्रापयति तत् स्थानमिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । प्रापयति तत् करणमिति
न, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु० पुस्तकपाठश्च ।

अन्येषान्तु यत्र स्पर्शनं तत् स्थानम् ॥ ३३ ॥

स्वरेभ्यः 'अन्येषां' वर्णानां, 'तत् स्थानं,' 'यत्र स्पर्शनं,' भवेत् ।
अत्र व्यञ्जनानां संश्लेषमात्रं कथ्यते । स्वराणाम्नात् पुरस्तात् संश्लेष-
विशेषः कथितः । उपसंहारस्पर्शनयोः शब्दशक्त्या विशेष एव
विदुषा^(१) विज्ञेयः । 'तु'शब्दः स्वरनिवृत्त्यर्थः । अथवा अनुस्वार-
स्वरभक्त्योर्व्यञ्जनवत्^(२) स्पर्शमात्रनिवर्तकः^(३) इति माहिषेय-
भाषितम् ॥

येन स्पर्शयति तत् करणम् ॥ ३४ ॥

साविध्यादन्येषामिति लभ्यते । स्वरेभ्योन्येषां वर्णानां
'तत् करणं,' भवति, अध्येता 'येन,' व्यञ्जनानि 'स्पर्शयति'
प्रापयति स्थानम्^(४) ॥

हनुमूले जिह्वामूलेन कवर्गे स्पर्शयति ॥ ३५ ॥

'कवर्गे,' उच्चार्यमाणे 'जिह्वामूलेन,' वर्णे 'हनुमूले' 'स्पर्श-

१ उपसंहारस्पर्शशब्दशक्त्या स्थानविशेष एवेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । उप-
संहारस्पर्शनयोः शब्दशक्त्या विशेषो विदुषा इति ६० मु० पुस्तकपाठः, ख, चिह्नित-
पुस्तकपाठश्च ।

२ अनुस्वारभक्त्योर्व्यञ्जनत्वादिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ स्पर्शनमात्रनिवर्तक इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । स्पर्शनमात्रनिव-
र्तक इति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

४ प्रापयति तत् करणमिति म, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।
प्रापयति तत् स्थानमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अध्याये ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, सूत्राणि । ३९

यति' प्रापयेदित्यर्थः । हन्वोर्मूलं, हनुमूलं, तस्मिन् । मूल इति
जात्यपेक्षायामेकवचनम्^(१) ॥

तालौ जिह्वामध्येन चवर्गे ॥ ३६ ॥

'चवर्गे,' कार्य्ये, 'जिह्वामध्येन,' वर्णान् 'तालौ,' स्पर्शयेत् ॥

जिह्वाग्रेण प्रतिवेष्ट्य मूर्धनि टवर्गे ॥ ३७ ॥

'टवर्गे,' कार्य्ये, 'जिह्वाग्रेण,' वर्णं 'मूर्धनि,' स्पर्शयेत् । किं
कृत्वा, योग्यत्वात् जिह्वाग्रं,^(२) 'प्रतिवेष्ट्य' आवेष्ट्य । 'मूर्ध'-
शब्देन वक्त्रविवरोपरिभागी विवक्ष्यते ॥

जिह्वाग्रेण तवर्गे दन्तमूलेषु ॥ ३८ ॥

'तवर्गे,' कार्य्ये, 'जिह्वाग्रेण,' वर्णान् 'दन्तमूलेषु,' स्पर्शयेत् ॥

ओष्ठाभ्यां पवर्गे ॥ ३९ ॥

'पवर्गे,' कार्य्ये, 'ओष्ठाभ्यां' अन्योन्यं स्पर्शयेत् । अत्रोत्तरोष्ठ-
स्थानं उत्तरत्वसाम्यादिषां स्थानानामधरोष्ठः कारणं ॥

तालौ जिह्वामध्यान्ताभ्यां यकारे ॥ ४० ॥

'यकारे,' कार्य्ये, 'जिह्वामध्यान्ताभ्यां,' 'तालौ,' स्पर्शयेत् ।
जिह्वायाः मध्यं, तस्य अन्तो, ताभ्यां, जिह्वामध्यान्ताभ्यां ॥

१ तस्मिन्, मूलमिति जात्यपेक्षामेकवचनमिति न, विक्रितपुस्तकपाठः । तस्मिन् ।
जात्यपेक्षायामेकवचनमिति १० सु० पुस्तकपाठः ।

२ योग्यतः तज्जिह्वापमिति च, न, विक्रितपुस्तकपाठः ।

रेफे जिह्वाग्रमध्येन प्रत्यग् दन्तमूलेभ्यः ॥ ४१ ॥

‘रेफे,’ कार्यं, ‘जिह्वाग्रमध्येन,’ ‘दन्तमूलेभ्यः,’ ‘प्रत्यक्,’ स्पर्श-
येत् । ‘प्रत्यक्’ इति अभ्यन्तर उपरिभागे (१), इत्यर्थः । यथा,
प्रत्यगात्मेत्यन्तरात्मा^(१) प्रतीयते ॥

दन्तमूलेषु च लकारे ॥ ४२ ॥

‘च’कारो जिह्वाग्रमध्यं प्रत्यक्त्वञ्चाकर्षति^(१) । ‘लकारे,’
कार्यं, जिह्वाग्रमध्येन ‘दन्तमूलेषु,’ प्रत्यक् स्पर्शयेत् । अयमर्थः,
लकारस्य दन्तमूलप्रत्यासन्नप्रत्यक्प्रदेशस्थानमिति^(२) विज्ञेयं ॥

ओष्ठान्ताभ्यां दन्तैर्वकारे ॥ ४३ ॥

‘वकारे,’ कार्यं, अधरोष्ठान्ताभ्याम् ‘उत्तरदन्ताग्रैः^(३),’ सह
स्पर्शयेत् । ‘दन्तैः’ इतिस्थाननिर्देशः । ‘ओष्ठान्ताभ्याम्’ इति
करणनिर्देशः ॥

स्पर्शस्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण ॥ ४४ ॥

‘ऊष्माणः’ ‘आनुपूर्व्येण’ यथाक्रमेण, ‘स्पर्शस्थानेषु,’ उच्चार-
णीया भवन्ति । यथा, जिह्वामूलीयः, कवर्गस्थाने । यः काम-

१ अभ्यन्तरमुपरिभागे इति क, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ प्रत्यगात्मेत्यन्तरात्मेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ प्रत्यक्त्वन्वादिशतीति क, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

४ दन्तमूलप्रत्यासन्नप्रत्यक्प्रदेशस्थानमिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । ६० मु०
पुस्तकपाठश्च । दन्तमूलप्रत्यासन्नप्रदेशस्थानमिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ उपरि दन्ताग्रैश्चेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

येत । शकारः, चवर्गस्थानि । मधुश्च माधवश्च । षकारः, टवग-
स्थाने । अष्टाभ्यः स्वाहा (१) । सकारः, तवर्गस्थाने । स्तना-
उपरवाः (२) । उपधानीयः, पवर्गस्थाने । यः पाप्मना इत्यानु-
पूर्व्येण विज्ञेयं (३) । आनुपूर्व्यनियमात् पञ्चसूत्रसु उक्तेषु हकारो-
ऽवशिष्टः । तस्य विधिमुपरिष्ठादाचष्टे ॥

करणमध्यन्तु विवृतं ॥ ४५ ॥

तेषाम्भूषणां 'करणमध्यन्तु,' 'विवृतं,' भवति । स्पर्शानां
करणसाधर्म्यनिवृत्तिपरः (४) 'तु'शब्दः । करणानां मध्यं, करण-
मध्यं ॥

कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ ॥ ४६ ॥

'हकारविसर्जनीयौ,' 'कण्ठस्थानौ,' भवतः (५) । कण्ठः, स्थानं
ययोस्तौ, तथोक्तौ (६) । अनयोः करणाभावः । अहरहर्ह-
विधानिनो ॥

उदयस्वरादिसस्थानौ हकार एकेषां ॥ ४७ ॥

'एकेषां,' मते, 'हकारः,' 'उदयस्वरादिसस्थानः' आत्मन-
उपरि स्वरादिसस्थानः, भवति, इति वाररुचीक्तं । स्यादेतत् ।

१ अष्टावष्टाविति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अग्निस्ते इति ग, चिह्नितपुस्तके भिन्नपाठः ।

३ आनुपूर्व्येण, आनुपूर्व्यां विज्ञेयाः इति च ६० मु० पु० पाठः ।

४ करणसाध्यनिवृत्तिपर इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । करणसाध्यनिवृत्तिपर-
इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

५ कण्ठस्थानौ स्थानामिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

६ ययोस्तौ कण्ठस्थानाविति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

आदिना सस्थान इत्युक्ते शेषस्य स्थानान्तरं^(१) वक्तव्यं । तदप्य-
कार इकार उकारे^(२) नास्ति । तथा सति स्वरस्य आदित-
एकमेवस्थानमिति, ^(३) आदिशब्दवैयर्थ्यं स्यात् । स्वरसस्थान-
इत्येतावतैव सिद्धेरिति^(४) । मैवं । सम्यच्चरेषु शेषस्य
स्थानान्तरोपपत्तेः । इकारोऽध्यर्ष इति सूत्रद्वयेन शेषभूत-
वर्णव्यक्तौ^(५) तयो स्थानान्तरमपि सिद्धमेव^(६) । एवमैकारौ-
कारयोरपि व्याकरणे शेषस्य स्थानान्तरं विहितं विज्ञेयं ।
सम्यच्चरत्वाविशेषादनयोः^(७) । नन्वेवमप्यकुहविसर्जनीयानां
कण्ठ इति सम्यच्चरादावकारस्यापि कण्ठस्थानत्वात्तेन सस्था-
नत्वे कथ्यमाने^(८) पूर्वसूत्रोक्तेन पौनरुक्त्यमस्य सूत्रस्य स्यात् ।
मैवं मंस्थाः । एकारौकारयोरादिवर्तिनः^(९) अकारस्य केवलस्य
च विशेषोऽस्ति । केवलस्य कारणम्, ओष्ठहनु, नातिव्यस्तं,
नात्युपसंहृतञ्च । सम्यच्चरादौ वर्त्तमानस्य तु संहृतकरण-
तरं^(१०) । तस्मात् स्थानकरणयोः सहचरितत्वादादिसस्थान-

१ स्थानान्तरत्वमिति इ० सु० पुस्तकपाठः ।

२ तदप्यकारेकारोकारेषु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

३ स्वरस्यैकमेव स्थानमिति इति क, ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

४ इत्येतावतैवार्थसिद्धेरिति इति इ० सु० पुस्तकपाठः ।

५ सूत्रद्वयेन एकारौकारयोः शेषभूतवर्णव्यक्तौ इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ प्रसिद्धमेवेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

७ सम्यच्चरत्वाविशेषादनयोरिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

८ तेन समानस्थानत्वे कथ्यमाने इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तक-
पाठश्च ।

९ एकारौकारादिवर्तिन इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

ओकारौकारयोरादिवर्तिन इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

१० संहृतकरणमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

इत्युक्ते आदिसमानस्थानकरण इति विज्ञेयं । किञ्च पूर्वसूत्रे
करणाभाव उक्तः । अत्र तु करणवत्वमपि विद्यत इति मता-
न्तरमुपपद्यते, न पौनरुक्त्यञ्च । यथा, तिरमहेते । यावती-
र्वासामहै । अग्निहोत्रं जुहोति । सम्प्रथतीरहौ^(१) । 'उद्य'-
शब्दः, उत्तरपर्यायः । उद्यश्चासौ स्वरश्च, तस्य आदिः, तेन
सस्थानः, उद्यस्वरादिसस्थानः^(२) ॥

पूर्वान्तसस्थानो विसर्जनीयः ॥ ४८ ॥

'विसर्जनीयः', आत्मनः पूर्वस्वरान्तेन 'सस्थानः' समानस्थान-
करणः, भवति । अत्रापि पूर्वस्वरान्त इति^(३) सभ्यश्चरमुच्यते ।
स्वरान्तस्य भिन्नस्थानान्तरत्वाभावात्^(४) । यथा, अग्नेः ।
ब्राह्मणैरायुषत् । बाहुवीर्बलं । आयङ्गौः । पूर्वस्य, अन्तः,
तेन, सस्थानः, पूर्वान्तसस्थानः ॥

नासिक्या नासिकास्थानाः ॥ ४९ ॥

'नासिक्याः' यमाः, 'नासिकास्थानाः', भवन्ति । यथा, रुक्मं ।
याश्चा । आह्वारः । रत्नमभजन्त । पाप्मानं ॥

१ सम्प्रथतीरहोति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ उद्यस्वरादिसस्थानः, उद्यश्चासौस्वरश्च, तस्य आदिः, तेन, सस्थानः, उद्य-
स्वरादिसस्थान इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । उद्यश्चासौ स्वरश्च तस्य आदिः, तेन
सस्थान इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

३ पूर्वस्वर इति च, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

४ स्वरान्तरस्य हि स्थानान्तरत्वाभावात् इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मुखनासिक्या वा ॥ ५० ॥

त एव नासिक्याः 'मुखनासिकाभ्यां वा उच्चारणीयाः^(१) भवन्ति । उक्तान्येवोदाहरणानि । मुखञ्च, नासिका च, मुखनासिके । तत्सम्बन्धिनः, 'मुखनासिक्याः' ॥

वर्गवच्चैषु ॥ ५१ ॥

सिंहावलीकनेन^(२) वर्गस्योक्तं करणं 'च'कारोऽनुकर्षति । 'एषु' नासिकेषु, 'वर्गवत्', करणं भवति । वर्गस्येव वर्गवत् ॥

नासिकाविवरणादानुनासिक्यं, नासिकाविवरणादानु-
नासिक्यम् ॥ ५२ ॥

'नासिकाविवरणात्' घ्राणविलात्, 'आनुनासिक्यं' रागादि कर्त्तव्यं । यथा सुस्त्रोकांश्च सुमङ्गलांश्च इत्यादि^(३) ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अथादावुत्तरे विभागे ह्रस्वं व्यञ्जनपरः ॥ १ ॥

'अथ' इत्ययमधिकारः । 'आदौ' पदादौ, 'उत्तरे' पदान्ते च, वर्त्तमानः संहितायां यो दीर्घः, असौ, 'विभागे' पदविभागसमये, 'व्यञ्जनपरः', 'ह्रस्वं', आपद्यते । व्यञ्जनपरत्वमत्र यथासंहितास्यं

१ मुखनासिकाभ्यामुच्चारणीया इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु० पुस्तक-
पाठश्च । मुखेन नासिकाभ्याश्च उच्चारणीया इति ६० सु० चिह्नितपुस्तकोद्भूतपाठा-
भारम् । मुख नासिकाभ्यामुच्चारणीया इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ सिंहावलीकन्यायेन इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ सुस्त्रोकां सुमङ्गलमित्यादीति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

विज्ञेयं । ननु, दीर्घः कथं लभ्यते, ऋस्वानन्तरभावित्वात्, देवाग्नी-
कादिग्रहणेषु भ्रुतादश्रंनाञ्चेति ब्रूमः । संहितायामित्यस्याय-
मर्थः, कार्यभाजः पदस्य उत्तरपदेन सह सम्बन्धः,^(१) न तु पूर्व-
पदेन सह सम्बन्धनियमः । 'विभागः', अत्र प्रकृतिपदैरुच्यते । प्रकृति-
र्नाम यथापाठः । प्रकृतिपदैरिति किं । स्थामयो भुव इत्यत्र
जटायां स्थशब्दस्य द्वितीयोच्चारणेपि दीर्घः प्रसज्येत । उत्तरपदेन
विभागाभावात् स माभूदिति^(२) परिहारः । विभागशब्दस्य^(३)
अयमर्थः, पदादौ दीर्घस्य पूर्वपदेन विभागः, पदान्ते दीर्घस्य
उत्तरपदेन विभागः । विभागे व्यञ्जनपर इति किं । ऋत-
धामासीत्यत्र^(४) माभूदिति । नाधामा धारयेदितिप्राप्तिः^(५) ।
संहितायां यो दीर्घ इति किं^(६) । एष वो भरता राजेःगत्र^(७)
प्राप्तिसम्पादनार्थं । तथा सति भरता याज्यास्त्विति^(८) याज्या-
पदं सार्थकं । नान्यथा । व्यञ्जनमस्मात् परः, इति व्यञ्जन-
परः ॥

१ सम्बन्धनियम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

२ तन्माभूदिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ विभागपदस्येति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

४ ऋतधामा इत्यर्थेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ धामा धारयेति प्राप्तिरिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ संहितायां दीर्घ इतीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

७ भरता राजे इत्येति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

८ याज्यास्त्विति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

उर्ज्जं त्वा वायवः (१) इत्यादावेतल्लक्षणसम्भवादतिव्याप्ति-
मुत्तरसूत्रैः परिहरति ।

देवाशीकासुम्नाश्चर्त्तावयुनाहृदयाघोक्त्याशुद्धा ॥ २ ॥

देवा शीका सुम्नाश्वा ऋता वयुना हृदया अघा उक्त्वा
शुद्धा इत्येतेष्ववग्रहेष्वन्त्यस्वरः (१) विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमा-
पद्यते । यथा; देवायते यजमानाय । शीकायते स्वाहा । सुम्ना-
यन्तो हवामहे । द्यावापृथिव्याश्वावित् । अप्यकारादितिवच-
नादिदमप्युदाहर्त्तव्यम् । अश्वावतीः सोमवती । ऋतायवः
पुरान्नमच्चन् (२) वयुनाविदेकः (३) । हृदयाविधश्चित् । अघा-
यवो मा गन्धर्वा विश्वावसुराद्यत् । उक्त्वा मदानां धेनुः ।
आपो देवीः शुद्धा युवः ॥

इन्द्रा वद्वन्वान्परः ॥ ३ ॥

‘इन्द्रा’ इत्येतस्मिन् अवग्रहे सति, अन्त्यस्वरः, वत्, वन्, वान्,
इत्येवम्परो विभागे ऋस्वमापद्यते । यथा, इन्द्रावतीमपचित्ती ।
इन्द्रावन्तो मरुतः । इन्द्रावान् स्वाहा । इन्द्रेति किं । जर्णा-
वन्तं प्रथमः (४) । प्रजावान् (५) । प्रजावतीरनमौवा अयत्त्वाः ।
एवं पर इति किं । इन्द्रावरुणयोरहं ॥

१ त्वा वायव इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

२ इत्येतेषु अग्रशेषेष्ववग्रहेष्वन्त्यस्वर इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तक-
पाठश्च । एतेष्वन्त्यस्वरोवग्रहेषु इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ ऋतायवः पुरान्नं मच्चन्निति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ऋतायवः पुत्राभिमिति
ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ वयुनाविदेक इदिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ प्रथमः सिद्धोनीमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ अस्तुरप्रजावान् इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

चित्रा वपरः ॥ ४ ॥

‘चित्रा’ इत्येतस्मिन्नवग्रहे, अन्तस्वरो वकारपरः, विभागे ऋस्वमापद्यते । यथा, चित्रावसोः स्वस्ति ते पारमशोय । चित्रे-
तिकिं । मित्रावरुणावेव । वपर इति किं । चित्रापूर्णेमासे^(१)
दीक्षेरन् ॥

प्रस्थेन्द्रियाद्रविणा विश्वदेव्या दीर्घा वीर्या विश्वावातात्वा-
भङ्गुराकर्णकावृष्णियासुगोपर्कसामाघासत्रावर्षापुष्यामे-
घाप्रास्ता ॥ ५ ॥

प्रस्था इन्द्रिया द्रविणा विश्वदेव्या दीर्घा वीर्या विश्वा वाता
त्वा भङ्गुरा कर्णका वृष्णिया सुगोपा ऋक्सामा अघा सत्रा वर्षा
पुष्या मेघा प्रा स्ता एतेष्ववग्रहेषु^(२) अन्तस्वरो विभागे व्यञ्जनपरो
ऋस्वमापद्यते । यथा, प्रस्थावद्रथवाहनं । इन्द्रियावते पुरोडाशम् ।
द्रविणावतः कुरुते । विश्वदेव्यावते श्वात्वाः । दीर्घा धियो रक्ष-
माणाः । वीर्यावन्तमभिमातिषाहम् । विश्वामित्रस्य सूत्रम् ।
वातावद्वर्षन् । त्वावतो मद्योनः । भेत्तारं भङ्गुरावतः । कर्णका-
वत्येतया^(३) । वृष्णियावतस्तव । सुगोपातमो जनः^(४) । ऋक-
सामाभ्यां यजुषाम् । अघाश्वा देवैनम् । सत्राजितं धनजितं ।

१ चित्रापूर्णेमासे इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ इत्येतेष्ववग्रहेष्विति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

३ मूर्त्तौ कर्णकावत्येतयेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ स सुगोपातमो जन इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

वर्षाह्नां जुहोति । पुष्यावतोः सुपिप्पलाः । मेघायते स्वाहा ।
प्रावणेभिः सजोषसः । स्वाधियञ्जनयत् सूदयञ्च ॥

लोक एवेष्टा ॥ ६ ॥

‘लोकै’ ‘एव’ इत्येवम्पूर्वे ‘इष्टा’ इत्येतस्मिन् अवग्रहे (१)
अन्यस्वरो विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, समसुष्मिं-
ल्लोक इष्टापूर्त्तेन (२) । स त्वेवेष्टापूर्त्ती । एवम्पूर्व इति किं ।
एनम् इष्टापूर्त्ते सः सृजेथाम् (३) । इष्टेति किं । साचादेव
प्रजापतये ॥

शक्तीरथीत्विषीवाशीराव्योषधाद्भुतीव्याहृतीस्वाहाकृती-
द्भ्रादुनीशचीचित्तीश्रीणीपृष्ठोपूत्यभीचर्षणीपर्यधीपारीशत्रू-
विषूवसूअनूहनूसूविभू इत्यवग्रहः ॥ ७ ॥

शक्ती रथी त्विषी वाशी रात्री श्रीषधी आहुती व्याहृती
स्वाहा कृती द्भ्रादुनी शची चित्ती श्रीणी पृष्ठो पूती अभी चर्षणी
परी अधी पारी शत्रू विषू वसू अनू हनू सू विभू इत्येते-
ष्ववग्रहेषु, अन्यस्वरो विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते ।
यथा, शक्तीवन्तो गभीराः । रथीतमौ रथीनां । त्विषीमते
पथीनां (४) । वाशीमन्त इष्विणः (५) । रात्रीभिरसुञ्चन् ।

१ इत्येतस्मिन्नवग्रहे इति क, चिञ्जितपुस्तकपाठः इत्यस्मिन् अवग्रहे इति इ० मु०
पुस्तकपाठः ।

२ समसुष्मिंल्लोक इष्टापूर्त्तेन गच्छते इति ख, चिञ्जितपुस्तकपाठः । लोक इष्टा-
पुष्मनेति ग, चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

३ एनमिष्टापूर्त्ते संरभेथामिति ग, चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

४ सस्थिञ्जराय त्विषीमते इति ख, चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

५ ते वाशीवामन्त इष्विण इति क, चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

षोषधीभ्यो वेहतं । आहुतीभिरनूयाजेषु । एतांभिर्याहुतीभिः
 प्रजापतिः । स्वाहा कृतीभ्यः प्रेष इत्याह । क्लादुनीभ्यः स्वाहा ।
 चष्टे शचीभिः । चितीभ्यामुपायन् । श्रीणीभ्यां स्वाहा । पृष्टीभ्यः
 स्वाहा । पूतीगन्धस्यापहृत्वि । अभीवृती पृषीवान् । मित्त्वस्य
 चर्षणौ धृतः । वीरवन्तं परीणसं । अभीवासं या हिरस्थानि ।
 पारीणह्रस्वेभ्ये । शत्रूयती हन्ता । विषूवान् विषूवन्तः (१) ।
 अरमतिर्वसूयुः । अनूराधा नक्षत्रं । अन्कारादि चैति (२) वचना-
 दननूयाजं प्रापणीयमित्येतदप्युदाहरणं (३) भवति । हनूभ्यां
 स्वाहा । सूयवसिनी मनवे । विभू दाव्ने (४) । 'इत्यवग्रहः'
 'इति' अनेन प्रकारेण उक्तः पदसमुदायः, 'अवग्रहः', विज्ञेयः ॥

अवा-सचस्वा-नुदा-मृडा-वर्धा-शिञ्जा-रक्षा-ऽद्या-भवा-
 भजा-यत्राचरा-पिवा-ना-धामा-धारया-धर्षाघा-वर्षा-
 बोधात्रा-तत्रामुञ्चाश्वस्या-पृणस्वा-हिष्ठा-त्वन्तरा-जनिष्ठा-
 युक्त्वाञ्छा ॥ ८ ॥

अवा सचस्वा नुदा मृडा वर्धा शिञ्जा रक्षा अद्या भवा
 भजा यत्रा चरा पिवा ना धामा धारया धर्षा अघा वर्षया
 बोधा अत्रा तत्रा मुञ्चा अश्वस्या पृणस्वा हिष्ठा त्वन्तरा जनिष्ठा
 युक्त्वा अञ्छा इत्येतेष्वनवग्रहेषु (५) अन्त्यस्वरो विभागे व्यञ्जन-

१ विषूवन्तो भवन्ति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अन्कारादित्ति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ प्रापणीयमप्येतदुदाहरणमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ विभू दावुन्ने इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ एतेष्वनवग्रहेषु इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

परो ऋस्वमापद्यते । यथा, अवा नो देव्या कृपा । सचस्वा नः
 स्वस्तये । प्रणुदा नः सपत्नान् । मृडा जनित्रे रुद्र (१) ।
 वर्धा नो अमवच्छ्वः । शिचा नो अस्मिन् । रचा च नो
 अधि (२) । अद्या देवान् जुष्टतमः । भवा पायुर्विशो अस्याः ।
 व्रजे भजा त्वन्नः । यत्रा नरो मरुतः । प्रचरा सोम दुर्यां ।
 पिवा सोममिन्द्रमन्दत् त्वा । रिपवी ना ह देभुः । अपि विक्त-
 तम्, अप्यकारात्, इति वचनाभ्यां (३) प्रणवा अश्व इत्यत्र
 ऋस्वादेशः किं न स्यात् । मैवं । अपि विक्ततमिति वचनं
 कण्ठोक्तपदविषयम्, न त्वकारादिपदविषयम् । प्राणा इत्य-
 स्यापि (४) अकारादित्वान्नायं विधिः । तर्हि वैकृतत्वाभावा-
 दना इत्यनीङ्ग्यांशस्य किं न स्यादयं विधिः । एवं रूपस्य
 संहितायां दीर्घाभावात् । धामा ह यत् ते अजर ॥
 वृहस्यते धारया वसूनि । धर्षा मानुषा नङ्गः । उतवाघा
 स्यालात् । तमग्ने वर्धया त्वम् । बीधा नो अस्य वचसो यविष्टा ।
 अत्रा ते रूपम् (५) । तत्रारथमुप (६) । प्रमुञ्चा स्वस्तये । एकस्वष्टु-
 रखस्या विशस्ता (७) । समयोनीराष्ट्रणस्वा घृतेन । आपो हिष्ठा

१ मृडा नो रुद्रोत नो मय इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । मृडा जरित्र इति
 ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ रचा च नो अधि च देवष्टु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ इति द्वाभ्यां वचनाभ्यामिति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

४ प्राणा वा इत्यस्यापीति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ अत्रा ते रूपमुत्तममिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ तत्रा रथमुपश्रयं सदेवेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

७ अत्रस्या विशस्तेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मयोभुवः^(१) । हि इति किं^(२) । प्रतिष्ठा वा एकविंशः ।
अग्ने त्वन्तरा मृधः । त्वमिति किं । अन्तरतरा तप्तवतो भवति ।
जनिष्ठा हि जेन्धः । युक्त्वा हि देवहृतमान् । अच्छा नक्षि
द्युमत्तः^(३) ।

अधायियाज्ये ॥ ८ ॥

अग्निश्च याज्या च 'अग्नियाज्यं', तस्मिन् । चार्थे इन्द्र इति
समासः । 'अग्निः' इत्यग्निप्रकाशकमन्त्रा इत्युच्यन्ते^(४) । चतुर्थ-
काण्ड इत्यर्थः । उभावामिन्द्राग्नीप्रभृत्यग्निर्द्वौवाण्यर्थन्ताः
प्रश्नीत्तमानुवाका याज्यासञ्ज्ञका^(५) भवन्ति, युक्त्वा हीत्यनुवाकश्च ।
अत्र विषये 'अधा' इत्येतस्मिन् ग्रहणे अन्वयस्वरौ विभागे व्यञ्जन-
परो ऋस्वमापद्यते । यथा, अधा ह्यग्ने क्रतोः । अधा च नः
शर्म यच्छ । अधा ते सुम्नमीमहे । अधा यथा नः । अग्नि-
याज्ये इति किं । अधा मेति तद्वितिष्यवे ॥

कुत्रा-दक्षिणेना-स्वेना-इन्तना-जगामा-रुचेमा-विद्वर्धामा-
चक्षमा-क्षामा-स्तरोमा-भरेमा-वर्षयथेरयथारिया-पाथाथा-
सिञ्चथा-जनयथा-जयतोक्षतावता-याता-श्रुणुता-कृणुता-
विभृता ॥ १० ॥

१ मयोभुवो भुव इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ हिष्ठेति किमिति म, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ द्युमत्तम इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ मन्त्रा लक्ष्यन्ते इति म, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६०. ४०. पुस्तकपाठश्च । मन्त्रा
लक्ष्यन्ते इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ याज्यासञ्ज्ञा इति च, न, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

कुत्रा दक्षिणेना खेना हन्तना जगामा रुहेमा विद्वा
 ऋध्यामा चक्षमा क्षामा स्तरीमा भरेमा वर्षयथा ईरयथा
 आरिथा पाथा अथा सिञ्चथा जनयथा जयता उच्चता अवता
 याता शृणुता कृणुता बिभृता एतेष्वनवग्रहेषु^(१) अन्यस्वरो
 विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, कुत्राचिद्यस्य स ऋतौ ।
 दक्षिणेना वसूनि । खेना हि वृत्रश्रवसा । तपसा हन्तना
 तं । आजगामा परस्याः । अस्ववन्ती मा रुहेमा स्वस्तये । विद्वा
 ते अग्ने । ऋध्यामा त ओहैः । चक्षमा कक्षनागः । क्षामा रे-
 ष्वीरुधः समञ्जन् । सुष्टरीमा जुषाणा । अहो मुचे प्रभरमा-
 मनीषां । वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः । उदीरयथा मरुतः । उदारिथा
 यजेतम् । क्षये पाथा दिवो विमहसः । अथा सोमस्य^(२) । यत्रा
 नरो मरुतः सिञ्चथा मधु । आपो जनयथा च नः । उप प्रेत
 जयता नर स्थिराः । घृतमुच्चता मधुवर्णम्^(३) । अस्मानु देवा
 अवता हवेषु । देवा रथैर्याता हिरण्यैः । मरुतः शृणुता हवं ।
 संवत्सराय कृणुता वृहन्नमः । पुत्रं विभृता खेनम् ॥

भरता याज्यास्तु ॥ ११ ॥

‘भरता’ इत्येतस्मिन् ग्रहणे अन्यस्वरो ‘याज्या’विषये विभागे
 व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, धिया भरता जातवेदसं । भर-

१ इत्येतेष्वनवग्रहेषु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । इ० सु० पुस्तकपाठश्च । रतेषु
 इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अथा सोमस्य प्रयत्नौ युवाभ्यामिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ उच्चतामधुवर्णमथ ते इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ता वसुवित्तमं । वचोन्नये^(१) भरता बृहत् । याज्यास्विति किं ।
एष वो भरता राजा ॥

अत्ता-भवता-नदता-तरतातपता-जुहुता-वोचता-
मुञ्चता-चृता-घुष्या-जनया-वर्त्तया-सादया-पारया-दीया-
हरा-भरापा-ससादा-सृजा-तिष्ठा-येना ॥ १२ ॥

अत्ता भवता अनदता तरता तपता जुहुता वोचता
मुञ्चता चृता घुष्या जनया वर्त्तया सादया पारया दीया हरा
भरा अपा ससादा सृजा तिष्ठा येना एतेषु^(१) अनवग्रहेष्वन्ध-
स्वरो विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, अत्ता हवींषि ।
आदित्यासो भवता सृडयन्तः । अहावनदता हृते । सुवो रुहा-
णास्तरता रजांस्ति । तपता सुवृत्तिभिः । पित्रे जुहुता विश्वक-
र्म्मणे । विश्वेदेवासो अधिवोचता मे । पदिषिताममुञ्चता यजत्रा ।
अयस्मयं विचृता बन्धमेतं । परुष्यररनुघुष्या विशस्ता । मनुर्भव
जनया दैव्यं^(२) । ताभिरावर्त्तया पुनः । सादया यज्ञं^(३) ।
अन्ने त्वं पारया नव्यः । बृहस्पते परिदीया रथेन । निहार-
मिन्निमे हरा निहारं । मा नो मर्षीराभरादृद्धि । वाजं शृत्या

१ नमोन्नये इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पूर्व्यं वचोन्नये इति ख, चिह्नितपुस्तक-
पाठः ।

२ इत्येतेषु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ जनया दैव्यं जनमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ यज्ञं सुकृतस्येति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अपाह्वधि (१) । अग्निर्होता निषसादा यजीयान् । सृजा वृष्टिं
दिवः । तिष्ठा देवो न सविता । येना सहस्रं वहसि ॥

उश्मसी-क्रयो-क्वधी-शुधी-यदी ॥ १३ ॥

उश्मसी क्रयो क्वधी शुधी यदी इत्येतेषु ग्रहणेषु (२) अन्यस्वरो
विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, उश्मसी गमध्ये ।
रुद्र यत्ते क्रयो परं । क्वधी स्वस्मान् अदितेः । इमं मे वरुण
शुधी हवं । यदी भूमिं जनयन् विश्वकर्मा ॥

सू-तू-नू-मिथू-मच्चू-ऊ ॥ १४ ॥

सू तू नू मिथू मच्चू ऊ इत्येतेषु ग्रहणेषु (३) अन्यस्वरो विभागे
व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, मोषूण इन्द्र । आतू न
उपगन्त न । तस्य नूरूण आ (४) । पात्राख्यसिना (५) मिथूकः ।
मच्चू देववती रथः । अस्माभिरूण प्रतिचक्ष्याभूत् (६) ।

व्युत्पूर्व्वं आननुदात्तोन्मवत्यन्मवति ॥ १५ ॥

‘वि’ इत्येवम्पूर्व्वं ‘उत्’ पूर्व्वो वा (७) ‘आन्’ इत्येष स्वरः ‘अनुदात्तः’,

१ श्रुत्या अपाह्वधि इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ इत्येतेष्वनवप्रश्नेषु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः; इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

३ इत्येतेष्वनवप्रश्नेषु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः; इ० मु० पुस्तकपाठश्च । एतेषु
इति, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ एतश्च नूरूणे इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ पात्राख्ये चिनेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ अस्माभिरूण प्रतिचक्ष्याभूत् ऊर्द्धं ऊ कषुण ऊतये इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
अस्माभिरूण ऊर्द्धं कषुण इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

७ वि उत् इत्येवम्पूर्व्वं उत्पूर्व्वो वेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‘अनुभवति’ जञ्जरहिते पदे^(१), वर्त्तमानो व्यञ्जनपरः पदादौ वर्त्तमानत्वाद् च पूर्वपदेन^(२) विभागे सति ऋक्समापद्यते । यथा, व्यानायेति वि अनाय । उदानायेत्युत् अनाय । एवम्यूर्ध्व इति किं । यदानूचुस्तेन । पर्याणीयाहवनीयस्य । नकारः किमर्थः । यद्गुक्कं व्याघारयति । उदादाय पृथिवीं जीरदानुः । अनुदास्त- इति किं । विश्वकर्मा व्यानट् । नेष्टः पत्नीमुदानय । अनुभवतीति किं । मधीर्धारा व्यानश्च । उदानिषुर्महीरिति ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ प्रग्रहाः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । ‘प्रग्रहाः’, उच्यन्ते, इत्येतदधिकृतं विज्ञेयम्^(३) ॥

नावग्रहः ॥ २ ॥

‘अवग्रहः’, प्रग्रहो ‘न’, भवति ॥

१ जञ्जरहिते पदादौ इति क, चिक्कितपुस्तकपाठः ।

२ वर्त्तमानत्वात् पूर्वपदेन इति ख, ग, चिक्कितपुस्तकपाठः, ५० मु० पुस्तकपाठः च ।

३ अधिकृतं वेदितव्यम्, इतउत्तरं यद्दृष्टव्यम् इति ग, चिक्कितपुस्तकपाठः, ५० मु० पुस्तकपाठश्च ।

ओकारः सांहितोकारव्यञ्जनपरः, ग्नी नहिपरः द्वे इति वक्ष्यति । एतत् उद्दिश्य पुरस्तादपवादीऽनेन विधीयते । यथा, तनूनपादसुरः । अगो अर्धं यजमानं । अग्नीषीमौ मा । द्वे द्वे पुरोऽनुवाक्ये कुर्यात् । अवग्रह इति जात्यपेक्षायामेकवचनं ॥

अन्तः ॥ ३ ॥

पदस्य 'अन्तः', प्रग्रहसञ्ज्ञो भवति । यथा, देवते समृद्धौ । अत्राह, किम् अपदान्तीऽपि प्रग्रहः स्यात् । अत्रोच्यते, जकार-इत्यविशेषेण वक्ष्यति, ओकारोऽसांहितोकारव्यञ्जनपर इति, चीयत्प्रपर इति च । अपदान्तस्य जकारस्य ओकारस्य^(१) चीशब्दस्य वा प्रग्रहत्वं माभूदिति^(२) । ननु, सिद्धमेवैतत् । एतत्सूत्रशेषे^(३) उत्तरसूत्रेऽपिशब्देनान्वादेशोन्यस्यैव कार्यस्य निर्वाहात्^(४) नेति ब्रूमः । अनेकवर्णसमुदाये ह्यन्यत्वमुपपन्नं । अयं पुनरेकवर्णनिर्देशः । जकार इत्यादिवर्णस्य यौ विकारलोपी तयोरिवान्वादेशः । अन्यस्येत्यनेन अन्यः प्रग्रह इत्युक्तम् । प्रग्रह-इति सञ्ज्ञामात्रं, न निमित्तं^(५) निमित्ती वा । तस्मादत्रान्वादेशो न प्रसरति ॥

इतिपरोपि ॥ ४ ॥

'अपि'शब्दः सिंहावलोकनेन अथादावुत्तरे विभागे इत्यत्र

१ ओकारान्तो इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ चीशब्दस्य पक्षं मा भूदिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ एतत् सूत्रशेषभूते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

४ कार्यनिवाहात् इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

५ न तु निमित्तमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

विभागपदमन्वादिशति । सोऽयं प्रग्रहो विभागे 'इतिपरोऽपि', भवति । यथा, देवते इति । उभे इति । 'इति' शब्दः, परः, यस्मात्, असी, इतिपरः ॥

जकारः ॥ ५ ॥

'जकारः', पदान्तः सर्वत्र प्रग्रहो भवति । पदसमये वर्त्तमानः । यथा, हनू वा एते । वासन्तिकाहूत् । बाहू उपश्रुतं । पदसमये वर्त्तमान इति किं । सूतूनूमिथूमक्षूज इत्यादावपि स्यात्^(१) ।

ओकारोऽसाङ्घितोऽकारव्यञ्जनपरः ॥ ६ ॥

'असाङ्घितः', 'ओकारः', 'अकारपरः^(२)' 'व्यञ्जनपरो वा प्रग्रहः स्यात् । यथा, विद्वाहि सूनो असि । विष्णो ह्व्यङ् रक्ष्व । असाङ्घित इति किं । सोऽन्नवीत् । एवम्यर इति किं । विष्णवे हीदम् । संहितानिमित्तः, साङ्घितः, न साङ्घितः असाङ्घितः । अकारश्च व्यञ्जनश्च अकारव्यञ्जने एते परे^(३) यस्मात् सः तथोक्तः ॥

समहृदयपित्पूर्वश्च ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तनिमित्ताभावेपि ^(४) कार्यविधानार्थमोकारं विशि-

१ इत्यादि इति ग०, इ० सु० च ।

२ अकारपरो वेति ग०, इ० सु० च ।

३ ने परे इति इ० सु० ।

४ पूर्वोक्तपरनिमित्ताभावेपि इति ख०, ग०, इ० सु० च ।

नष्टि । 'च'कार ओकारमन्वादिशति । 'स म ह द थ पित्',
 एवम् 'पूर्वः,' असांहित ओकारः, अकारव्यञ्जनाभ्यामन्यपरोऽपि
 प्रग्रहो भवति । यथा, सो एवैधैतस्य । माभेर्मांरोमी एषाम् ।
 उपहृतां३ हो । इन्द्रो इत्याह । तथो एवोत्तरे । पितो आवि-
 शस्व । एवम्पूर्व इति किं । शतक्रतवुहृशमिव । असांहित-
 इति किं । प्र सो अग्ने ॥

अथैकारेकारौ ॥ ८ ॥

'अथ' इत्ययमधिकारः । 'एकारेकारौ', प्रग्रहत्वेन विशिष्येते^(१),
 इति एतदधिकृतं वेदितव्यं ॥

अस्मे ॥ ९ ॥

'अस्मे' इत्येतस्मिन् ग्रहणे, अन्यस्वरः प्रग्रहो भवति । यथा,
 अस्मे ते वस्युः ॥

त्वे इत्यनिङ्ग्यान्तः ॥ १० ॥

'इति'शब्दः पदग्रहणत्वं^(२) द्योतयति । 'अनिङ्ग्यान्तः', 'त्वे'
 इत्येष शब्दः, प्रग्रहो भवति । यथा, त्वे क्रतुमपि । अनिङ्ग्यान्त-
 इति किं । अनागास्त्वे अदिति त्वे तुरासः । इङ्ग्यास्यान्तः
 इङ्ग्यान्तः, न इङ्ग्यान्तः अनिङ्ग्यान्तः ॥

१ प्रग्रहत्वेन विशिष्येते इति ख०, ग०, इ० सु० च ।

२ इङ्ग्यापदग्रहणमिति ग०, इ० सु० च ।

देवते उभे भागधे जड्वे विशाखे शृङ्गे एने मेध्ये तृष्णे तृद्ये-
कनीनिके पार्श्वे शिवे चोत्तमे एवोत्तरे शिप्रे रथन्तरे वत्सरस्य
रूपे विरूपे विषुरूपे सदोहविर्द्धाने अधिषवणे अचोरात्रे-
धृतव्रते स्तुतशस्त्रे ऋक्सामे अक्ते अर्पिते रैवते पूर्त्ते प्रत्ते-
विधृते अनृते अक्त्रिदेवहृले पूर्व्वजे कृणध्वंसदने ॥११॥

देवते उभे भागधे जड्वे विशाखे शृङ्गे एने मेध्ये तृष्णे तृद्ये
कनीनिके पार्श्वे शिवे चोत्तमे एवोत्तरे शिप्रे रथन्तरे वत्सरस्य
रूपे विरूपे विषुरूपे सदोहविर्द्धाने अधिषवणे अचोरात्रे धृतव्रते
स्तुतशस्त्रे ऋक्सामे अक्ते अर्पिते रैवते पूर्त्ते प्रत्ते विधृते अनृते
अक्त्रिदेवहृले पूर्व्वजे कृणध्वंसदने, एतानि पदानि प्रथम-
सञ्ज्ञानि स्युः । यथा, देवते समृद्धौ । उभे एव रसेनानक्ति ।
भागधे भागधा अस्मै । भागधे इति किं ।^(१) अग्न उदधे । जड्वे
समिधावादधाति । विशाखे नक्षत्रं । वीति किं । तस्मिन् सह-
स्रशाखे इति शाखान्तरे । अन्तरा शृङ्गे । मेध्ये एवैने करोति ।
असंख्ये हि हनू । सन्तृद्ये धृत्यै । कनीनिके अग्निष्टोमी यत् ।
पार्श्वे परः समानः । शिवे नो द्यावापृथिवी । विकीर्णो चोत्तमे
उपदधाति । चेति किं । सम्पाद्योत्तमे मासि । तथो एवोत्तरे
निर्व्वपेत् । एवेति किं । नैति षोडश्युत्तरे । शिप्रे अवेपयः । यद्दृ-
द्रथन्तरे अन्वर्ज्येयुः । संवत्सरस्य रूपे आप्नुवन्ति । विरूपे
धापयेते । विषुरूपे अहनी । वत्सरस्य विध्विति किं । अरुक्षितं

दृश आरूपे अन्नं । रूपशब्दस्य प्रतिविशेषणं ग्रहणं विस्मष्टार्थं^(१) द्रष्टव्यं । सदी हविर्दाने एव सम्भिनोति । सद इति किं । उपरवा हविर्दाने खायन्ते । ननु, पदग्रहणेषु पदं गम्येतेति सामर्थ्यात् हविर्दाने इत्येकपदस्यैव कार्यसिद्धिः, सदःपदं व्यर्थं । मैवं । पदग्रहणे^(२) स्थलान्तरे भिन्नरूपस्य सम्भावनायां विशेषणं सार्थकं^(३) । भिन्नरूपत्वाभावे तु चोद्यमेवैतद्भवेत्^(४) । ननु, तर्हि देवते इति पदग्रहणस्य स्थलान्तरे सोमदेवते मतिविद् इत्यत्र च भिन्नरूपत्वात्^(५) विशेषणेन भवितव्यं । तच्च नास्ति । उच्यते, देवते इत्यखण्डपदस्यैव कार्यं विशेषणं^(६) न युज्यते । अखण्डविधानमिति कथं प्रतीयते । ते इत्यंशस्य^(७) ते मा पातमित्यादिना पृथक्करणमिति ब्रूमः । मेवं^(८) । हविर्दाने इत्यस्याखण्डत्वद्योतकं न किञ्चिदप्यस्ति^(९), येन सदःपदं वेयर्थमालम्बते^(१०) । अधिषवणे जिह्वा चर्म्म^(११) । अधोति किं । सवने सवनेऽभिगृह्णाति ।

१ प्रतिविशेषणमन्वयार्थं विस्मष्टार्थमिति ख०, ग०, इ० म० च ।

२ पदग्रहणस्येति क०, ख० च ।

३ सार्थकं भवति इति इ० म० ।

४ चोद्यमेतद्भवेदिति ग०, इ० म० च । चोद्यमेतदिति ख० ।

५ मतिविद् इति भिन्नरूपत्वादिति ख० मतिविद् इत्यभिन्नरूपत्वादिति ग० ।

६ कार्यविधानादत्र विशेषणमिति ख०, ग०, इ० म० च ।

७ ते इत्यस्येति ग०, इ० म० च ।

८ नैवमिति ख०, इ० म० च ।

९ सदी हविर्दाने इत्यखण्डत्वद्योतकं न किञ्चित्प्राप्ति इति ग० ।

१० सदःपदवैयर्थ्यमालम्बते इति इ० म० । सदःपदवैयर्थ्यमापद्यते इति, सदःपदवैयर्थ्यमावलम्बते इति, सदःपदवैयर्थ्यमालम्बते इति च, इ० म० धृतपाठः ।

११ ननु अधिषवणे जिह्वेति ग० ।

अहोरात्रे प्राविशन् । अहरिति किं । अतिरात्रे पशुकामस्य ।
 द्यावापृथिवी धृतव्रते अविना^(१) । धृतेति किं । यस्य व्रते पुष्टि-
 पतिः स्तुतश्चैत्र एवैतेन दुहे । स्तुते इति किं । जर्हृशस्त्रे
 प्रतिष्ठिते, इति शाखान्तरे । ऋक्सामे वै^(२) । ऋगिति किम् ।
 ब्रह्मसामे इति शाखान्तरे^(३) । धृतेनाक्ते^(४) । भुवनेष्वर्पिते ।
 शाकररैवते^(५) । जागृह्येनमिष्टापूर्त्ते^(६) । प्रत्ते कामं^(७) ।
 विधृते समानी^(८) । वीतिकिम् । अग्निधृते इति^(९) शाखा-
 न्तरे । सत्यानृते अवपश्यन् । अछिद्रे बहुले उभे । पूर्वजे
 पितरा । पूर्व्वेति किं । प्रथमजे इति शाखान्तरे । गौर्भिः
 कृणुध्वंसदने ऋतस्य । कृणुध्वमिति किं अपान्त्वा सदने
 सादयामि ॥

अमी चक्षुषो कार्ष्णी देवता फल्गुनी मुष्टी धी नाभी-
 वपाश्रपणी अह्नो जन्मनी सुम्निनी सामनी वैष्णवी ऐक्ष्वी
 दर्वी द्यावापृथिवी ॥ १२ ॥

अमी चक्षुषो कार्ष्णी देवता फल्गुनी मुष्टी धी नाभी वपाश्रपणी

१ अविना देवीति ख०, ग० ।

२ ऋक्सामे वै देवेभ्य इति ख०, ग० च ।

३ ब्रह्म मे प्रतिष्ठिते इति शाखान्तरे इति ग० ।

४ धृतेनाक्ते दृषणमिति ग० । अक्ते दृषणं दधायामिति ख० ।

५ शाकररैवते सामनीति ख०, ग० च ।

६ इष्टा पूर्त्ते संसृजेयामिति ख०, ग० च ।

७ प्रत्ते काममन्नायं दुहति इति ख०, ग० च ।

८ नासिकया चक्षुषो विधृते सर्वत इति ख० ।

९ अपि धृते इति ख० ।

अहनी जम्भनी सुम्निनी सामनी वैष्णवी ऐक्षवी दर्वी द्यावापृथिवी,
 एतानि पदानि प्रग्रहसञ्ज्ञानि भवन्ति^(१) । यथा, अमीत्वा
 जहति^(२) । चक्षुषी वा एते^(३) । कार्ष्णी उपानहा^(४) । पितरो-
 देवता । फल्गुनी नक्षत्रम् । देवतेति किं । यद् द्वितीयं सा
 फल्गुनी । सुष्टीकरोति वाचं । प्रधीतावुक्थ्या । रजतनाभी
 वैश्वदेवो । वपाश्रणो प्रहरति । वपेति किं । पशुश्रपणीति
 शाखान्तरे । अहनी द्यौरिवासि । उभे निपासि जम्भनी ।
 सुन्नाय सुम्निनी । सामनी प्रतिष्ठित्यै । वलगहनो वैष्णवी ।
 ऐक्षवी तिरश्ची । दर्वी श्रीणीष आसनी । द्यावापृथिवी एव
 स्वेन । द्यावेति किं । मही द्यौः पृथिवी च नः ॥

पूर्वश्च ॥ १३ ॥

‘च’ कारेणान्वादिष्ट्यावापृथिवी इत्यतस्मात् ‘पूर्वः’, अपि
 ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रही भवति । यथा, यावती
 द्यावापृथिवी^(५) । अविन्ने द्यावापृथिवी^(६) ॥

न रुन्धे नित्यम् ॥ १४ ॥

‘रुन्धे’ इत्यन्तः स्वरो द्यावापृथिवी इत्यस्मात् पूर्वोपि ‘न’,

१ सञ्ज्ञानि स्युरिति ग०, १० सु० च ।

२ अमी वा इदमभूवन्निति ग० ।

३ एते यन्नस्थेति ग० ।

४ कार्ष्णी उपानहावुपसुद्धत इति ख०, ग० च ।

५ द्यावापृथिवी सन्धिलेति ख०, ग० च ।

६ द्यावापृथिवी घृतवते इति ख० ।

प्रग्रहो भवति । रुन्धे व्यावापृथिवी गच्छ (१) । 'नित्य'शब्दः
प्राप्तान्तरनिषेधार्थः । अवरुन्धे यदा सहस्रं । वीडादीति-
प्राप्तिः ।

हरो सहुरी सहूती कल्पयन्ती आपृषती आहुती ॥१५॥

हरी सहुरी सहूती कल्पयन्ती आपृषती आहुती, एतेषु
पदेष्वन्यस्वरः प्रग्रहो भवति(१) । यथा, हरी ते युञ्जा पृषती(२) ।
सहुरी सपर्याम् । सेति किं । तमाहुरो प्रावयन्तीति(३) शाखा-
न्तरे । सहूती वनतं गिरः । सेति किं । हूती पुनर्जुहोतीति
शाखान्तरे । अध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं । युञ्जापृषती अभूतां ।
आपृ इति किं । पृषती स्थूलपृषती । पुरोडाशमेते आहुती(४) ।
आहु इति किं । हुती तस्माद्देवा इति, शाखान्तरे ।

पूर्वञ्च ॥ १६ ॥

'च'कारान्वादिष्टादाहुती इत्येतस्मात् 'पूर्वः', अपि(५) ईकार
एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, पुरोडाशमेते
आहुती (६) ।

१ गच्छसाहेत्याहति ख० ।

२ एतेष्वन्यस्वरः प्रग्रहः स्यादिति ग०, ६० सु० च ।

३ पृषती अभूतामिति ग० ।

४ तमाहुती इत्यत इति ग० ।

५ आहुती ऊर्ध्वोतीति ख० ।

६ चकारान्वादेशादाहुती इत्येतस्मात् पूर्व इति ग०, ६० सु० च ।

७ एते आहुती ऊर्ध्वोतीति ख० ।

वाससी-तपसी-रोदसी ॥ १७ ॥

वाससी तपसी रोदसी, इत्येतेषु पदेष्वन्यस्वरः प्रग्रहो भवति (१) । यथा, वाससी इव विवसानौ । दौक्षातपसी अवसन्धे । इमे वै रोदसी तयोः ॥

परश्च ॥ १८ ॥

‘च’कारारान्वादिष्ठाद्रीदसी इत्येतास्मात् ‘परः’, ईकार-एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, अन्विन्द्रो रोदसी वा वसाने ॥

व्यचस्वती-भरिष्यन्ती-नःपृथिवी ॥ १९ ॥

एतेषु पदेष्वन्यः स्वरः प्रग्रहो भवति (२) । यथा, व्यचस्वती संवसाथां । अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती (३) । व्यावा नः पृथिवी इमं । न इति किं । रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ॥

येअप्रथेतामुर्वी-तेअस्य-यंकन्दसी-कन्दस्वती-तेआच-रन्ती-अन्तरैतासु ॥२०॥

येअप्रथेताम् उर्वीं तेअस्य यंकन्दसी कन्दस्वती तेआच-रन्ती अन्तरा, ‘एतासु’ ऋच्, ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो

१ इत्येतानि प्रग्रहसञ्ज्ञानि भवन्तीति ख०, इ० मु० च । इत्येतानि प्रग्रह-सञ्ज्ञानि स्युः इति ग० ।

२ एतेष्वन्यस्वरः पदान्त इति इ० मु० ।

३ भरिष्यन्ती अतिष्णन्तीति ख० ।

भवति^(१) । यथा, ये अप्रथेताममितिभिः । अप्रथेतामिति किं ।
ये ते पत्नानः । उर्वी रोदसी वरिवः^(२) । ते अस्य योषणे^(३) ।
अस्येति किं । ते वर्धन्त^(४) । यं क्रन्दसी अवसा^(५) । क्रन्दसीति
किं । यमग्ने पृतसु मर्त्यं । हृन्दस्वती उषसा^(६) । ते आचरन्ती
समाना^(७) । आचरन्तीति किं । ते नो अर्ध्वन्ती हवनश्रुतः ।
अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती ॥

नोपास्ये ॥ २१ ॥

एतास्वृक्षु 'उपस्ये' इत्यन्तस्वरः^(८) प्रग्रही 'न' भवति ।
यथा, बिभृतामुपस्ये । उपेति किं । ये प्रतिष्ठे अवभतां^(९) ॥

इरावतीप्रभृत्यादाधार ॥ २२ ॥

'इरावतीप्रभृति' इरावतीशब्दमारभ्य^(१०) 'आदाधार'
दाधारशब्दपर्यन्तम्, ईकार एकारी वा पदान्तः प्रग्रही भवति ।
यथा, इरावती धेनुमती हि भूतं ॥

१ प्रग्रहः स्त्रोदिति ग० ।

२ उर्वी रोदसी वरिवः क्षणोत्तमिति ख० ।

३ योषणे दिव्ये इति ख० ।

४ वर्धन्त स्वतवसो महिलानेति ग० ।

५ अवसा तक्षमाने इति ख० ।

६ उषसा पेपिशाने इति ख० ।

७ समानेव योषेति ख० ।

८ अन्त्यस्वरः पदान्त इति ग०, इ० सु० च ।

९ अवभतां वसूनामिति ख०, ग० च ।

१० इरावती इति शब्दमारभेति ख०, इ० सु० च ।

पूर्वजेप्रभृत्यायं ॥ २३ ॥

‘पूर्वजेप्रभृति’, ‘आ अयं’, पर्यन्तः^(१) ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, पूर्वजे ऋतावरी इत्याह । ‘आ’ इति पदं^(२) मर्यादायां वर्त्तते । ननु, पूर्वजे पितरित्यारभ्य अयं पुरोभव इत्येतत्पर्यन्तस्थलमेतत्सूत्रविषयः किं न स्यात् । उच्यते, भवत्पक्षे उपबन्धान्तःपातित्वात् कणुध्वत् सदने इति ग्रहणस्य वैयर्थ्यं माभूदिति^(३) । तस्मात् स्थलमेतत्सूत्रविषयः^(४) न भवति । नन्वत्र पूर्वजेग्रहणमनर्थकं । पूर्वजे कणुध्वत् सदने इति तत्रैवोक्तत्वात् । किन्तु वरीप्रभृतीत्येतावतैवालं । नेति ब्रूमः^(५) । वरीग्रहणद्वयसम्भवात्, कुत्र वा अवधित्वेन^(६) स्त्रीकार-इति सन्देहः स्यात् । किञ्च आसन्नत् सन्देहे इतिवचनादुत्तरावधिसन्निहृष्टो द्वितीयवरीशब्द एव स्वीकर्तव्यः । तथासति पूर्ववरीशब्दस्य च प्रग्रहत्वं न स्यात् । तच्चानिष्टम् । ननु, भवन्मतेपि पूर्वजेद्वयसम्भवात् कुत्र वा ग्रहणमिति सन्देहः समानः । किञ्च युक्त्युक्तमनिष्टञ्च समानं^(७) । मैवं । पूर्वजे इति पद-

१ अयं पर्यन्तमिति ख० ।

२ आङ्पदमिति ग०, इ० सु० च ।

३ वैयर्थ्यं स्यात् तन्माभूदिति इ० सु० ।

४ तस्मादेतत्स्थलमेतत्सूत्रविषय इति ग०, इ० सु० च ।

५ ऋतावरीप्रभृत्येतावतैवालमिति चेन्निति ग० ।

६ अवधिनियमत्वेनेति ग०, इ० सु० च ।

७ युक्त्युक्तमनिष्टं तुल्यमिति ग० । युक्त्युक्तसन्निहृष्टञ्च समानमिति ख० ।

मत्र कार्यभाक्त्वेन नोच्यते, येन पौमरुक्त्यं भवेत्, किन्तु पूर्वस्यासौ
 जेशब्दश्च पूर्वजे । एतत्प्रभृतीत्युपलक्षणत्वेनोच्यते^(१) ॥ ननु तर्हि
 उपहृत इति पदमतिक्रम्य अयमित्यवधित्वेन किमुच्यते^(२) ।
 उपहृत इति पदानां बाहुल्येपि आसन्नं सन्देहे इति वचनात्
 प्राथमिकस्यैव ग्रहणसिद्धेः । मैवं । उपहृत इतिग्रहणे सूत्रगौर-
 वदोषः^(३) । उपेत्येतावन्मात्रस्येङ्ग्यांशस्य पदत्वं गौणं^(४) । अयं
 इत्यस्य तु मुख्यम् । मुख्ये सम्भवति न गौणमिति न्यायाद्यमिति
 युक्तं ग्रहणम् । नन्वेतेनैव न्यायेन आद्यवधेरनुपपन्नता^(५) । मायं
 पक्षः । मुख्ये सम्भवाभावात्^(६) । तथाहि । ह्यत इति मुख्ये
 स्वीकृते अभिविधिन्यायेन तस्यापि प्रग्रहत्वं स्यात्^(७) । तस्मा-
 निति । अते समानपद इतिवचनादेतदिति न भवतीति चेत् ।
 प्रचालनादि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरमितिन्यायात्, ह्यत
 इत्युच्चार्य्यं तस्य निषेधकथनादपि तदनुच्चारणमेव रमणीय-

१ प्रभृतीत्युपलक्षणत्वेनोच्यते इति ख०, ६० मु० च । एतत्प्रभृतीत्युपलक्षण-
 त्वेनोच्यते इति ग० ।

२ इति पदमुपक्रम्यायमित्यवधित्वेन किमर्थमुच्यते इति ग० । इति पदमति-
 क्रम्यायमित्यवधित्वेन किमर्थमुच्यते इति ६० मु० ।

३ उपहृत इति पदग्रहणे तत्र गौरवदोष इति ग०, ६० मु० च ।

४ उपेत्येतावन्मात्रभूतस्यादिभूतस्यांशभूतस्येति ग० । उपेत्येतावन्मात्रस्यादिभूतस्यां-
 शस्येति ६० मु० च ।

५ आद्यपदस्यानुपपन्नतेति ख०, ग० च ।

६ मुख्यसम्भवाभावादिति ग०, ६० मु० च ।

७ तस्यापि प्रग्रहत्वं स्यादिति ख०, ग०, ६० मु० च ।

मिति^(१) मुख्यसम्भवाभावस्तदवस्थ एव । तस्मादस्मिन् सूत्रेऽनुप-
पत्तिलेशो नास्ति ॥

इमे गर्भमुपैवरसेनपरः ॥ २४ ॥

‘इमे’, इत्यन्व्यस्वरो गर्भम् उपएव रसेन, एवम्परः प्रग्रहः^(२)
स्यात् । यथा, यदिमे गर्भमदधातां । इमे उपावत्स्यतः ।
इमे एव रसेनानक्ति । रसनेतिकिं । इम एवास्मै लोकाः । एव-
म्परइति किं । अध्वर्त्तव्या वा इमे देवाः ॥

क्रूरमापःसजूर्ब्रह्मजैतेषु च ॥ २५ ॥

इमे इति शब्दमन्वादिशति ‘च’कारः^(३) । क्रूरं आपः सजूः
ब्रह्मज, ‘एतेषु’ अनुवाकेषु, इमे, इत्यन्व्यस्वरः, पूर्वोक्तपरनिमि-
त्ताभावेपि प्रग्रही भवति । क्रूरमिव वेत्यत्र यथा, इमे वै रोदसी ।
आपो वरुणस्येत्यत्र यथा, इमे एवीपधत्ते । सजूर्ब्र इत्यत्र यथा,
इमे अश्विना संवत्सरः । ब्रह्मजज्ञानमित्यत्र यथा, न हीमे
यजुषामुं^(४) । जेति किं । ब्रह्मवादिन इत्यत्र त्रय इमे लोकाः^(५)
इत्यस्य प्रग्रहत्वं माभूदिति ॥

१ वरमिति ग० ।

२ एवम्परः पदान्तः प्रग्रह इति ग०, इ० सु० च ।

३ इमे इति चशब्दोन्वादिशति इति इ० सु० । चकार इमे इति शब्दमन्वादि-
शतीति ख० ।

४ यजुषामुमर्चतीति ख० ।

५ ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्यत्र इमे लोका इति ग० । ब्रह्मवादिनो वदन्त्यस्मिन्नित्यत्र
च इमे लोका इति ख० ।

पूर्णे च ॥ २६ ॥

‘च’शब्दी ब्रह्मज्ञानमित्यन्वादिशति । ‘पूर्णे’ इत्यन्तस्वरः ब्रह्मज्ञानमित्यनुवाके प्रयज्ञो भवति । यथा, पूर्णे उपदधाति । पूर्णं एवैनं । अस्मिन्ननुवाके इति किं । यो वै पूर्णं आसि-
ञ्चति ॥

दृढे ॥ २७ ॥

‘दृढे’ इत्यन्त्यस्वरः (१) सर्वत्र प्रयज्ञो भवति । यथा, येन द्यौरुद्या पृथिवी च दृढे ॥

घ्नीचक्रे पपरे ॥ २८ ॥

‘घ्नी’, ‘चक्रे’, इत्येते पदे ‘पपरे,’ प्रयज्ञे (२) भवतः । यथा, वार्त्तघ्नी पूर्णमासे । चक्रे पृष्ठानि । पपर इति किं । यद्विरूपया वार्त्तघ्नी स्यात् । समिधानचक्रे नीचा तं (३) । घ्नीचक्रे इति किं । शका भौमी पान्त्रः । येषामीशे पशुपतिः । पकारः परः याभ्यां ते, पपरे ॥

न्वती ॥ २९ ॥

‘न्वती’ इत्यन्त्यस्वरः प्रयज्ञो भवति । यथा, ओमन्वती तेस्मिन् । दृधन्वती अमावास्यायां । नकारेण किं । कर्णकाव-
त्थितया इ स्म ॥

१ इत्यस्मिन्नन्त्यस्वरः सर्वत्र इति ख०, ६० सु० च । इत्यन्तस्वर इति ग० ।

२ इत्येते सर्वत्र पदे पपरे प्रयज्ञे इति ख० ।

३ नीचात वधि इति ख० ।

पपरो न ॥ ३० ॥

सान्निध्यान् न्वतो इति लभ्यते । 'पपरः' न्वतो इत्यन्त्यस्वरः प्रग्रहः 'न' भवति । यथा, मूर्ध्न्वतो पुरोऽनुवाक्या भवति ॥

समीची ॥ ३१ ॥

'समीची' इत्यन्त्यस्वरः प्रग्रहो भवति । यथा, समीची रेतः सिञ्चतः । पश्चात् समीची ताभिः ॥

नपरो न ॥ ३२ ॥

सान्निध्यात् समीची इति लभ्यते । 'न', खलु समीची इत्यन्त्यस्वरः 'न'कार'परः', प्रग्रहो भवति । समीची-नामासि ॥

ची यत्प्रपरः ॥ ३३ ॥

'ची' इत्यन्त्यस्वरः 'यत्परः' 'प्रपरः' वा प्रग्रहः स्यात् । यथा, ऐक्षवी तिरश्ची यत्^(१) । यत्र प्राची प्रेतं^(२) । एवम्पर इति किं । सा प्राची द्विक् । तकाररेफाभ्यां किं । गौर्घृताची यज्ञः । प्राची पत्न्यन्वास्ते । चीति किं । एकादशिनो यदग्नी । प्रजनने प्रजननी^(३) ॥

१ ऐक्षवी तिरश्ची यदाश्चाल इति ख० । ऐक्षवी तिरश्चो यनेति क० ।

२ प्रेतमध्वरमिति ख०, ग० च ।

३ प्रजनने प्रजनमिति ख० ।

आन्मही ॥ ३४ ॥

‘आन्’ इत्येतद्विशिष्टे ‘मही’ ग्रहणे अन्त्यस्वरः प्रग्रहो भवति (१) । यथा, महाम्मही अस्तभायत् ॥ आनिति किं । मही द्यौः पृथिवी च नः । आकारेण किं । वयुनाविदेक इम्मही ॥

पतोश्रुतिः ॥ ३५ ॥

‘पतो’ इत्यस्य यत्र यत्र ‘श्रुतिः’ श्रवणमस्ति, तत्र तत्र प्रग्रहत्वं विज्ञेयं । यथा, हौ पतो विन्दते । शुभस्यतो इदं (२) । श्रुतिरिति किं । दम्पती वामं (३), प्रियमिन्द्रावृहस्पती, इत्यादावपि पदैकदेशे प्रग्रहत्वाय ॥

ग्नी ॥ ३६ ॥

‘ग्नी’ इति प्रग्रहो भवति । यथा, अन्तराग्नी पशूनां । विश्वामित्रयमदग्नी (४) ॥

न हिपरः ॥ ३७ ॥

ग्नी इति सान्निध्यात्प्रभ्यते । ‘न’ खलु ग्नी इति पदान्तः ‘हिपरः’ प्रग्रहो भवति । यथा, ऐन्द्राग्नी हि वार्हस्यत्या । एवम्पर इति किं । इन्द्राग्नी हवामहे इति शाखान्तरे ॥

१ प्रग्रहः स्यादिति इ० सु० ।

२ इदमस्मिति ख० ।

३ वाममश्रुत इति ख० ।

४ यमदग्नी वसिष्ठेनेति ख०, ग० च ।

वीङ् द्वारौ कृष्णस्वरावो यदापरः ॥ ३८ ॥

‘वीङ् द्वारौ कृष्णः चरावः यदा’ इत्येतत्‘परः’ (१) ईकार एकारो वा पदन्तः प्रग्रहो भवति । यथा, धिषणे विडूसती वीङ्-येथां । डकारेण किं । आपञ्च मे वीरुधञ्च(२) । देवो द्वारौ वा(३) । रौ इति किं । हादश सम्पद्यन्ते हादश । अतिष्ठमाने कृष्णो रूप-म्(४) । विसर्गेण किं । चात्वाले कृष्णविषाणां(५) । विवसानौ ये चरावः । राव इति किं ॥ राये च नः स्वपत्याय(६) । नन्नमाने यदेदन्ता । ननु, यतन्ते यदाक्षिषुरित्यत्र(७) प्रग्रहत्वं किं न स्यात् । पदग्रहणेषु पदं गम्येतेति वचनात् नेति ब्रूमः (८) ॥

न ङेऽङ्गे नित्यम् ॥ ३९ ॥

‘ङे’ ‘अङ्गे’ ‘इत्येतयोरन्त्यस्वरः’ ‘नित्यम्’ प्रग्रहः ‘न’ स्यात् । यथा, वरुणाय राङ्गे कृष्णः । एन्यङ्गे कृष्णः(९) । वीङ्गादिप्राप्तिरनयोः । ‘नित्यम्’शब्दः प्राप्तान्तरप्रतिषेधकप्रयोजकः(१०) । यज्ञेपि कर्त्तोरिति तावद्भूतां । गमयेतो भवत-

१ इत्येवमपर इति ख०, ग०, इ० मु० च ।

२ वीरुधञ्च मे इति ख० ।

३ द्वारौ मासेति ख०, ग० च ।

४ यज्ञायातिष्ठमाने कृष्ण इति ख० ।

५ विषाणां प्राप्स्यति इति ग० ।

६ स्वपत्याय देवेति ग० ।

७ यदाक्षिषुर्द्विषमित्यनेति ग० ।

८ वदन्नात्र भवतीति ब्रूम इति ख०, ग०, इ० मु० च ।

९ अङ्गे कृष्णो रागिणे इति ख० ।

१० प्राप्तान्तरप्रतिषेधक इति ख० ।

इत्यादिना प्राप्तिः । खराज्ञे नो बाहो । सोमायस्वेतिप्राप्तिः ॥

आकारैकारपूर्वस्तु बहुस्वरस्य ते ये ॥ ४० ॥

‘बहुस्वरस्य’ पदस्य, सम्बन्धो ‘ते’ इति ‘ये’ इति वा आकारपूर्वं एकारपूर्वो वा प्रग्रहो भवति । यथा, सृजाते यो विद्दिषाणयोः । युक्तामन्यिनौ गृह्येते । पृथिव्या रिरिचाथे^(१) । दृष्ट्वाय नु-
देथे । एवम्पूर्वं इति किं । आह्वस्यते वा एतत्^(२) । शौषि ब्रता
विदथे अन्तरेषां । बहुस्वरस्येति किं । तत् प्रवाते^(३) । यदेते
गृह्यन्त एषां । ते ये इति किं । अनूच्यमान आसादयति ।
वीङ्गादिनिमित्तसापेक्षतानिवर्त्तकः ‘तु’शब्द इति वररुचिपक्षः ।
माहिषेयपक्षस्तु वक्ष्यते, पूर्वसूत्रोक्तनिषेधनित्यशब्दज्ञापितानु-
वृत्तिं निवारयतीति । तत्र वररुचिमतं रुचितं^(४) । बहुवः
खराः यस्मिन् तत् बहुखरं, तस्य । अत्र स्वरशब्देनोपादान-
वता^(५) बहुशब्देन व्यक्तिभेदो विज्ञेयः ॥

न शार्याति ॥ ४१ ॥

‘शार्याति’ इत्यन्त्यस्वरः प्रग्रहः ‘न’ भवति । यथा, शार्याति
अपिपः सुतस्य । पूर्वसूत्रप्राप्तौ सत्यां कण्ठोक्त्या निषेधोऽनेन^(६)
विधीयते ॥

१ रिरिचाथे दिवसेति ख० ।

२ एतत्प्रज्ञमान इति ग० ।

३ प्रवाते विषजन्ति इति ग० ।

४ रुचिरमिति ग० ।

५ स्वरशब्दोपादानाद्येति ६० सू० । बहुस्वररूपशब्देनोपादानव्यवहृतेति ग० ।

६ कण्ठोक्तनिषेधोनेनेति ग०, ६० सू० च । कण्ठोक्तो निषेधोनेनेति ख० ।

ते मापातं नम एनमभिवायुर्गर्भमुपाहस्तुपरः ॥ ४२ ॥

मापातं नमः एनमभि वायुः गर्भम् उप अहः तु, एवं 'परः'
'ति' इति शब्दः, प्रयहः स्वात् । यथा, ते मा पातमास्य । पात-
मिति किं^(१) । ते मास्मिन् यज्ञे^(२) परिदधाषहै पुनस्ते । नमो-
ऽन्नये । नम इति किं^(३) । ते न व्यजयन्त । ते एनमभिसमन-
ह्येतां । अभोति किं । त एनं भिषज्यन्ति ब्रह्मणः । ते वायुर्व्यवात् ।
युरिति किं । ते वाचः स्त्रियं । ते गर्भमदधातां । ते उपामन्त्र-
यन्त । ते अहोरात्रयोः । ते त्वावनोत्सृज्ये इत्याहुः । उकारेण
किं । ते ते धामान्युग्रमसि । एषम्यर इति किं । ते देवाः । ते
इति किं । वृहदुक्थे नमः^(४) । अमुषिंल्लोक उपशेरे । यन्ति
वा एते सवनाद्येहः ॥

अनुदात्तो न नित्यं ॥ ४३ ॥

मापातमित्यादिपरोपि ते इत्यन्त्यस्वरः 'अनुदातः' 'नित्यं'
प्रयहो 'न' भवति । यथा, उभाभ्यामुत ते नमः^(५) । नित्यमिति
किं । लक्षणान्तरप्राप्तस्यापि प्रतिषेधो यथा स्वात् । नमस्ते
अस्त्वायुधाय । गमयतो भवत इति प्राप्तिः^(६) ॥

१ मा पातमिति किमिति ख० ।

२ यज्ञे उपकथयधमिति ख० ।

३ न इति किमिति ग० ।

४ वृहदुक्थे नम इति क०, ग० च ।

५ उभाभ्यामुत ते नम इति ख० ।

६ भवत इत्यादिना प्राप्तिरिति इ० सु० ।

एते तनुवौवैसमेवच्चियज्ञपदिष्टक्-परः ॥ ४४ ॥

तनुवौ वैसं एव हि यन्न पत् इष्टक्, एवं 'परः' (१) 'एते' इत्यन्त्यस्वरः (२) प्रग्रहो भवति । यथा, तस्यैते तनुवौ । एते वै संवत्सरस्य चक्षुषी । समिति किं । एते वा इडायाँ स्तनाः । स एते एव नमस्यन्नुपाधावत् । एते हि देवानां । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य । एते पदे अथो (३) । यदेते इष्टके उपदधाति । एवम्पर इति किं । अथ कतम एते देवाः । एते इति किं । मनुत एवैनं । युष्करपर्णे ह्येनं । अथे यज्ञपतिं धत्त । सप्तमे पदे जुहोति ॥

परश्च द्वयोः ॥ ४५ ॥

निमित्तिनिमित्तयोः 'द्वयोः', उपरि वर्त्तमानयोः (४) पत् इष्टक् इत्येतयोः (५) 'च'कारान्वादिष्टयोः परत ईकार एकारी वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, यज्ञस्य ह्येते पदे । यदेते इष्टके उपदधाति । निमित्तिन उपरि वर्त्तमानयोरिति किं ॥ सप्तमे पदे जुहोति । तस्यास्ते देवीष्टके ॥

१ इत्येवम्पर इति ख०, ग०, द० मु० च ।

२ इत्यन्त्यस्वरः पदान्त इति ग०, द० मु० च ।

३ यज्ञस्य ह्येते पदे अथो इति ग० ।

४ निमित्तिन उपरि वर्त्तमानयोरिति ख०, ग०, द० मु० च ।

५ पदिष्टकशब्दयोरिति इ० मु० ।

स्थःपरः ॥ ४६ ॥

‘स्थः’ इत्येवं ‘परः’ ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, विष्णोः षाम्ने स्थः^(१) । विसर्गेण किं । लोके स्थ युष्मास्ते नु ॥

परश्चोभयोः ॥ ४७ ॥

‘च’कारान्वादिष्टयोः पूर्वसूत्रोक्तनिमित्तनिमित्तिनोः ‘उभयोः’ ‘परः’, ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, शिल्पे स्थस्ते वामारभेते वा^(२) । दृढे स्थः शिथिरे समीची । उभयोरिति किं । वृषणौ स्थ उर्व्वगौ । परश्च हयोरिति^(३) वाच्ये उभयोरिति शब्दान्तरमर्थान्तरज्ञापकं^(४) । निमित्तिसहितयोः पूर्वसूत्रोक्तयोर्निमित्तयोः परः प्रग्रहो भवति, परश्च हयोरिति सूत्रार्थः । अत्र तु सूत्रे निमित्तनिमित्तिनोरुभयोः परः प्रग्रहः स्यादिति विषयभेदो विज्ञेयः^(५) ॥

सोमायस्वैतस्मिन् ॥ ४८ ॥

‘सोमायस्व राशे’ इत्येतस्मिन्ननुवाके ईकार एकारो वा

१ विष्णोः षाम्ने स्थ इति क० ।

२ शिल्पे स्थस्ते वामारभेते इति ख०, ग० च ।

३ हयोरिति क०, ख० ।

४ शब्दान्तरमर्थान्तरज्ञापकमिति ख० ।

५ विशेषणभेदो विज्ञेय इति इ० मु० । विशेषणभेदो विशेष इति ग० ।

पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, अवी हे धेनू इत्यादि । खेति किं । सोमाय पिष्टमत इत्यत्र माभूदिति ॥

हे ॥ ४८ ॥

‘हे’ इत्यन्यस्वरः सर्वत्र (१) प्रग्रहो भवति । यथा, हे हे सश्वरति । यहि नश्येतां ॥

परञ्च ॥ ५० ॥

‘च’कारो हे इत्यन्वादिशति । हे इत्येतस्मात् ‘परः’ ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, हे शुक्ले हे कृष्णे मूर्धन्वतीः ॥

एकव्यवेतोऽपि ॥ ५१ ॥

‘एकव्यवेतोऽपि’ (१) हे इत्येतस्मात् पर ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, हे ह्येते देवते (२) । हे वाव देवसत्ते । एकेन व्यवेतः (३) एकव्यवेतः । ‘अपि’शब्दो हे इत्यन्वादिशति, मण्डूकश्रुतिन्यायेन ॥

१ पदान्तः सर्वत्रेति ग०, ६० सु० च ।

२ एकव्यवेतोपि इति ख०, ग० च ।

३ देवते सम्बद्धे इति ख० ।

४ एकेन पदेन व्यवेत इति ख०, ग०, ६० सु० च ।

गमयतो भवतोऽनूकारात् परं तनूयदकरोत्कुर्था-
दिष्टिष्वब्रूतां प्रवर्त्तास्तां स्तम्भ्रीतां वाचयति विभृतस्ताग्निं
गायत्रं ताभ्यामेवोभाभ्यामवान्तरं पर आषष्ठात् ॥५२॥

‘गमयतः’ ‘भवतः’, ‘अनूकारात्’ उकारव्यतिरिक्तवर्णात्,
‘परं’, ‘भवतः’ इति पदं । नञो यद्यप्यभावो सुख्योऽर्थः, तथापि
तदन्यार्थता स्वीकृता, लक्ष्यानुसारात् । तनू यत्, अकरोत्,
कुर्थादिष्टिसु, कुर्यादिति पदमिष्टिष्वेतत् । ‘इष्टयो नाम दश-
मादयस्त्रयः प्रपाठकाः (१) उत्तमानुवाकवर्जिताः (२) । अब्रूतां
प्रवर्त्त आस्तां स्तम्भ्रीतां वाचयति विभृतस्त अग्निं गायत्रं
ताभ्यामेव उभाभ्याम् अवान्तरम्, इत्येवम् ‘परः’ ‘आषष्ठात्’
पदात्, पूर्वो वर्त्तमान ईकार एकारो वा पदान्तः प्रथमो
भवति । अभिविधायम् ‘आकारः । तेन सहेत्यभिविधिः ।
यथा, ते एवैनं प्रतिष्ठां गमयतः । उत्तरावती भवतः ।
अनूकारात् परमिति किं । दीचन्तेन्तनामानाहतू भवतः (३) ।
एते वै महायज्ञस्यान्ते तनू यत् । यदिति किं । परिपतये त्वा
गृह्णामि तनू नम्ने त्वा गृह्णामि (४) । बुध्नवती अथवती
याज्यानुवाक्ये अकरोत् । मानवी ऋचौ ध्याये कुर्यात् ।

१ त्रयः प्रपाठ इति ख०, ग०, इ० सु० च ।

२ उत्तमानुवाकवर्जिता इति क०, ख० च ।

३ दीचन्तेन्तरामानाहतू भवत इति क० ।

४ त्वा गृह्णामि तनू नम्ने इति ख०, ग० च ।

इष्टिष्विति किं । अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ।
 ते अब्रूतां वरं वृणावहे । हविर्दाने^(१) प्राची प्रवर्त्तयेयुः ।
 वर्त्तन्ति किं । ते दिव्यां समभ्रियन्त त्वया प्रजानामि ।
 इमे वै सहास्तां । वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अव्यथयन्तो स्तम्भी-
 ताम् । उत्तमे औदुम्बरी वाचयति । ते एव यजमानस्य
 रेतो विभृतस्तस्मात् । तेति किं^(२) । मन्त्रहे यावात्मन्वद्विभृतो
 यौ च रक्षतः । एते दधाते ये अग्निं गायत्रं । गायत्र-
 मिति किं । सधस्थेऽग्निं पुरीष्यम् । एते वै यज्ञस्यास्त्रसायनी
 श्रुती ताभ्यामेव । अत्र पदद्वयमेकं निमित्तमित्येतेतपद-
 सुद्दिश्य आपष्ठनियमभङ्गप्रसङ्ग इति चेत् । मैवं^(३) । निमित्तै-
 कदेशस्य षष्ठत्वोपपत्तेः । सकलस्यापि निमित्तस्य षष्ठत्वमुप-
 पद्यते^(४) ! लोकेऽप्यवयवधर्म्मेणावयविनो विशेषसिद्धेः । तथाहि,
 कर्णे कुण्डलं धारयन्तं कुण्डली देवदत्त इति वदन्ति । एवेति
 किं । अपहृत्स्यन्ते ताभ्याम् । ये हे अहोरात्रे एव ते उभा-
 भ्याम् । उत्सृज्ये इत्याहुर्न्ये अवान्तरं । अन्तरमिति किं ।
 सन्तेवते हेडः । आपष्ठादिति किं । पर इत्यन्तर इति परि-
 भाषया अनन्तरस्यैव परत्वं स्यात् । तन्माभूदिति ॥

१ हविर्दाने इति ख० ।

२ क्तितिकिमिति क०, ग० च ।

३ इति चेन्नार्यं प्रसङ्ग इति ख०, इ० म० च ।

४ षष्ठत्वमुपचर्यते इति क० ।

न ग्रामी वर्चसो मिथुनी मासे लोके धत्ते ॥ ५३ ॥

ग्रामी वर्चसो मिथुनी मासे लोके धत्ते, एतेष्वन्यस्वरो गमयतो भवत इत्यादिपरोपि प्रग्रहो 'न' भवति । यथा, ग्राम्येव भवति गणवती याज्यानुवाक्ये भवतः । ब्रह्मवर्चस्येव भवत्युभयतो रुक्मो भवतः । अथ मिथुनी भवतः । पूर्णमासे प्रयच्छन्तावब्रूतां । लोके प्रतितिष्ठन्तो यन्ति द्वौ षड्ही भवतः । धत्ते ज्यातिष्मतावस्मा इमो लोकौ भवतः ॥

अत्रे समानपदे नित्यमवे चावे च ॥५४॥

निषेधं 'च'कारोन्वादिशति । अत्रे अवे इत्यनयोः पदैक-देशयोरन्यस्वरः 'समानपदे' वर्त्तमानो गमयतो भवत इत्यादि-परोपि नित्यं प्रग्रहो न भवति । यथा, अवरुश्वतेऽतिरात्रावभितो भवतः । अभ्याह्वयते वज्रमेनमभिप्रवर्त्तयति । अनातष्टृणावे । उभाभ्यामुत ते नमः । समानपद इति किं । एव ते उभाभ्याम् । अत्र नित्यशब्दः प्राप्तान्तरपरिहारार्थं इति सोदाहरण उपबन्धस्तु देशयेति सूत्रे प्रसङ्गादुक्तम् । समानञ्च तत् पदञ्च समानपदम्, तस्मिन् समानपदे ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ संहितायामेकप्राणभावे ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । ‘संहितायामेकप्राणभावे’ इत्येतदधि-
कृतं वेदितव्यम्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः । संहितेति कोऽर्थः ।
नानापदसम्बन्धं संयोग इति सूत्रेणोक्तः संहितार्थः । परः
सन्निकर्षः संहितेति वैयाकरणाः पठन्ति । एकसमुत्थः प्राणः
एकप्राणः, तस्य भावस्तद्भावः, तस्मिन्, इत्यात्रियमतं । अन्यथापि
समासः सङ्गच्छते, एकप्राणेन भाव्यते जन्यते उच्चार्यते इत्येक-
प्राणभावः । एकेनीच्छ्वासेन यावानुच्चार्यते वेदभागः, तावान्
‘एकप्राणभावः’ इत्यर्थः । अतएवावसाने पदविधिः^(१) । ननु
संहितायामित्येतावतैवालम्, एकप्राणभाव इति वा उभया-
रभ्येण किम् । उच्यते, एकप्राणभाव इत्यनारभ्यमाणे प्रवृत्तस्य
संहिताविधेः पदावसानत्वं नेथते । संहितायामित्यारभ्यमाणे
तु पदेष्वेकप्राणभावः^(२) उपपद्यते इति वक्ष्यमाणं कार्यं कुत्र वा
भवतीति^(३) सन्देहः स्यात् । तस्मादस्मिन्नुभयारभ्ये प्रयोजन-
मस्ति ॥

यथायुक्तादिधिः सा प्रकृतिः ॥ २ ॥

‘प्रकृतिः’ संहितास्वरूपम्, अनेनोच्यते । प्रकृतिर्विक्रमक्रम इति

१ नपदविधिरिति क० ।

२ पदेष्वेकप्राणभाव इति म०, इ० सु० च । पदे एकप्राणभाव इति ख० ।

३ क्व भवतीति इ० इति सु० ।

विज्ञेयत्वेन विधानात्^(१) । 'यथायुक्तात्' यथास्थितात् पदपाठात्
 कूटस्थात् अविचालिनः^(२), 'विधिः' 'सा' 'प्रकृतिः' संहिता^(३)
 विज्ञेया । 'विधिः' विधानं प्रकृतिरित्यर्थः । यथा, स्वधा अस्युर्वी
 चासि । धन्वन्निव प्रपा असि । सहस्रस्य प्रमा असि । प्रवु-
 ध्निया ईरते । ज्या इयत् समने । अमिनन्त एवैः । अत्र सूत्रे
 पदानां परस्परान्वयो महाभाष्यवचनेन^(४) विज्ञेयः । तच्च वचनं
 तावर्णप्रकृतय इत्यत्र पठितव्यम्^(५) । एवमत्रापि स्वरित-
 योर्मध्ये यत्र नीचमित्यादौ मन्तव्यम् ॥

तत्र पूर्व्वं पूर्व्वं प्रथमम् ॥ ३ ॥

'तत्र' संहिताविधाने, 'पूर्व्वं पूर्व्वं' पदं सूत्रञ्च, 'प्रथमं'
 कर्त्तव्यम् । यथा, भच्च आ इहि इत्यत्र दीर्घं समानाक्षर इति
 दीर्घः^(६) । भच्चा इहि इति स्थिते इवर्णपर एकारमित्येकारे
 कृते भच्चेहीति भवति । अन्यथा एहीति कृत्वा भच्चशब्देन^(७)
 समीयमाने भच्चेहीति स्यात् । तच्चानिष्टं । पूर्व्वपदकर्त्तव्यत्वे
 एतदुदाहरणम् । पूर्व्वसूत्रकर्त्तव्यत्वेपि वदामः । यथा, षट्-

१ विज्ञेयत्वविधानादिति ग० ।

२ अविचलित इति ग०, ६० मु० च । अविच्छिन्न इति ख० ।

३ प्रकृतिसंहितेति क०, ख०, ६० मु० च ।

४ महाभाष्यवचने इति ख० । महाभाष्यवचनाच्चेति ग०, ६० मु० च ।

५ पठितमिति ख० । पठन्ति इति ग०, ६० मु० च ।

६ दीर्घं समानाक्षरे सवर्णपरे इति दीर्घ इति ख० ।

७ भच्चशब्दे इति ख०, ग०, ६० मु० च ।

त्रिषामनिष्पूर्व इति नकारस्य णत्वे कृते उत्तमपर उत्तमत्-
सवर्गीयमित्यनेन टकारस्य णत्वे^(१) षष्ठवत्या इति भवति ।
अन्यथा उत्तमपर उत्तममिति सूत्रे प्रथमं प्रवृत्ते सति षण् न-
वत्या इति स्यात् । तच्चानिष्टं । यथा, वट्^(२) स्वयमभिगूर्त्ताये-
त्यत्र टनकार इति पूर्व्वश्च तकारः, प्रथम जक्षपर इति^(३) सूत्र-
द्वयं प्रसक्तं । तत्र पूर्व्वत्वात् टनकारपूर्व्व इत्येतदेव^(४) कर्त्तव्यं
प्रथमं । अन्यथा वषट् स्वाहेति स्यात्^(५) । तच्चानिष्टं । अथवा
इमं विष्णामीत्यत्र उपसर्गनिष्पूर्व्वीनुदात्ते पदे स्वरपूर्व्वं व्यञ्जन-
मिति सूत्रं च^(६) प्राप्तं । तत्र द्वित्वसूत्रप्राथम्ये^(७) विष्णामीति
स्यात् । तन्नाभूदिति षत्वमेव प्रथमं कर्त्तव्यं । पूर्व्वं पूर्व्वमिति
वीक्षा सर्व्वत्रैवमर्थं^(८) समर्थयति ॥

त्रुपुमिथुपूर्व्वः शकारश्चपरः ॥ ४ ॥

‘त्रुपु’ ‘मिथु’ एवम्पूर्व्वः शकारागमो भवति, चकारपरः^(९) ।

-
- १ णत्वे कृते इति ६० सु० । णत्वे सतीति ख०, ग० च ।
२ तथा वषट् इति ख० । तथा वट्टेति ६० सु० ।
३ जक्षपरो द्वितीयमिति ख०, ग०, ६० सु० च ।
४ टनकारपूर्व्वश्च तकार इत्येतदेवेति ग० ।
५ वट्ट स्वयमित्तीति ख०, ६० सु० च ।
६ व्यञ्जनं द्विवर्चं व्यञ्जनपरमिति सूत्रद्वयमिति ग०, ६० सु० च । व्यञ्जनमित्यादि
सूत्रश्चेति ख० ।
७ द्वित्वसूत्रे प्रथमे कार्ये सतीति ख०, ग०, ६० सु० च ।
८ सर्व्वत्रैवमर्थमिति ६० सु० ।
९ चपर इति ग०, ६० सु० च ।

यथा, सीसञ्च मे त्रपुञ्च मे । मिथुञ्चरन्तमुपयाति । एवम्पूर्व्वं इति किं । विभु च मे प्रभु च मे । एवम्पर इति किं । असिना मिथूकः ॥

सुपूर्व्वश्च चन्द्रपरः ॥ ५ ॥

‘च’कारः शकारमन्वादिशति । ‘सुपूर्व्वः’ शकार आगमो भवति, ‘चन्द्रपरः’ । यथा, सुञ्चन्द्रदक्षविश्रते । एवम्पूर्व्वं इति किं । प्रचन्द्रमास्तिरति^(१) । एवम्पर इति किं । आ मा सुचरिते भज । सु इत्येष शब्दः पूर्व्वो यस्मादसौ सुपूर्व्वः ॥

सम्पूर्व्वः सकारः कुरुपरः ॥ ६ ॥

‘सम्’ इत्येवम्पूर्व्वः ‘सकारः’ आगमो भवति, ‘कुरुपरः’ । यथा, यजमानः संस्क्रुते । एवम्पूर्व्वं इति किं । पुरोडाशं कुर्व्वीति^(२) । एवम्पर इति किं । संस्कृत्यच्छावाकसामं^(३) भवति । कुरुशब्दः परो यस्मादसौ कुरुपरः ॥

अकुर्व्वं च प्रत्ययात् परः ॥ ७ ॥

‘च’कारः सम्पूर्व्वभागमन्वादिशति^(४) । ‘अकुर्व्वं च’ इति

१ स्तिरति दीर्घमायुरिति ग० ।

२ पुरोडाशं अक्षं कुर्व्वीतीति ऋ०, ग० च ।

३ संस्कृत्यच्छावाकसामिति ग० ।

४ सम्पूर्व्वत्वभागमन्वादिशतीति ग०, इ० मु० च । सम्पूर्व्वत्वभागमन्वादिशतीति ऋ० ।

प्रग्रहणे (१) 'प्रत्ययात्' 'परः' सकार आगमो भवति, सम्पूर्वः ।
यथा, त इषुःसमस्कुर्वत । प्रत्ययो नाम अकार उच्यते ।
प्रत्यायन्ते अभिव्यज्यन्ते व्यञ्जनान्यनेनेति प्रत्ययः । सम्पूर्व इति
किं । अग्निहोत्रं व्रत्तमकुर्वत ॥

नीचापूर्वो दकार उच्चापरः ॥ ८ ॥

'नीचापूर्वः' 'दकारः' आगमो भवति, 'उच्चापरः' । यथा,
मध्याग्नीचादुच्चा स्वधया । एवम्पूर्व इति किं । लोकं यन्त्यु-
च्चावचाङ्गि । एवम्यर इति किं । नीचातन्ध्वि । आगमा
एते ॥

असम्पूर्वोऽरमृकारः ॥ ९ ॥

'असम्' इत्येवम्पूर्वः' 'ऋकारः' 'अरं' विकारमापद्यते ।
यथा, गृहाणामसमर्त्यै । अत्र (१) निमित्तमेकपदसंस्थं विज्ञेयं ।
अन्यथा कल्याणी रूपसमृद्धा, वही ह्येष समृद्धै, इत्यादावपि
भवेत् । ऋकार इति किं । असंलणेहि (१) ॥

अवग्रह आशीर्धूःसुवरिति रेफं परः सकारः षकारम् ॥ १० ॥

'अवग्रहे' इति सप्तम्यन्तं पदं, 'आशीः' प्रभृतिभिः प्रत्येक-
मभिसम्बध्यते (४) । आशीः धूः सुवः, इत्येतेष्ववग्रहेषु विसर्जनीयो

१ अकुर्वच इति प्रहणे इति ग०, इ० मु० च । अकुर्व इति प्रहणे इति ख० ।

२ तवेति ग०, इ० मु० च ।

३ असन्मृषेचि चन् इति ग० ।

४ सम्बध्यते विसर्ज इति क०, ग०, च ।

रेफमापद्यते । एभ्यः 'परः' यदि वर्त्तते 'सकारः' तर्हि सोपि 'षकार' आपद्यते । यथा, इत्याशीर्षदयर्च्चा । धूर्षाहावनशू । सुवर्षाजिह्वामग्ने । अवग्रह इति किं । देव सुवस्थ ते^(१) । कखपकार^(२) इति अनेन आशीष्पद्येति प्राप्तं । अघोषपरस्तस्य सस्थानमिति धूःसाहो, सुवःसाहमिति च प्राप्तं ॥ तदुभयभङ्गायायमारम्भः । 'इति'शब्द एषामेवैष विशेषो नान्येषामिति प्रकारवाची ॥

अथ लोपः ॥ ११ ॥

'अथ'इत्ययमधिकारः । 'लोपः' इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्विख्यातः । अथमधिकारस्तिष्ठन्त्येकयेति^(३) सूत्र-पर्यन्तो मन्तव्यः^(४) ॥

ईम्पूर्वा मकारः ॥ १२ ॥

'मकारः' 'ईम्' इत्येवम्पूर्वी, लुप्यते मकारपरश्चेत् । यथा, ईमन्द्रा सुप्रयस । एवम्पूर्व्य इति किं । इमं मे वरुण । दीर्घेण किं । अग्निं मित्रं वरुणं । ईमिति पदग्रहणं । इतरथा ष्ठिथिवी मा हिष्सीः इत्यादौ मकारो लुप्यते^(५) । तच्चानिष्टं । मकार-पर इति किं । ईङ्काराय स्वाहेङ्गताय ।

१ देव सुस्थ ते इममाशुष्यायणमिति ख० ।

२ कखपकारपर इति ग०, ६० मु० च ।

३ तिष्ठन्त्येकया सपूर्वं इति ख० ।

४ वेदितव्य इति ग०, ६० मु० च ।

५ लुप्येतेति ख०, ग०, ६० मु० च ।

तुनुपूर्व उदात्तयोर्वकारः ॥ १३ ॥

‘तु नु’ इत्येवम्पूर्वो ‘वकारः’ लुप्यते । तयोः तुन्वोः ‘उदात्तयोः’ असतोरिति विभज्य विनियोगो विज्ञेयः । यथा, सत्वे यजेत । इन्वा उपस्तीर्णं^(१) । उदात्तयोरिति किं । अनुवृत्तत्वे । अप्यकारादिति प्राप्तिः । एवम्पूर्व इति किं । इदं वामावास्ये^(२) । वकार इति किं । प्र तु जनयति इति । विदुषो नु यञ्जं^(३) । तुश्च नुश्च तुनू तौ पूर्वो यस्मात् स तथोक्तः ॥

उत्पूर्वः सकारो व्यञ्जनपरः ॥ १४ ॥

‘व्यञ्जनपरः’ ‘सकारः’ ‘उत्पूर्वः’ लुप्यते । प्रत्यञ्चै सयत्वाय । व्यञ्जनमस्मात् परमिति व्यञ्जनपरः । एवम्पूर्व इति किम् । जगत्स्था देवाः । सकार इति किं । उत्क्रांस्यते रगाहा । एवम्पर इति किं । उत्सादेन जिह्वामव ॥

एषसस्य इति च ॥ १५ ॥

व्यक्तिविषयः^(४) ‘इति’शब्दः प्रत्येकमेष इत्यादीन् विसर्जनीयान्तान् द्योतयति^(५) । ‘च’कारो व्यञ्जनमन्वादिशति^(६) । एषः सः स्यः, एषु पदेषु विसर्जनीयो व्यञ्जनपरो लुप्यते । यथा,

१ उपस्तीर्णमिच्छन्ति इति ख०, ग० च ।

२ वामावास्ये हविरिति ग० ।

३ यञ्जं शृणोतु इति ख० ।

४ व्यक्तिविषयः इति क०, ।

५ तावद् द्योतयतीति ग० ।

६ व्यञ्जनपरतामन्वादिशतीति ग० ।

एष ते गायत्रः । स ते जानाति । एष स्य वाजी । एवम्पर
इति किं । दम एवास्यैष उप तिष्ठते । स इधानः ॥

नासः ॥ १६ ॥

‘असः’ इत्यस्मिन् ग्रहणे, विसर्जनीयः व्यञ्जनपरो ‘न’ लुप्यते ।
हृत्स्वसो मयोभूत् । अप्यकारादितिप्राप्तेर्निषेधः ॥

इदिदग्मइमान्नएनौषधीःपरः सः ॥ १७ ॥

इदु इदग्ने इमान्न एना ओषधीः, इत्येवम् ‘परः’^(१) ‘सः’
इत्यत्र विसर्जनीयो लुप्यते । यथा, सेदु होता । सेदग्ने अस्तु ।
इदग्ने इत्येताभ्यां किं । स इज्जनेन । स इद्वेषु गच्छति ।
सेमात्री हव्यदातिं । न इति किं । स इमामभ्यमृशत् ।
सेनानीकेन । सौषधीरनुरुध्यसे । स इति किं । परो दिवा
पर एना ॥

अवग्रह इत्येकम् ॥ १८ ॥

‘इति’शब्दविशिष्टे ‘एकम्’ इत्यस्मिन्, ‘अवग्रहे’ मकारो
लुप्यते । यथा, इत्येकैकं तस्य जुहुयात् । अवग्रह इति किं ।
इत्येकमयेथ । इतोति किं^(२) । यदेकमेकं सभरेत् ॥

१ एवम्पर इति ग०, इ० सु० च ।

२ इति शब्दविशिष्ट इति किम् इति ग०, इ० सु० च ।

तिष्ठन्त्येकया सपूर्वः ॥ १८ ॥

‘तिष्ठन्ति’शब्दविषयविशिष्टे^(१) ‘एकया’ इत्यस्मिन् ग्रहणे
अन्त्यो वर्णः ‘सपूर्वः’ पूर्वसहितः, लुप्यते । यथा, तिष्ठन्त्येकै-
कया स्तुतया समायन्ति । तिष्ठन्तीति किं । करोत्येकयैकयोत्-
सर्गम् । पूर्वेण सह वर्त्तत इति सपूर्वः ॥

नकारः शकारञ्चपरः ॥ २० ॥

‘चकार’परः ‘नकारः’ ‘शकारम्’ आपद्यते । यथा,
अहीँश्च सर्वान् जम्भयन् । ऋतूँश्च तस्य चतियां च । कर्णाँ-
श्चाकर्णाँश्च । नकार इति किं । शञ्चमे । चपर इति किं । तां
हृन्दोभिरन्वविन्दत् । चकारः परो यस्मादसौ चपरः ॥

नायन्नैरयन्नार्ध्वन्नडान्घृणोवान्वारुणानेवास्मिन् ॥ २१ ॥

आयन् ऐरयन् आर्ध्वन् अनडान् घृणीवान् वारुणान् एवा-
स्मिन्, एषु ग्रहणेषु नकारः शकारं ‘न’ आपद्यते, च परोऽपि ।
यथा, लोकमायन् चतस्रः । यामैरयन् चन्द्रमसि । आर्ध्वन्
चरुणास्मिन् । अनडाञ्च मे धेनुश्च मे । घृणीवान् चेति-
तित्मना । वारुणान् चतुष्कपालान् निर्वपेत् । एवास्मिन्
चक्षुर्धत्तः । एवेति किं । अस्मिँश्यासुसिँश्च ॥

तकारश्चकारश्चपरः ॥ २२ ॥

‘शचक्षपरस्तकारश्चकारम्’ आपद्यते । यथा, तच्छंघीः ।

१ शब्दविशिष्टे इति ग०, इ० सु० च ।

तच्चाददुः । तच्छन्दसाम् । अत्र शचक्षपर इति सामान्योक्तानां
 (१) निमित्तानां प्रकृतत्वं विज्ञेयम्, मुख्यत्वात् । प्राकृतवै-
 क्ततयोः (२) प्राकृतं मुख्यम् । अन्यथा शकारग्रहणवैयर्थ्याच्च (३) ।
 कुतो वैयर्थ्यम् । स्पर्शपूर्वः शकारश्चकारमिति शकारस्य क्लृ-
 क्कते तकारश्चकारं शचक्षपर इत्येतावतैव सिद्धिरिति ब्रूमः ।
 किञ्च परसूत्रे सति प्रवृत्ते पश्चात् पूर्वसूत्रप्रसरणस्वरसं । तत्र
 पूर्वं पूर्वं प्रथममिति नियमभङ्गप्रसङ्गात् ॥

जपरो जकारम् ॥ २३ ॥

सान्निध्यात्तकार इति लभ्यते । 'जपरः' तकारः 'जकारं'
 आप्नोति (४) । यथा, तज्जयानां जयत्वम् । एवम्पर इति किं ।
 तत् प्रवाते ॥

नकार एतेषु जकारम् ॥ २४ ॥

एतेष्विति बहुवचननिर्देश्यजं प्रत्यासन्नमेवापेक्ष्य (५) सूत्रद्वय-
 स्थेषु परनिमित्तेषु सम्प्रत्ययः । तस्मात् 'एतेषु' इति शचक्षजेषु
 परत इत्यर्थः । 'नकारो जकारम्' आपद्यते । यथा, तेनैवै-
 नाच्छमयति । शत्वापत्तौ निषिद्धो यो नकारः सोऽत्र चपरत्वेन

१ सामान्योक्तानामिति ६० सू० ।

२ तत्र प्राकृतवैकृतयोरिति ग०, ६० सू० च ।

३ शकारग्रहणवैयर्थ्यात् इति ग०, ६० सू० च ।

४ आपद्यते इति ग०, ६० सू० च ।

५ बहुवचननिर्देशात् प्रत्यासन्नमेवानपेक्ष्येति ग०, ६० सू० च ।

विषयी क्रियते । लोकमायञ्चतस्रः । ताञ्छन्दीभिरनु । अप-
रूपमात्मञ् जायते । एवम्पर इति किं । तान् स्तब्धान् ॥

लपरौ लकारम् ॥ २५ ॥

द्विवचनसामर्थ्यात् गृहीतो प्रकृतौ तकारनकारौ 'लकारम्' (१)
आपद्यते, 'लपरौ' । यथा, यज्ञोहितं परापतत् । त्रीँल्लोकानु-
दजयत् । लकारः परः (२) याभ्यां तौ लपरौ ॥

नकारोऽनुनासिकम् ॥ २६ ॥

अनुस्वारोत्तमा अनुनासिका इति नकारस्थानुनासिकत्वे
सिद्धे पुनरत्रापि तत्कथनमनुपपन्नं । तस्माद्त्र लक्षणया
'नकारः' नाम तत्स्थानो लकार इत्यर्थः । असौ 'अनुनासिकं'
भजते । पूर्वोक्तमेवोदाहरणम् ॥

मकारः स्पर्शपरस्तस्य सस्थानमनुनासिकम् ॥ २७ ॥

'स्पर्शपरः' 'मकारः' 'तस्य' स्पर्शस्य, 'सस्थानमनुनासिकं'
भजते । यथा, यं कामयेत । शं चमे । तं तेदुश्चक्षाः । तं प्रतथा ।
समानं स्थानं यस्यासौ सस्थानः, तं । स्पर्शः परो यस्मादसौ
स्पर्शपरः ॥

अन्तस्थापरश्च सवर्णमनुनासिकम् ॥ २८ ॥

'च'कारो मकारमन्वादिशति । 'अन्तस्थापरः' मकारस्तस्या

१ लब्धिमिति ग० ।

२ लः पर इति ग०, इ० नु० च ।

अन्तस्थायाः 'सवर्णं' सदृशम्, 'अनुनासिकम्' अनुनासिकधर्म-
विशिष्टं, भजते । यथा, संयत्ता आसन् । सुवर्णं लोकम् ।
संवत्सरः । नन्वनुनासिकमित्यनेन सानुनासिकं कथमुपलभ्या-
वहै(१) । उच्यते नितरां परिहारः । यतो धर्मवाचकः शब्दो
धर्मिणमपि कथयति । श्रुतः पटो नीलमुत्पलमित्यादि(२) ॥

न रेफपरः ॥ ३८ ॥

अन्तस्थात्वाद्देफपरस्यापि मकारस्य तत्सवर्णानुनासिका-
पत्तिः (१) अनेन प्रतिषिद्धाते । 'न' खलु मकारो 'रेफ-
परः' पूर्वोक्तं भजते । यथा, प्रसम्नाजं(४) । साम्नाज्याय
सुक्रतुः । रेफः परो यस्मादसौ रेफपरः ॥

यवकारपरश्चैकेषामाचार्याणां ॥ ३० ॥

'च'कारो निषेधान्वादेशकः । प्रकृतो मकारः 'एकेषा-
माचार्याणां' पक्षे 'यकारपरः'(५) 'वकारपरो वा न सवर्ण-
मनुनासिकं भजते । यथा, सम् यत्ताः । संवत्सरः ॥

उत्तमलभावात् पूर्वानुनासिक इत्यात्रेयः ॥ ३१ ॥

'उत्तमस्य नकारस्य वा मकारस्य 'लभावात्' लकारापत्तेः,

१ कथं लभ्यते इति ग०, इ० सु० च ।

२ इत्यादिवदिति ग०, इ० सु० च ।

३ तत्सवर्णानुनासिकप्राप्तिरिति ग०, इ० सु० च ।

४ प्रसम्नाजं प्रथममध्वराणांमिति ग० ।

५ यकारपरो वेति ख, ग०, इ० सु० च ।

पूर्वस्वरः 'अनुनासिकः' भवतीति 'आत्रेयः' नाम मुनिः, मन्यते ।
यथा, श्रींल्लोकान् । सुवर्गं लोकं । उत्तमयोर्लभावः उत्तमल-
भावः, तस्मात् । सूत्रद्वयमेतदनिष्टम् ॥

ङपूर्वः ककारः सषकारपरः ॥ ३२ ॥

'सकारपरः' 'षकारपरः' वा 'ककारः' आगमो भवति,
'ङकारपूर्वः' । यथा, प्रत्यङ्क् सोमो अतिद्रुतः । प्रत्यङ्क्
षडहः^(१) । एवम्पर इति किं । प्रत्यङ् होतारम् । एवम्पूर्व
इति किम् । तत् सवितुः । यत् षोडशी^(२) गृह्यते ॥

टनकारपूर्वश्च तकारः ॥ ३३ ॥

'च'कारः सषकारावन्वादिशति । 'टकारपूर्वः' वा 'नकार-
'पूर्वः' वा 'तकारः' आगमो भवति, सषकारपरः । यथा,
वषट्त् स्वाहा । विद्वान्त् सोमेन यजते । अनूयाजौ षट्त्
षडनूयाजावनूयाजौ षट् । एवम्पर इति किं । षड् वा
ऋतवः । तान् रुद्रा अब्रुवन् ॥

स्पर्शपूर्वः शकारश्चकारम् ॥ ३४ ॥

'शकारश्चकारम्' आपद्यते 'स्पर्शपूर्वः' । यथा, शरच्छीची ।
एवम्पूर्व इति किं । आशुः शिशानः । स्पर्शः पूर्वः यस्मादसौ
स्पर्शपूर्वः ॥

१ प्रत्यङ्क् षडहो भवतीति ख० ग० च ।

२ तत् षोडशीति ख०, ग० च ।

न मकारपूर्वः ॥ ३५ ॥

‘मकारपूर्वः’ शकारश्चकारं ‘न’ आपद्यते । यथा, सञ्-
शितं मे ब्रह्म । सञ्-अवाह (१) । स्पर्शत्वान् मकारस्य तपूर्वं
शकारे प्राप्तं छत्वमनेन निषिध्यते । नन्वेतदनुपपन्नं । रेफो-
अपरः (२) इति मकारस्य लोपविधानान्न शकारस्य छत्वापत्ति-
निमित्तमस्तीति । मैवं । छत्वापादकमलोपसूत्रयोश्छत्वापादक-
स्यैव पूर्वत्वात्तत्र पूर्वं पूर्वमिति न्यायेन (३) छत्वमेव कर्त्तव्यं
स्यात् । तथासति मकारः स्पर्शपरस्तस्येति शकारे छत्व-
मापन्ने (४) सञ्चितं मे ब्रह्मेति स्यात् । तन्माभूदित्यत्र (५) सूत्रमुप-
पन्नमेव ॥

पकारपूर्वश्च वाल्मीकिः ॥ ३६ ॥

‘च’कारः प्रतिषेधाकषकः (६) । ‘वाल्मीकिः’ मते ‘पकारपूर्वः’
शकारश्चत्वं (७) नापद्यते । यथा, अनुष्टुप्शारदी ॥

व्यञ्जनपरः पौष्करसादेर्न पूर्वश्च अकारम् ॥ ३७ ॥

‘पौष्करसादेः’ मते ‘व्यञ्जनपरः’ शकारः स्पर्श‘पूर्वः’ अपि छत्वं

१ संअवाह सौवर्चं न स इति ख० ।

२ अथ मकारलोपः रेफोअपर इति इ० मु० ।

३ मैवं छत्वापादकं मलोपापादकात् पूर्वमतस्तत्र पूर्वं पूर्वं प्रथममिति न्यायेनेति
इ० मु० ।

४ तथासति मकारस्पर्शस्तपरे शकारे छत्वमापन्ने इति इ० मु० ।

५ तन्माभूदित्येतदिति ख०, ग०, इ० मु० च ।

६ प्रतिषेधार्थक इति इ० मु० ।

७ अकारमिति ख, ग, इ० मु० च ।

‘न’ आपद्यते । शकारात् ‘पूर्वः’ नकारश्च ‘जकार’ ‘न’ आपद्यते । यथा, आदित्यान् श्मश्रुभिः । पापीयान् श्रेयसे । पूर्व इत्युक्ते नकार इति कथं लभ्यते, जकारापत्तिरस्येति (१) ब्रूमः । प्रसक्तस्यैव प्रतिषेधः (२) । व्यञ्जनं यस्मात् परमिति व्यञ्जनपरः । नैतत् सूत्रद्वयमिष्टं ॥

प्रथमपूर्वो हकारश्चतुर्थं तस्य सस्थानं ज्ञाशिकौण्डिन्य-
गौतमपौष्करसादीनां ॥ ३८ ॥

‘ज्ञाञ्चिप्रभृतीनां’ मते ‘प्रथमपूर्वो हकारः’ ‘तस्य’ प्रथमस्य, ‘सस्थानं’ ‘चतुर्थं’ भजते । यथा, अर्वाग्येन । सरदढ वा अश्वस्य । तद्विरणं । एवम्यूर्व इति किं । प्रत्यङ् होतात् । हकार इति किं । वाक्त आप्यायतां वषट्ते (३) । तत्ते । प्रथमः पूर्वो यस्मादसौ प्रथमपूर्वः ॥

अविकृत एकेषाम् ॥ ३९ ॥

‘एकेषां’ मते प्रथमपूर्वो हकारः ‘अविकृतः’ भवति । यथा, अर्वाग् ह्येनं ॥

चतुर्थोऽन्तरे श्रैत्यायनादीनां ॥ ४० ॥

‘श्रैत्यायनादीनां’ मते हकारप्रथमयोः ‘अन्तरे’ मध्ये, प्रथम-

१ जकारापत्तिरस्येति ख०, ग०, इ० सु० ष ।

२ प्रसक्तस्यैव हि प्रतिषेधात् इति इ० सु० ।

३ वषट् ते विष्णो इति ख० ।

सस्थानः 'चतुर्थः' आगमो (१) भवति । यथा, अर्वागध्यनं परैः । आदिशब्देन कौहलीपुत्रभरद्वाजस्थविरकौण्डिन्यपोष्कर-सादयो गृह्यन्ते ॥

मीमांसकानां च मीमांसकानाञ्च ॥ ४१ ॥

'च'कारः पूर्वोक्तमन्वादिशति (१) । 'मीमांसकानां' चानन्तरातीतं मतं सम्मतं । पूर्वमेवोक्तमुदाहरणं । मीमांसकानां पूजार्थं पृथक् सूतारम्भः । नैतत् सूत्रत्रय-मिष्टम् ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

अथ षष्ठीध्यायः ।

अथ षकारं सकारविसर्जनीयौ ॥ १ ॥

'अथ' इत्ययमधिकारः । 'सकारविसर्जनीयौ' 'षकारम्' आपद्यत इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्, इत उत्तरं यहस्यामः ।

१ चतुर्थीगम इति ग०, इ० सु० च ।

२ पूर्वोक्तविधिमन्वादिशति इति ख०, ग०, इ० सु० च ।

स्नानासोदिव्यापोऽग्रमुकमू-मो-प्रो-त्री-महि-यवि-पद्य-
वग्रहपूर्वः ॥ २ ॥

स्नानासोदिवि आपोहि अयमु कमु ज मो प्रो त्री महि यवि
पदि, इत्येवमूर्ध्वोवग्रहपूर्वस्य सकारः षकारमापद्यते । यथा,
उत स्नानासो दिवि घन्तु^(१) । स्नानास इति किं । द्वितीयस्या-
मिती दिवि सोम आसीत् । आपो हि ष्ठा मयोभुवः । आप
इति किं । न हि स्वस्व^(२) हिनस्ति । अयमुष्य प्रदेवयुः । कमुष्वि-
दस्य येनया । अयं कमिति किं । तदु सोम आह । जषुण
जतये^(३) । मोषूण इन्द्र । प्रोष्वस्मै^(४) । त्रीषधस्या । महि-
षद्युमत्तमः । य उपयविष्ठ । पदिषितां^(५) । शुचिषहसुः ।
अयाविष्ठा जनयन् गोष्टोमं द्वितीयं । अवग्रहः पूर्वो यद्भादसौ
अवग्रहपूर्वः ॥

असदामासिञ्च^{श्च} ॥ ३ ॥

असदाम, असिञ्चन्, इत्येतयोः सकारः षकारमापद्यते ।
यथा, येन कामेन न्यषदामेति । मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन् ।
'च'कारोवग्रहपूर्वत्वान्वादेशकः । अन्वादेशेन किं । अजायां
षर्धं प्रासिञ्चन् । अवग्रहपूर्वत्वेऽप्यकारेण व्यवेत इत्ययमारम्भः ।

१ घन्तु इति ग० ।

२ कर्ध्वं कषुष जतये इति ष० ।

३ प्रोष्वस्मै पुरोरकमिति ष०, ग० ष ।

४ पदिषितामसुक्ष्मता यजेदिति ष०, ग०, ष ।

ननु, लाघवाद्कारव्यवेतोपीत्येतावतैवालम्, कण्ठीक्त्या किं ।
उच्यते, ह्रत्स्वसो मयोभूत् इत्यादौ माभूदिति ॥

उपसर्गनिष्पूर्वोऽनुदात्ते पदे ॥ ४ ॥

सर्वानुदात्ते 'पदे' वर्त्तमानः सकारः 'उपसर्गनिष्पूर्वः' वा^(१)
षत्वमापद्यते^(२) । यथा, अश्मनूर्जमिति परिषिञ्चति । इमं वि-
श्यामि । साम्नाज्येनाभिषिञ्चामि^(३) । यजमाने प्रतिष्ठापयन्ति ।
निषसाद् धृतव्रतः^(४) । एतान्युपसर्गपूर्वाणि । निष्पूर्व^(५) ।
यथा, निष्टनिहिं दुरिता । एवम्यूर्व इति किं । सद्ने सौद^(६) ।
वृहत्तः शर्मणि स्यां । सर्वानुदात्त इति किं । विसीमतः^(७) ।
अभिसवना पाहि । पद इति किं । कालार्थं । पदकाले
अनुदात्त इत्यर्थः ॥

रासःसप्तेऽग्निर्निर्विदुर्मोदुःपायुभिर्वेःसुमतिर्माकिरोयुरा-
युराभिःसधिर्नकिस्तकारपरो नित्यं ॥ ५ ॥

रासः समे इत्येताभ्यां विशिष्टे अग्निरित्यस्मिन् ग्रहणे निः
विदुः मीदुः पायुभिः वेः सुमतिः माकिः ईयुः आयुः

१ उपसर्गपूर्वो निष्पूर्वो वेति ख०, ग०, इ० सु० च ।

२ षकारमापद्यते इति ख० ।

३ अभिषिञ्चतीति ग० ।

४ धृतव्रतो वदन् इति ग० ।

५ निष्पूर्वमपीति ग० ।

६ सौद समुद्रे इति ख०, ग० च ।

७ विसीमतः सुरुष इति ख०, ग०, च ।

आभिः सधिः नकिः, इत्येतेषु च विसर्जनीयः 'तकारपरः'
 षकारं 'नित्य' आपद्यते । यथा, अविदुष्टरासः । अग्निष्टत्^(१) ।
 मेध्यश्च सप्त अग्निद्वा । एताभ्यां विशिष्ट इति किं । नाके-
 ऽग्निस्ते तनुवं । निष्टपामि गोष्ठं । विदुष्टरत् सपेम । अप्यकारा-
 दितिवचनादविदुष्टरास इत्युदाहरणं^(२) । मौढुष्टम शिवतम ।
 पायुभिद्वा शिवेभिः । पायुति किं । त्रिभिस्त्रिष्टत्सिष्टति ।
 शोचे वेष्टत् हि यज्वा । सुमतिष्टे अस्तु । स्विति किं । प्रमि-
 तिस्ये देवानामिति शास्त्रान्तरे । माकिष्टे व्यथिराधर्षीत् ।
 ईयुष्टे पूर्वतरां^(३) । आयुष्ट आयुर्दाः^(४) । आभिष्टे अद्य^(५) ।
 अप्सस्वन्ने सधिष्टव । नकिष्टं न्नक्ति । 'नित्य'शब्दः किमर्थः ।
 ऋकाररेफवति अवग्रहप्रतिषेधं^(६) वक्ष्यति । अविदुरित्यत्र
 विसर्जनीयस्यावग्रहस्यत्वात् षत्वं नस्यात्तन्माभूदिति कण्ठीक्ति-
 रपि विदुरित्यस्यैव न त्वविदुरित्यस्येति दौर्बल्यात् । तत्सङ्ग्रह-
 णार्थो नित्यशब्द उपयुज्यते^(७) । अघोषपरस्तस्य सस्थान-
 मित्यस्य पुरस्तादपवादोऽर्थः ॥

१ अग्निष्टद्विश्रमिति ख०, ग०, च ।

२ इत्युदाहरणमिति ख०, ग०, इ० सु० च ।

३ पूर्वतरामपञ्चन् इति ग० ।

४ आयुर्दा अद्ये इति ख० ।

५ अद्य ग्रीभिर्दिति ख०, ग०, च ।

६ तकारपूर्वो नित्यं तकारपूर्वत्वात्, तकारात् पर इति निमित्तयोर्नित्यशब्दः ।
 अवग्रह इति निषेधमिति ग०, इ० सु० च । अवग्रह इति प्रतिषेधमिति ख० ।

७ प्रयुज्यते इति ख०, ग०, इ० सु० च ।

अथ न ॥ ६ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । ‘न’ इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः ॥

अवर्णव्यञ्जनशकुनिपत्न्यृतुमृत्युमलिञ्जुवृद्धस्यतिपूर्वः ॥ ७ ॥

‘अवर्ण’पूर्वो ‘व्यञ्जन’पूर्वश्च शकुनि पत्नी ऋतु मृत्यु मलिञ्जु वृद्धस्यति, इत्येवम्पूर्वश्च सकारः षकारं नापद्यते । यथा, अन्तरिक्षसम् (१) । अवग्रहपूर्वत्वात् प्राप्तिः । आसिञ्चस्व । उपसर्गपूर्वत्वात् प्राप्तिः । ऋक्सामे वै । शकुनिसादेन रथं । पत्नीसंयाजानुप (२) । ऋतुस्था स्तस्य (३) । मृत्युसंयुत इव । नैनं मलिञ्जुसेना विन्दति । वृद्धस्यतिसुतस्य ते । अवग्रहपूर्वत्वादेर्षा प्राप्तिः ॥

ऋकाररेफवति ॥ ८ ॥

ऋकारश्च रेफश्च ऋकाररेफौ, तावस्मिन् स्त इति ऋकाररेफवत् तस्मिन् पदे वर्त्तमानः सकारः षकारं नापद्यते । यथा, विसृजते शान्त्यै । उपसर्गपूर्वत्वात् प्राप्तिः । तस्मात् सविस्त्रस्यः । अवग्रहपूर्वत्वात् प्राप्तिः ॥

अवग्रहः ॥ ९ ॥

‘अवग्रह’स्य, सकारः षकारं ना पद्यते, उपसर्गपूर्वश्च ।

१ दुरोषसम् । आसाद्याग्निं मन्वति इति ष०, विक्रितपुंसकोषिकः पाठः ।

२ पत्नीसंयाजा ऋचमनूचेति ष० ।

३ ऋतुस्थास्तस्य वसन्त इति ष० ।

अवग्रह इत्यवग्रहस्यो लभ्यते । मन्त्राः क्रोशन्तीत्यत्र मन्त्रस्या
यथा । यथाच स्थूलो जानातीति स्थूलदेहस्यः । उदाहरणानि ।
तस्यां देवा अधिसंवसन्तः । अभिसमगच्छन्तेति । यन्नानामभिः
संविदाने ॥

सवस्थानं ॥ १० ॥

‘सव’ ‘स्थान’ इत्येतयोः सकारः षकारं नापद्यते । सवेति ।
पदैकदेशो बहूनां पदानामर्थः (१) । यथा, अग्निसवच्चित्यः ।
अनुसवनं पुरोडाशानां (२) । सवने सवनेभिर्गृह्णाति । प्रसवा-
य सावित्रः । गच्छ गोस्थानं ॥

न धिपूर्वे ॥ ११ ॥

सवः स्थानमित्येतयोः सकारे ‘धिपूर्वे’ निषेधः ‘न’ प्रसरति ।
यथा, अधिषवणमसि । अधिषवणे जिह्वा । अधिष्ठानमारभणम् ।
धोत्वयं वर्णः पूर्वो यस्मादसौ धिपूर्वः, तस्मिन् ॥

सन्तानेभ्यःसप्ताभिःसन्धितांस्तनांसीतंस्पशःसक्
सनिसनिःसनीःसभेयःसत्त्वासस्थायै ॥ १२ ॥

सन्तानेभ्यः सप्ताभिः सन्धितां स्तनां सीतं स्पशः सक् सनि-
सनिः सनीः सभेयः सत्त्वा सस्थायै, एतेषु सकारः षकारन्ना-
पद्यते । यथा, परिसन्तानेभ्यः स्वाहा । त्रिसप्ताभिः पशुकामस्य ।
वेदिसन्धितां मिनोति । द्विस्तनां करोति । अनुसीतं वपति ।

१ बहुपदानामर्थ इति ख०, इ० मु० च ।

२ पुरोडाशा इति ग० ।

तन् पातः प्रतिस्त्रयः । सगिति पदैकदेशो बङ्गनाम् (१) । यथा, पद्यात् ष्ट्रिसक्थो भवति । ष्ट्रिसक्थास्त्रयो हैमन्तिकाः । ष्ट्रिसक्थमालभेत (२) । ष्ट्रिसक्थाय स्वाहा । तस्मादेत-
द्गोसनि । असिस्तनयिद्गुसनिरसि । वृष्टिसनीरुपदधाति । सन्नित्येतावतैव सिद्धे किमखिलपदपाठेन । मृधा वा एषोभिषणः, निषण्णाय स्वाहा, इत्यादौ माभूदिति । सुसभेयो य एवम् । अभिस त्वा सहोजाः । सुसस्यायै सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः । सन्तानेभ्यः सत्त्वा इत्येतयोरुपसर्गपूर्वत्वात् प्राप्तिः । सर्वेषामन्वे-
षामवग्रहपूर्वत्वात् ॥

न स्वरस्पृहास्त्रोमसाहस्रसारथिस्फुरन्तीस्तुब्ज्योति-
रायुश्चतुःपूर्वस्तीः ॥ १३ ॥

स्वर स्पृहा स्त्रोम साहस्र सारथि स्फुरन्ती स्तुप्, इत्येतेषु सकारः ज्योतिः आयुः चतुः, एवम्पूर्वञ्च 'स्ती' इत्यत्र सकारः ऋ-काररेफवति अवर्णव्यञ्जन इति चोक्तं निषेधं 'न' आपद्यते, किन्तु षत्वं प्रतिपद्यत इति प्रतिप्रसवार्थीयं 'न'कारः । यथा, अवनि-
ष्चरा । विष्यर्हा ऋन्दः । उपसर्गपूर्वत्वादनयोः प्राप्तिः । सुष्टरीमा जुषाणा । ग्रहणस्य चेदिति वचनादकारगृहीतं साहस्रमने-
कार्यम् । यथा, त्रिषाहस्रं चिन्वीत । द्विषाहस्रो वा असौ (३) । कामयते सुषारथिः । विष्फुरन्ती अमितान् । सुष्टुप् छन्दः ।

१ बङ्गपादानार्थ इति ६० सु० ख०, च । बङ्गनां पदानामिति ग० ।

२ ष्ट्रिसक्थमालभेत प्राप्तकाज इति ख० ।

३ असौ लोके इति ग० ।

ज्योतिष्टोमं प्रथमम् । आयुष्टोमं तृतीयमुपयन्ति । चतुष्टोमो भवेत् । स्त्रीमाद्रीनामेषामवग्रहपूर्वत्वात् प्राप्तिः । ज्योति-
रादिपूर्वत्वेन किं । यद् अष्टय्या स्तोमीयाः । स्त्री इति किं ।
चतुस्तनां करोति । ज्योतिस्त्वा अस्याः ॥

तर्ह्यांस्तस्मिंल्लोकान्विद्वांस्तान्स्त्रीन्युष्मानूष्मान्-
म्बकानृतूनश्मन्क्लृणन्पितृननान्कपालान्तिष्ठन्नाद्युदात्ते
नेमिर्देवान्स्वनेपशून्सकारपरः सकारं प्राकृतो नित्ये
प्राकृतो नित्ये ॥ १४ ॥

तर्हान् तस्मिन् लोकान् विद्धान् तान् स्त्रीन् युष्मान् ऊष्मान्
अम्बकान् ऋतून् अश्मन् क्लृणन् पितृन् अनान् कपालान् तिष्ठन्
'आद्युदात्ते' 'तिष्ठन्' ग्रहणे, नेमिर्देवान् स्वनेपशून्, एतेषु ग्रह-
णेषु 'प्राकृतः' नकारः 'नित्ये' पदे, वर्त्तमानः 'तकारपरः'
'सकारम्' आपद्यते । यथा, शततर्ह्यांस्तृहन्ति । तस्मिंस्त्वाद-
धामि । इमानेव लोकांस्तीर्त्वा । विद्वांस्त्रैधातवीयेन यजेत ।
तांस्त्रै दधामि जन्मयोः । त्रींस्तृचाननु । युष्मांस्त्रैनु । ऊष्मांस्त्रै
स्तानुपश्चिमतः । त्राम्बकांस्तृतीयमवनम्^(१) । ऋतूंस्तन्वते^(२) ।
अश्मंस्त्रै ऋत् । पुनः क्लृणुंस्त्वा^(३) । पितृंस्तन्तुरिति^(४) ।

१ मवनसकुर्वतेति ख०, ग०, घ ।

२ ऋतूंस्तन्वते कवथ इति ख० । ऋतूंस्तन्वते कवथः प्रजानतोरिति ग० ।

३ क्लृणुंस्त्वा पितरमिति ग० ।

४ पितृंस्त्वन्तुरिति प्रजा इति ख० ।

प्राणांस्तस्यान्तपन्ति । अपि विकृतमिति वचनादेतद्भवति । द्वाद-
शकपालांस्तृतीयसवने । त्रिभिस्त्रिंशंस्तिष्ठति । आद्युदा-
त्त इति किं । न प्रत्यतिष्ठन्तावसुकोसि । अप्यकारादिति
प्राप्तिः । नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसि । नेमिरिति किं । जात-
वेदो वपया गच्छ देवान् त्वं हि । मध्यन्दिने सवने पशूस्तृतीय-
सवने । सवन इति किं । प्रजां पशुन्तेनावर्धत । तकारपर
इति किं । तस्मिन् प्रजापतिः (१) । प्राकृत इति किं । तान्
प्रेरय । प्राकृतोर्यं नकारी मकारस्यर्षपर इति प्राप्तत्वात् ।
मित्ये तकारऽत किं । विद्वान् सोमिन यजते । अनित्योयन्त-
कारः । यतः पदसमये नास्ति । तकारः परो यस्मादसौ,
तथोक्तः ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथ नकारोण कारं ॥ १ ॥

अथेत्यधिकारः । नकारो णकार इत्येतदधिकृतं वेदि-
तथ्यम्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः ।

षुषूक्त्रधिसुवःसमिन्द्रास्थूर्युरुवाःषट्त्रिग्रामनिष्पृर्व्वः ॥ २ ॥

षुषू क्त्रधिसुवः समिन्द्रः अस्थूरि उरुवाः षट् त्रिः ग्रामः

१ प्रजापतिर्लोकां त्रविणावतः कुरुते इति ख०, चिह्नितपुस्तके धिकः पाठः ।

निः, एवम्यूञ्जीं नकारो षकारमापद्यते । यथा, ऊर्ह ऊर्हुष
 ऊतये । इन्द्रो धर्ता गृहेष्वित्यत्र षत्वं न भवति, पदपक्षेष्विति-
 वचनात् । मोषूष इन्द्र । सुसू इत्येतयोर्यदा षत्वं नास्ति तदा
 षत्वनिषेधार्थम् । त्रैकतयहणं यथा, सुन ऊतये । सून इन्द्रः ।
 मङ्गणा कृधि सुवर्णं शुक्रं । कृधीति किं । सुवर्नं शुक्रं स्वाहा ।
 समिन्द्र षो मनसा । समिति किं । वर्त्तयेन्द्र नर्हद् ।
 अस्वरिणो गाहृपत्यानि सन्तु । उरुक्रदुरुषस्क्रधि । तस्मा-
 द्दार्णाम वो हितं । स्रस्रवत्यै स्वाहा । त्रिणवस्तीमो वसूनां ।
 धामणीयं प्राप्नुवन्ति^(१) । निर्ये निजति ततोऽधि । विसर्गेण किं ।
 निनो रयिं सुभोजसं ॥

हन्यादुप्यमानञ्च ॥ ३ ॥

चकारो निष्पृञ्चत्वमन्वादिशति । निःशब्दोत्तरयोर्हन्यादुप्य-
 मानमित्येतयोर्ग्रहणयोर्नकारो षकारमापद्यते । यथा, योने गंभं
 निहंस्यात् । निरुप्यमाणमभिमन्त्रयेत् । अन्वादेशः किमर्थः ।
 न निहंन्यान्न लोहितं^(२) ।

पारोपरिपरीप्रपूर्वः ॥ ४ ॥

पारी परि परी प्र, एवम्यूञ्जीं नकारो षकारमापद्यते ।
 यथा, पारो षच्छ्रुषे । परि षो रुद्रस्य^(१) । वीरवन्तं परी
 षसं । प्रणो देवो सरस्वती ॥

१ धामणी राजन्व इति न० ।

२ वरुण इतिरिति च० ।

३ लोहितं कुर्वादिति च०, न० च ।

अवर्णव्यवेतोऽपि ॥ ५ ॥

अपिशब्दः पर्याद्यन्वादेशकः^(१) । पर्यादिपूर्व्यां नकारोऽ-
वर्णव्यवहितोपि^(२) णत्वं भजते । यथा, अयं पर्यं णयन्^(३) ।
पर्याणीयाहवनीयस्य । प्राणाय स्वाहा । अनुप्राण्यात्^(४) । अवर्ण-
व्यवेत इति किं । परिमिनुयात्^(५) । प्रमिनाम व्रतानि ।

वाहनउह्यमानोयानमयन्यवेनवच्च ॥ ६ ॥

वाहनः, उह्यमानः, यानं, अयन्, यविन, वन्, एषु^(१) य-
शेषु चकाराकृष्टपूर्वेषु^(२) नकारो णत्वं भजते । यथा, प्रवा-
हणे वक्रिरसि^(३) । प्रति किं । परिमिनुयात् । प्रोह्यमाणोऽ-
धिपतिः^(४) । प्रयाणमन्वये^(५) । अन्नितिपदैकदेशो बह-
पादानार्थः । तस्मादादित्यः प्रायणीयः । प्रायणीयं कार्यं ।
प्रायणमेषा प्रतिष्ठा^(६) । प्रायणीयस्य पुरोऽनुवाक्याः । प्रणी-

१ पर्याद्यन्वादिशतीति ग०, इ० सु० च ।

२ अवर्णव्यवेतोपिति ग०, इ० सु० च ।

३ अयं पर्यं णयतेति ख० ।

४ अनुप्राण्यात् प्रथमामिति ख० ।

५ प्राणायत् प्रथमामिति ग० ।

६ परिमिनुयात् सप्तमिति ख० ।

७ एतेऽस्त्विति ख०, ग०, इ० सु० च ।

० नकाराकृष्टपूर्वेष्विति ग०, इ० सु० च ।

८ प्रवाहणे वक्रिरसिति ग० ।

९ प्रोह्यमाणोऽधिपतिरिति ग० ।

१० प्रयाणमन्वयेऽस्ययुतिरिति ग० । यस्य

प्रयाणमन्वय इत्ययुतिरिति ख० ।

११ योवै यज्ञस्य प्रायणं प्रतिष्ठामिति

ख० ।

येरन्^(१) । वन्नितिपदैकदेशो बह्वपादानार्थः । प्रयवेण पञ्च^(२) ।
यदि वा तावत् प्रवणं^(३) । अन्वादेशेन किं । असि ह्यव्यवाहनः ।
उदयनं वेदं ॥

प्रापूर्वश्च ॥ ७ ॥

चकाराकृष्टवन्नित्यत्र ग्रहणे^(४) नकारः प्रा इत्येवम्पूर्वो
णकारं भजते^(५) । यथा, प्रावणेभिः सृजोषसः ॥

इन्द्रोऽयजुःपूर्व एनंकेन ॥ ८ ॥

इन्द्रः, अयजुः, इत्येवम्पूर्वयोरेनं केन इत्येतयोर्नकारो णत्वं
भजते । यथा, इन्द्र एणं प्रथमः । अयजुष्केण क्रियते । एव-
म्पूर्व इति किं । रुद्र एनं भूत्वा । ब्रह्मवादिनः केन^(६) । एनं
केनेति किं । इन्द्रो नेषदति^(७) ॥

नृश्रीपूर्वो मनाः ॥ ९ ॥

नृ श्री इत्येवम्पूर्वो मना इत्येवं नकारो णकारं^(८) भजते ।

१ प्रायशीवेचन्निति ख०, ग० च ।

५ णत्वं भजते इति ख०, ग०, इ० सु० च ।

२ तासांमुपयन्ति प्रयवेणेति ख० ।

६ केन तदजामोति ख०, ग० च ।

३ आचमनीयान् प्रवणं स्वादिति ग,
चिह्नितपुस्तकेषिकः पाठः ।

७ नेषदतिदुरितानि विद्या इति ख० ।

८ णत्वं इति ख०, ग०, इ० सु० च ।

४ चकाराकृष्टवन्नित्यत्र ग्रहणे इति ग० ।

चकाराकृष्टे वन्नित्यत्र इति इ० सु० ।

यथा; नृम॑षा अज॑स्रं^(१) । श्रीम॑षाः श्रुत॑पयाः । ए॒म्यूर्ब॑ इति
किं । सुम॑ना उ॒पाग॑हि ॥

अङ्गानामोने-गानि-गानां-ग्यानि-यामेन ॥ १० ॥

अङ्गानां, ओने, गानि, गानां, ग्यानि, यामेन, एषु^(१)
नकारः संहितायां णत्वं भजते^(२) । यथा, यत्प्रङ्गाणां^३ समव-
द्यति । आयु॑षि दुरो॑णे । अति॑दुर्गाणि॒ विश्वा^(४) । पु॒रोगा॑णां
चक्षु॑षे । सुव॒र्ग्या॑ष्यासन् । अ॒स्त॒र्या॑मि॒णान्तर॑धत्त ॥

रघःपूर्वो ह्वन्यङ्गेहन् ॥ ११ ॥

ह्वनी, अङ्गे, हन्, एषु^(५) ग्रहणेषु नकारो रेफपूर्वः रघ
इत्येवम्यूर्वो वा णत्वं भजते । यथा, अग्नि॑ही॒न्ह्वणी॑ च ।
श्र॒र॒द्य॒प॒रा॒ङ्गे । ह॒न्विति॑ पदैकदेशग्रहणं^(६) बह्वपादानार्थं ।
र॒क्षो॑हृषः^(७) । वै॒श्वान् र॒क्षो॑हृषः^(८) । वृ॒त्र॒हृष॑ पुरन्द॒रं ।
एवम्यूर्व इति किं । साङ्ग॑ ए॒वास्मै॑ । बल॑गृह्णनः ॥

रूपूर्वो मयान्यनी ॥ १२ ॥

मयानी, अनी, इत्यत्र रूपूर्वो नकारो णत्वं भजते । यथा,

१ नृम॑षा अज॑स्रमिन्वान इति ख० ।

५ एतेष्विति ख० ।

२ एतेष्विति ख०, इ० म० च ।

६ पदैकदेश इति ख०, इ० म० च ।

३ बलमाभजते इति ख० ।

७ रक्षोहृषमिति ख० ।

४ स नः पर्वदतिदुर्गाणि विश्वा इति म० ।

८ वैश्वानो रक्षोहृषो इति ख०, म० च ।

दाह् मयाणि पाचाणि । त्वे वसूनि पूर्वशोक^(१) । एवम्यूर्ध्व इति किं । यानि मून्मयानि^(२) । अग्नयेनीकवते । रेफग्रहणेन किं । खनीकसन्दृक् ॥

वाघाघपूर्वस्तष्टं ॥ १३ ॥

वाघा इत्येवम्यूर्ध्वः षकारपूर्वश्च तकारः, ठकारमापद्यते^(३) । द्वाब्बाघाट इति, दाह आघातः । आयुष्ट आयुर्हीः^(४) । वाघा इति किं । प्रघात आदित्यानां । षपूर्व इति किम् । अग्निस्ते तेजः ॥

थश्च ठं ॥ १४ ॥

चकारः षकारपूर्वत्वाकर्षकः । थकारः षकारपूर्वः, ठकारं भजते । यथा, गोष्ठं मा । एवम्यूर्ध्व इति किं । गच्छ गोस्थः ॥

न तकारपरः ॥ १५ ॥

वाघाघादिविधिरनधिक्ततत्वादुत्पन्नप्रध्वंसी । तस्मादत्र नायं निषेधः^(५) । किन्तु प्रकृतो णत्वविधिरनेन विषयीक्रियते । तकारपरो नकारो णत्वं नापद्यते । यथा, पर्यन्तरिचात् । पारीपरिपरीप्रपूर्वः, अवर्णव्यवेतीपीत्यादिभ्यां^(६) प्राप्तिः ॥

१ पूर्वशोक शोक इति च, न० च ।

२ मून्मयानि साक्षादिति च०, न० च ।

३ ठकारं भजते इति इ० न० ।

४ आयुर्ही अग्ने इति न० ।

५ नायं निषेध इति न० ।

६ अवर्णव्यवेतीपि इत्याभ्यामिति च०, इ० न० च ।

नञ्छतिनूनंनृत्यन्त्यन्योन्याभिरन्यान्यन्तस्वान्तश्च ॥ १६ ॥

चकारो निषेधाकर्षकः । नञ्छति, नूनं, नृत्यन्ति, अन्यः, अन्याभिः, अन्यानि, अन्तश्च, एतेषु ग्रहणेषु नकारः, पदान्तश्च नकारो शत्वं^(१) न भजते । यथा, वाससा पर्यानञ्छति । अवर्णव्यवेतोपैति प्राप्तिः । प्रनूनं पूर्णबन्धुरः । परिनृत्यन्ति^(२) । प्रान्यः शप् सति । प्रान्याभियच्छति^(३) । प्रान्यानि पात्राणि^(४) । पारीपरिपरीप्रपूर्वं इत्येषां प्राप्तिः । अनित्येतावता सिद्धे, अन्यान्याभिरन्यानीति किं । प्रतिपदपाठेन अनुप्राख्यात् प्रथमामित्यत्र नैष निषेधः प्रसरति । पदान्तो नकारो शत्वं न भजते । यथा, वञ्छन्च्छूर विहान् । रषःपूर्वं इति प्राप्तिः ॥

इति विभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

अथ प्रथमः ॥ १ ॥

अथेत्ययमधिकारः । प्रथम इत्येदधिकृतं वेदितव्यम्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः । विसर्जनोपपर्यन्तोरयमधिकारः ॥

१ पदान्तश्च शत्वमिति ग० इ० सु० च ।

२ यच्छत्वन्वैरिति ग० ।

३ माञ्जालोयं परिनृत्यति इति च० ।

४ पात्राणि युज्यन्त इति च० ।

उत्तमपर उत्तमं सवर्गीयं ॥ २ ॥

उत्तमपरः प्रथम आत्मनः सवर्गीयमुत्तममापद्यते । यथा, वाङ् आसन् । षष्ठवत्यै स्वाहा । तस्मिन् ऋस्य । एवम्पर इति किं । वाङ् आप्यायतां । प्रथम इति किं । इमां नीवाच^(१) । उत्तमः परो यस्मादसौ स उत्तमपरः ॥

द्वितीयं स्वरघोषवत्परः ॥ ३ ॥

स्वरपरो घोषवत्परश्च प्रथमः, सवर्गीयं द्वितीयमापद्यते । यथा, ऋधगयाड्धगुत । यद्दे होतेत्यादि । स्वराश्च घोषवन्तश्च स्वरघोषवन्तः । ते परे यस्मादसौ स तथोक्तः ॥

ककुच्च मकारपरः ॥ ४ ॥

ककुदित्यस्मिन् ग्रहणे अन्यो वर्णो मकारपरः, चकाराकृष्टं द्वितीयं सवर्गीयमापद्यते^(२) । यथा, ककुच्चान् प्रतूत्तिः^(३) । ककुदिति किं । य उन्माद्येत् । एवम्पर इति किं । ककुच्च-
न्दः^(४) । मकारः परो यस्मादसौ मकारपरः । उत्तमपर
उत्तमं सवर्गीयमित्यस्यायमपवादः ॥

१ वाचं व्याकुर्वितेति इति ख० ।

३ प्रतूत्तिर्वाञ्जसात्म इति ग० ।

२ सवर्गीयं तृतीयमापद्यते इति

४ ककुच्चयकिंश्च इति ग० ।

ख०, ग०, इ० सु० च ।

अथ विसर्जनीयः ॥ ५ ॥

अथशब्दे। विसर्जनीयं लक्ष्यत्वेनाधिकरोति, इत उत्तरं
यदुच्यते। अथ स्वरपरो यकारमित्यवधिभूतोऽयमधिकारः।

रेफमेतेषु ॥ ६ ॥

स्वरेषु घोषवत्सु च परतः^(१) विसर्जनीयो रेफमापद्यते।
यथा, तद्गिराह। आशोर्मुं जर्जं^(२)। एतेष्विति^(३) बहुवचना-
न्तस्य सर्वनाम्नो निर्द्देशात् स्वरघोषवतां परनिमित्तमुपादानं।
तेषामेव प्रकृतत्वात्। एतेष्विति किं। अग्निश्चम इन्द्रश्च मे।

न रेफपरः ॥ ७ ॥

रेफपरो विसर्जनीयो रेफमापद्यते। यथा, सुवो रोहाव।
अहोरात्रे^(४)। घोषवत्वाद्रेफस्य पूर्वविधिः प्रातः^(५)। रेफः परो
यस्मादसौ रेफपरः ॥

ङ्गारभार्वाङ्गारविभरजीगरकरनन्तर्विवःसुवःपुनरहरहः-
प्रातर्वस्तःशमितःसवितःसनुतस्तनुतस्तोतर्च्चातःपितर्मातर्य-
ष्टरेष्टर्नेष्टस्त्वष्टः ॥ ८ ॥

ह्लाः, अभाः, वाः, हाः, अविभः, अजीगः, अकः, अनन्तः,
विवः, सुवः, पुनः, अहरहः, प्रातः, वस्तः, शमितः, संवितः, सनुतः,

१ पर इति ख०।

२ स्वरेष्विति गो०।

३ रेवती रसध्वमिति ग, चिह्नितपुस्तके-
धिकः पाठः।

४ पूर्वविधितः पात्रिरिति ख०।

स्तनुतः, स्तोतः, ह्यतः, पितः, मातः, यष्टः, एष्टः, नेष्टः, त्वष्टः,
एतेषु विसर्जनीयो रेफमापद्यते, स्वरघोषवत्परः । यथा, माह्वा-
मि चस्व^(१) । योनावभाकुखा । तस्माद्द्वार्णाम वो हितं । मा म्ने
प्र हारस्ति वा इदं । अविभक्तन्तमविभरन्निस्तं । ओषधीरजीग-
रजोगरोषधीरोषवीरजोगः, अजीगरित्जोगः । देवत्राकर-
जक्षोरिण । करावरनुदात्ते पदे इति वक्ष्यति । तेनैतदपि^(२)
सिध्यति, अप्यकारादितिवचनादिति चेत् । मैवं । अनुदात्तेऽक-
शब्दे तद्वति । इष्टस्वन्यत्वरार्थमपि^(३) । यथा, अर्वाकरकर-
र्वाकर्वाकः^(४) आद्युदात्तस्वरोयम्^(५) । यज्ञपरुषोरनन्तरित्यै^(६) ।
अन्तरनाद्युदात्ते इति वक्ष्यति । तस्मादन्कारादि चेतिवचनात्
सिद्धातोति चेत् । मैवं । अनाद्युदात्ते तद्वति । आद्युदात्त-
स्वयमपि ग्रहणं^(७) । च विवर्विवश्च च विवः, विवररिति विवः ।
सुररसि सुवर्मे^(८) । पुनरामय मदनम् । अहरहर्हविर्हानिनां ।
अहारहरित्यनिङ्गान्तो निषिध्यते^(९), इत्येवंरूपस्यायं निय-
मः^(१०) । प्रातरुपसदः । दोषा वस्तुर्द्विया वयम् । हवीः शमित-

१ इच्छस्व माह्वावर्णमिति ख० । ७ आद्युदात्तस्वयमिति ख० । आद्यु-
२ तेनैव तदपि इति ख०, ग० च । तेनैवैत- दात्तमित्दं पक्षमिति ग० । आद्युदा-
दपि इति १० म० । तार्थमित्दं पक्षमिति १० म० ।
३ अन्यस्वरार्थमितीति ग०, १० म० च । ८ सुवर्मे यच्छेति ख०, ग० च ।
४ अर्वाकः सलोकः सुष्ठतं पृथिव्या ९ अहरहरमोङ्ग्यांशो निषिध्यते
इति ख, चिह्नितपुल्लकेधिकः पाठः । इति क० । अहरहरिति अगनिष्-
५ आद्युदात्तमित्दमिति ग०, १० म० च । ग्यान्तो निषिध्यते इति ग० ।
६ यज्ञपरुषोरनन्तरित्यै इति ख० । १० एवंरूपस्य नायं नियम इति ग०,
१० म० च ।

रिति^(१) । देव सवितरेतत्ते । द्वेषः सनुतर्धुयोतु^(२) । सनुत-
रिति^(३) शाखान्तरे । एतत् स्तोतरेतेन । होतर्थ्यविष्ट सुक्रतो
दम्ना । मरुतां पितः पितर्मरुतां मरुतां पितः । पृथिवी
मातर्मा मा हिंसोः । अग्ने यष्टरिदं नमः । अग्नीयेष्टरेष्टरग्नी-
याग्नीयेष्टः । नेष्टः पत्नीं पत्नीं नेष्टर्नेष्टः पत्नी । शिवस्त्वष्टरिहा-
गहि । स्वरघोषवत्पर इति किं । अबिभस्तं भूतानि पुनस्ते मैषां ।
अवर्णपूर्वस्तु लुप्यत इति क्वचिन्नोपप्राप्तिः । अथ स्वरपरो यका-
रमिति क्वचिद्यकारप्राप्तिः^(४) । ओकारमः सर्वोकारपर इति
क्वचिदोत्वप्राप्तिः^(५) । ता एताः प्राप्तेः प्रतिषेधुं द्वारभारा-
द्वारम्भः ॥

करावरनुदात्ते पदे ॥ ९ ॥

कः, आवः, इत्येतयोर्विसर्जनीयः पदकाले अनुदात्ते पदे
वर्त्तमानः स्वरघोषवत्परो रेफमापद्यते । यथा, मिथुयाक्-
र्भांगधेयं । सुरुचो वेन आवः, आवरित्यावः । अनुदात्त इति
कि । कोस्येश्वरः । आ वो वाजेषु यज्जनाः^(६) । एवम्पर इति
कि । अधियाम कः समष्ट्यै ॥

अन्तरनाद्युदात्ते ॥ १० ॥

अन्तरित्यस्मिन् पदे अनाद्युदात्ते विसर्जनीयः^(७) स्वरघोषवत्-

१ ष्वीः३ शमितरिति इति ख० ।	४ क्वचिद्यलप्राप्तिरिति ग०, इ० सु० च ।
२ आराषिद् द्वेषः सनुतर्धुयोतु इति
ख० ग०, ष ।	५ क्वचिदोकारप्राप्तिरिति ख० ।
३ सनुतरिति ख० ।	६ आ वो वाजेषु यज्जनेति ख०, ग० च ।
	७ स विसर्जनीय इति ख० ।

परो रेफमाप्नोति^(१) । यथा, अन्तरस्मेरुचा^(२) । अग्निमन्त-
र्भविष्यन्ती । अन्तर्यामि मघवन् । अनाद्युदात्त इति किं । एषो-
न्तोन्तं मनुष्यः । एवम्पर इति किं । अन्तस्ते दधामि । अन्तोदात्त-
इति वक्तव्ये बहुस्वरत्वं बह्वपादानार्थं । अन्यथा अन्तोदात्तस्यैव
(^३) स्यात् । इह तु न स्यात् । अन्तर्वेदि मिथुनौ^(४) । अन्त-
र्यामि मघवन् । आदावुदात्तः^(५) यस्य तत् आद्युदात्तं, न आद्य-
दात्तं अनाद्युदात्तं, तस्मिन् ॥

आष्टत्परः ॥ ११ ॥

आष्टत् इत्येवम्परो विसर्जनीयो रेफमाप्नोति^(६) । यथा,
जिन्वराष्टत् स्वाहा । उग्रराष्टत् स्वाहा । भीमराष्टत् स्वाहा ॥

इतिपरोऽपि ॥ १२ ॥

अपिशब्द आष्टत्परत्वकार्थमन्वादिशति^(७) । असौ विस-
र्जनीयः, इतिपरो रेफमाप्नोति^(८) । इति श्रुतः श्रुतरितीति
श्रुतः^(९) । अन्वादेशः किमर्थः । हवनश्रुत ह^(१०) । इति
परः^(११) यस्मादसौ इतिपरः ॥

१ रेफमापयते इति ग०, ६० सु० च ।	इति ग०, ६० सु० च । आष्टत्परं विस-
२ अन्तरग्ने रुचा त्वमिति ख०, ग० च ।	र्जनीयं आम्वादिशतीति ख० ।
३ अन्यथा लन्तोदात्तस्यैव स्यादिति	८ रेफमापयते इति ख० ।
६० सु० ।	९ इति श्रुतिरिति श्रुत इति ग० ।
४ मिथुनौ सश्वेत इति ख० ।	इति श्रुतिः श्रुतरितीति श्रुत इति ख० ।
५ आदिगुदात्त इति ख० ।	१० ऋतुभिर्हवनश्रुत इति ग० । हव
६ रेफमापयते इति ख० ।	नश्रुतो हवं हवनश्रुत इति ख० ।
(७) आष्टत्परं विसर्जनीयमन्वादिशति	११ इतिः पर इति ६० म० ;

अच्चारहःसुवरनिङ्ग्यान्तः ॥ १३ ॥

अच्चारः, अच्चारः, सुवः, एतेषु^(१) विसर्जनीयोऽनिङ्ग्यान्तः
स्वरघोषवत्परो रेफमापद्यते^(२) । यथा, अच्चारजातवेदः^(३) । अच्चार-
देवानामासीत्^(४) । सुवर्देवा^(५) अगन्त । अनिङ्ग्यान्त इति किं ।
अभिपूर्वं अच्चार भवन्ति । प्रत्यङ् षड्ही भवति^(६) । देवसुव
इति देवसुवः । एवम्यपर इति किं । एवमुत्तममहः स्यात्^(७) ।
सुवश्च मूर्धा च । द्वारभारादिसूत्रे हारित्यनेन ग्रहणेन^(८)
अच्चारःशब्दस्य अर्धकारादितिवचनाद्रेफसिद्धौ सत्यामत्र पुनर्वचन-
मिङ्ग्यान्तस्य अच्चारःशब्दस्य प्रतिषेधार्थं । नन्वत्रैव हारिति
वक्तव्यं, अर्धकारादितिवचनेन कार्यसिद्धेः, न तु तत्र गौरव-
दोषापत्तेरिति चेत्^(९) । मैवं । अनिङ्ग्यान्त इत्युक्तेरनिङ्-
ग्यान्तत्वमपि^(१०) सम्भावनीयं । तच्च हारित्येवंरूपे ग्रहणे
नास्तीत्यत्रेदं विशेषणमनर्थकं स्यात् । तथाप्येवंरूपे माभूत् ।
अर्धकारादित्वे भवतोत्यन्यः पक्षः^(११) । न तु सरल इति सूत्रे
हारिति ग्रहणमुपयुज्यते^(१२) ॥

१ एतेषु पदेषु इति ख० ।

२ रेफमापद्यतीति ग०, इ० सु० च ।

३ अच्चारःसुवदेवा विचर्षणीति ख०, ग० च ।

४ अर्धकारादित्वेति ख०, ग० च ।

५ अतिमूर्ध्नि राद्युति तद्वद्गो भवतीति
ग०, चिह्नितपुस्तके भिन्नः पाठः ।

६ प्रायशोऽथमर्धकारादित्वेति ग० चिह्निते

इ०, सु० पुस्तके च भिन्नः पाठः ।

७ हारित्यनेनेवेति ख० ।

८ न तु तद्वद्गोऽर्धकारादित्वेति चेत्

इति इ० सु० । न तु तद्वद्गोऽर्धकारादित्वेति
चेत् इति ग० ।९ इत्युक्तेरनिङ्ग्यान्तत्वमिति इति
इ० सु० । इत्युक्तेरनिङ्ग्यान्तत्वमिति ख० ।१० तथाप्येवंरूपे माभूत्, इति कि-
न्नुकारादित्वे भवतीति अधन्यः पक्ष
इति ग०, इ० सु० च । तथाप्येवंरूपे
माभूत् किन्नुकारादित्वे भवतीति
गौरवे अधन्यः पक्ष इति ख० ।११ न तु सरलेति गम्यमानस्य कार्यस्य
मैवं दृष्टं विशेषणमित्याद्यांशे सु-
तरामहारिति पक्षमुपयुज्यते इति
ख० ।

न भिर्भ्याम्यरः ॥ १४ ॥

सान्निध्येन लब्धः पूर्वसूत्रोक्तो विसर्जनीयो भिः, भ्यां, इत्येव-
म्यरः^(१) न रेफमाप्नोति । अर्थात् अहरित्यत्र विसर्जनीयः
परिगृह्यते । इतरत्र स्थितस्य एवम्यरत्वाभावात् । यथा, उत्त-
रैरहोभिः^(२) । शमहोभ्यामिति^(३) ।

अञ्चश्च सर्वेषां ॥ १५ ॥

चकारो निषेधाकर्षकः^(४) । अञ्च इत्यस्मिन् ग्रहणे विस-
र्जनीयो न रेफमाप्नोति । अहारहरिति प्राप्तिः । अत्र ग्रहणे
केचिदनुस्वारमिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति । सर्वेषां तेषामेष निषेधो
भवति । अनुस्वारमिच्छन्निरपि प्राप्तिरेवं प्रतिपाद्यते,

विधेर्मध्यस्थनासिक्यो न विरोधो भवेत् सतः^(५) ।

तस्मात् कुर्वन्ति कार्याणि वर्णानां धर्म एव तु ॥ इति ।

यथा, अञ्च इन्द्रमेवाञ्च होमुचं । अञ्चोमुचे प्रभरेम ॥

अनवर्णपूर्वस्तु रेफपरो लुप्यते ॥ १६ ॥

अवर्णादन्यस्वरपूर्वो विसर्जनीयो रेफपरो लुप्यते । यथा,
रेवती रमध्वं । एवम्यूर्व इति किं । यो रुद्रो अग्नौ । एवम्यर
इति किं । रेवतीर्नः सधमादः । तुशब्दारश्चादवर्णपूर्वोऽपि द्वार-

१ भिर्भ्यामेवम्यर इति ग०, ६० सु० च ।

२ उत्तरैरहोभिश्चरन्तीति ख०, ग० च ।

३ शमहोभ्यामिति निनयतीति ख० ।

चहोभ्यामिति निनयतीति ग० ।

४ निषेधमाकर्षतीति ख०, ग०,

६० सु० च ।

५ भवेत् छत इति ६० सु० ।

भारादीनां विसर्गो(१) लप्यते, पूर्वस्वरश्च दीर्घमाप्नोति(२) ।
 यथा, रुक्मो अन्तरन्ता रुक्मो रुक्मो अन्तः । तर्हि सुवो रोहावे-
 त्यत्र लोपदीर्घे किं न स्यातां । द्विरुक्त्वादिति ब्रूमः । तत्
 कथं । द्वाराभारादिसूत्रे अहारहः सुवरित्यत्र च(३) । नन्व-
 होरात्रे इत्यत्र कथमोत्वं । अन्यार्थेन ग्रहणसामर्थ्येनेति ब्रूमः ।
 तत् कथं । अहोरात्रे घृतव्रते इत्येवं रूपसाम्याद्दहोरात्राभ्यां,
 अहारात्रयोरित्यादि विज्ञेयं । एवञ्चेदधिषवणे इति ग्रहणसामर्थ्ये-
 नैव षत्वे सिद्धे न धिपूर्वे इति षत्वनिषेधो न विज्ञेयः(४) ।
 सत्यं । स च शब्दस्य अधिषवणे इति ग्रहणसामर्थ्येन षत्वं
 सिद्धत् । स्थानशब्दस्य कथं सिद्धेत्, ग्रहणादिसामर्थ्याभावात् ।
 तस्मात्तदर्थं तत् सूत्रं(५) सार्थकमिति सन्तोष्यं(६) तदर्थं
 चेति गुडजिह्विकान्यायः । तथाहि ग्रहणसामर्थ्यादिति गम-
 निकामात्रं, कण्ठोक्तिस्त विशेषः । तथा सर्वशब्दार्थमपि(७)
 सूत्रमिति भावः । अवर्णादन्यः, अनवर्णः, असौ पूर्वो यस्मात्
 सः तथोक्तः । रेफः परो यस्मादसौ रेफपरः ॥

१ विसर्गोऽय इति ख० ।

२ दीर्घत्वमापद्यते इति ग० ।

३ द्वारभारादिसूत्रे सुवः पुनरहरह-
 रिति अहरहः सुवरिति चेति ग० ।

४ सत्वे सिद्धे न धिपूर्वे इति निषेध-
 निषिद्धे न विरोध इति १० मु० । षत्वे
 सिद्धे निषिद्धे न धिपूर्वे इति निषेध इति
 विरोध इति ग० । सत्वे सिद्धे न धिपूर्वे

इति षत्वनिषेधनिषेधो न विधेय इति
 ख० ।

५ तावत् सूत्रमिति ग०, १०, मु०,
 च । वा तत् सूत्रमिति ख० ।

६ सार्थकमिति तदर्थं च द्रष्टव्यं इति
 ग०, १० मु० च । सामर्थ्यमिति सन्तो-
 ष्यमिति ख० ।

७ ततः सर्वशब्दार्थमिति ग०, १० मु० च ।

दीर्घञ्च पूर्वः ॥ १७ ॥

तस्माद्रेफपरविसर्जनीयाङ्गुमात् पूर्वो दः^(१) स्वरो ङस्वः
स च दीर्घमापद्यते । यथा, कुरु रौद्रः । तित्तिरी रोहित् ।
विष्णु रूपं । यदा तस्य विसर्जनीयस्य लोपः,^(२) तदैव दीर्घत्वं
यथा स्यादित्येवमर्थः, 'च' शब्दः ॥

एष्टश्च ॥ १८ ॥

एष्टरित्यस्मिन् ग्रहणे विसर्जनीयो रेफपरोऽवर्णपूर्वोऽपि लुप्य-
ते, पूर्वस्वरश्च दीर्घः । यथा, एष्टा रायः । 'च'शब्दो लोप-
दीर्घयोराकर्षकः । नन्वेतदनुपपन्नं । द्वारभाराद्यन्तःपाति-
त्वादेष्टरित्यस्य रुक्मो अन्तरन्ता रुक्मो रुक्म इतिवचनादनवर्ण-
पूर्वस्वित्यत्र तुशब्देन लोपदीर्घं सिद्धे^(३) । वक्ष्यमाणरुनभेदा-
श्रयत्वज्ञापनाय गृहीतमेतदुपपन्नतरमिति परिहारः ॥

नैकेषां ॥ १९ ॥

एकेषां मते एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपरो न लुप्यते ।
अत एव पूर्वस्वरदीर्घाभावश्च । किन्तु घोषवत्परश्चेत्योत्वं । यथा,
एष्टो रायः । वररुचिविरचितमेतत् । माहिषेयभाषितं त्वेवम्,

- १ पूर्वोऽपि च इति ख०, ग०, इ० स० च । तुशब्देन लोपदीर्घो सिद्धौ इति ख० ।
२ यदा विसर्जनीयलोप इति ग० । द्वारभाराद्यन्तःपातित्वादेष्टरित्यस्य रुक्मो
यदा विसर्जनीयस्य लोप इति इ० स० । अन्तरन्ता रुक्मो रुक्म इति वदनवर्ण-
३ द्वारभाराद्यन्तःपातित्वादेष्टरित्यस्य पूर्वस्वित्यत्र तुशब्देन लोपदीर्घं सिद्धे
रुक्मो रुक्मो अन्तरितिवदनवर्णपूर्वस्वित्यत्र इति ग० ।

एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपरो न रेफमापद्यते इति । सिद्ध-
रूपसुभयोः समानं ॥

द्वावुत्तमीत्तरीयस्य रेफं ॥ २० ॥

उत्तमीत्तरीयस्य शाखिनोर्मते एष्टरिति विसर्जनीयः,
तत्परो रेफश्च द्वावेतौ रेफमापद्यते । यथा, एष्टरीयः । अयम-
र्थो वाररुचोक्तः । माहिषेयोक्तस्तु, द्वावुत्तमीत्तरीय इति कस्य
चिन्नाम, तन्मते एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपरो रेफमापद्यते ।
यथा, एष्टरीय इति ॥

साङ्ख्यस्योकारं ॥ २१ ॥

साङ्ख्यस्य मते एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपर उकारमाप-
द्यते इति माहिषेयोक्तं । तत उवर्णपर ओकारमित्योत्वं । यथा,
एष्टो रायः । अस्य च नैकेषामित्यादेशभेदाद्भेदः । सिद्धोदा-
हरणं तु समानम् ॥

उख्यस्य सपूर्वः ॥ २२ ॥

उख्यस्य मते रेफपर एष्टरिति विसर्जनीयः पूर्ववर्णेन सह
उकारमापद्यते, इति माहिषेयोक्तम् । यथा, एष्टु रायः ।
वाररुचोक्तस्तु, एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपरो पूर्वेण सह
रेफमापद्यते इति । यथा, एष्टा रायः । पूर्वेण सह वर्त्तते इति
सपूर्वः । अस्मिन् विकल्पजाले प्रथममेष्टेति सूत्रमेवैष्टं ॥

कखपकारपरः षमकारपूर्वः समवग्रहः ॥ २३ ॥

अत्र परमिभित्तविशेषणादेतत्पर्यन्ता स्वरघोषवत् परानु-

हृत्तिर्मन्तव्या । अवग्रहविसर्जनीयः^(१) ककारखकारपकार-
परः घकारमापद्यते, अकारपूर्वश्चेत् सकारं । यथा, अघो
हविष्कृतानां^(२) । असितं निष्खिदति । वहिष्यमान उपसद्यः ।
नमस्कारैरेवैनं^(३) । पद्यस्यथस्परिपतिं । अवग्रह इति किं ।
पुष्यावतीः प्रसुवती । नमः पितृभ्यः । ककारश्च खकारश्च
पकारश्च कखपकाराः, एते परे^(४) यस्मादसौ तथोक्तः । अकारः
पूर्वो यस्मादसौ अकारपूर्वः ॥

आविर्निर्दिःशश्वतोऽपसोदेवरिषोऽहसोतिदिवोविश्व-
तोऽश्मनस्तमसः ॥ २४ ॥

आविः, निः, इडः, शश्वतः, अपसः, देवरिषः, अहसः,
अतिदिवः, विश्वतः, अश्मनः, तमसः, एषु विसर्जनीयः कखप-
कारपरो यथाविहितं भजते । यथा, आविष्कृणुष्व । घृतं निष्पि-
वति । इडस्य दे समिध्यसे । शश्वतस्कर्हस्ते^(५) । अपसस्यारे अस्य ।
उरोरानो देवरिषस्याहि । देवेति किं । सरिषः पातु नक्तं ।
अहसस्यातु । अतिदिवस्याहि^(६) । अतोति किं । दिवः पृष्ठं
सुवर्गत्वा^(७) । विश्वतस्परि हवामहे । त्वमश्मनस्परि । उदयं
तमसस्परि । अन्वग्रहार्थोयमारम्भः ॥

१ अवग्रहान्तर्वर्ती विसर्जनीय इति
२० मु० ।

२ हविष्कृतानामेवेति ख०, ग० च ।

३ नमस्कारैरेवैनं श्रमयति इति ख० ।

४ ते परे इति ग०, इ० मु० च ।

५ शश्वतस्कर्हस्ते दधान इति ख० ।

६ अतिदिवस्याहि ममावष्टवन् इति ग० ।

७ सुवर्गत्वा मित्रा इति ग० ।

कृधिपिन्वपथेपरः ॥ २५ ॥

कृधि, पिन्व, पथे, एवम्परो विसर्जनीयो यथाविहितं^(१) भजते । यथा, उरुणस्कृधि^(२) । अपस्विन्वः । स प्रथा नमस्यथे ॥

न सक्रघकारपरे ॥ २६ ॥

स, क्र, घ, एवम्परे^(३) सति कृध्यादौ विसर्जनीयो यथा-विधिन्नापद्यते^(४) । यथा, आमनसः कृधि स्वाहा । शच्च नः कृधि^(५) । उपधानीयः क्रत्वे^(६) । रेफेण किं । उत नो मय-स्कृधि^(७) । उरुचथाय नः कृधि । घृतं घृतयोने पिव^(८) ॥

पत्नीवे-पतो-पते-पतये-पतिष्यतिम्परः ॥ २७ ॥

पत्नीवे, पती, पते, पतये, पतिः, पतिं, एवम्परो विसर्जनीयो यथाविहितं^(९) भजते । यथा, प्रैतु ब्रह्मणस्पत्नीं वेदीं । वे इति किं । रेतोधाः पत्नीव इत्याह । शुभस्पती इदमहं । वास्तीष्यते प्रति । प्रच्यवस्त्र भुवस्पते । वाचस्पतये पवस्त्र । वाचस्पति-र्वाचमद्य । वाचस्पतिं विश्वकर्माणं^(१०) । पत् इत्येतावतैव सिद्धे प्रतिपदपाठेन किं । दिवं गच्छ सुवः पते इत्यादिनिषे-धार्थः ॥

१. यथाविधिमिति ग० ।

२. उरुणदुवणस्कृधिपेति ग० ।

३. इत्येवम्परे इति ख०, ग० च ।

४. यथाविहितं नापद्यते इति ख०,
ग०, र० सु० च ।

५. मन्याश्चै शच्च नः कृधि इति ख० ।

६. क्रत्वे दचायेति ग, चिह्नितपुस्तके
मिन्नः पाठः ।

७. मयस्कृधि चयद्दीरायेति ग० ।

८. घृतं घृतयोने इति ख०, ग० च ।

९. यथाविधिमिति ग० ।

१०. विश्वकर्माणसूतये इति ग० ।

दिवःसहसस्परिपुत्परः ॥ २८ ॥

दिवः, सहसः, अनयोर्विसर्जनीयः,^(१) परि, पुत्, एवम्परो यथाविहितं^(२) भजते । यथा, दिवस्परि प्रथमं । दिवस्पुत्राय सूर्याय । सहसस्पुत्रो अद्भुतः । अनयोरिति किं । पृथिव्याः पर्यन्तरिचात् । परुषः परुषः परि । पुंसः पुत्रान्^(३) । एवम्पर इति किं । दिवः पृथिव्याः परि । अनेकार्थः^(४) पुदिति पदैकदेशः ॥

रायस्योपरः ॥ २९ ॥

राय इत्यत्र विसर्जनीयः पो इत्येवम्परो यथाविहितं भजते । यथा, पशवो वै रायस्योषः । पो इति पदैकदेशो बह्वपादानार्थः । रायस्योषेण^(५) । शन्तनुत्वाय रायस्योषाय । रायस्योषस्य ददितारः । राय इति किं । विभुः पोष उतत्मना । पो इत्योकारेण किं । रायः प्रेषे भगाय^(६) ॥

नमस्करोपरः ॥ ३० ॥

नम इति^(७) विसर्जनीयः करो इत्येवम्परो यथाविहितं भजते । यथा, संवत्सरेण नमस्करोमि । उभयोभ्यां नमस्करोति^(८) । नम इति किं । एकहायनादेनः करोति । करो इति किं । नमः कपर्दिने च ॥

१ इत्यनयोर्विसर्जनीय इति ख० ।

५ समसं रायस्योषेणेति ख०, ग० ।

२ परिपुत्रो यथाविधिमिति ग०,

६ इष्टा रायः प्रेषे भगायति ग० ।

३ पुंसः पुत्रान् च ।

७ नम इत्यनेति ग०, इ० सु० च ।

८ पुंसः पुत्रान् उत विश्वायुषं रथिमिति ग० । ८ उभयोभ्यां इति ख० ।

४ अनेकार्थत्वादिति इ० सु० ।

वसुष्ककारपरः ॥ ३१ ॥

वसरित्यत्र विसर्जनीयो ककारपरो यथाविहितं भजते ।
यथा, स इधानो वसुष्कविः । वसरिति किं । विप्रः शुचिः कविः ।
एवम्पर इति किं । मयि वसुः पुरो वसुः । विश्वावसुः पर्थ्य-
मुष्णात् ॥

नाध्वरंविश्वतोऽन्तर्जातोविविशुःपरुःपुनः ॥ ३२ ॥

अध्वरं, विश्वतः, अन्तः, जातः, विशुः, परुः, पुनः, इत्येतेषु
विसर्जनीयो यथाविहितं नापद्यते^(१) । यथा, अग्ने यं यज्ञमध्वरं^(२) ।
विश्वतः परिभूरसि । आविर्निरिड इति प्राप्तिः^(३) । अध्व-
रविशेषणान्निवृत्तिः । अध्वरमितिकिम् । इन्द्रं वो विश्वतस्परि ।
महादेवमन्तःपार्श्वेन । कखपकार इति प्राप्तिः । भूतस्य जातः
पतिः^(४) । पत्नीवैपतीति प्राप्तिः । या आविविशुः परुःपरुः ।
विविशुरिति किम् । परुष्यरुनयुष्याविशस्तः । पुनः पुन-
र्हि^(५) । पतिः पतिमिति प्राप्तिः^(६) ॥

धषवति ॥ ३३ ॥

सान्निध्याद् च सूत्रे नञर्थो लभ्यते, धकारश्च षकारश्च

१ एतेषां विसर्जनीयो यथाविहितं न
भजते इति ग०, ६० सु० च ।

२ यज्ञमध्वरमिति ख०, ग० ।

३ आविर्निरिति प्राप्ते इति ग० ।

४ जातः पतिरेक आसीदिति ग० ।

५ पुनः पुनर्ह्यसादिति ख०, ग० च ।

६ ख, ग, चिह्नितपुस्तकयोः, ६० सु०
पुस्तके च कखपकारपर इत्यनयोः

प्राप्तिरिति विभिन्नः पाठः ।

धधौ तावस्मिन् इति धधवत्, तस्मिन् पदे परभूते^(१) सति पूर्वो विसर्जनीयो यथाविहितं नापद्यते । यथा, वह्निः परिधि^(२) । पुरुषः पुरुषो निधनं^(३) । उभयतः क्षुर्भवति । कश्चपकारेति^(४) प्राप्तिः । परभूत इति किं ।^(५) अधस्यदं क्षणुते । ऋतस्य ज्योतिषस्यतिम्^(६) ॥

परिवाप्रपरः ॥ ३४ ॥

परि, वा, प्र, एवम्परो^(७) विसर्जनीयो यथाविहितं नापद्यते । दिवः परिवाजेषु^(८) । वेति किं । दिवस्परि प्रथमं । तस्मादितः प्रदानं देवाः । प्र इति ऋस्यग्रहणं दीर्घस्याप्युपलक्षणं^(९) । यथा, उदथापरश्चेति दीर्घग्रहणं ऋस्योपलक्षणार्थं^(१०) । तर्हि प्रापूर्वश्चेति सूत्रं व्यर्थं । प्रशब्दस्यानुवृत्तस्यैव दीर्घोपलक्षणत्वादिति चेत्, उच्यते । प्रत्यक्षग्रहीतस्येदोपलक्षणत्वं नानुक्तस्येति विज्ञेयं । तथाहि, वाहन उद्यमान इत्यत्र

१ साम्निध्यादत्र परत्र च नञर्थो लभ्यते । धध धध धधौ, तावस्मिंस्त इति धधवत्, तस्मिन् पदे परभूते इति ग० ।
२ सु० पुलके तस्मिन् धधवति पदे परभूते इत्यत्र विशेषः । साम्निध्यादवापरसूत्रे नञर्थो लभ्यते । धकारस्य धकारस्य धधौ, तावस्मिंस्त इति धधवत्, तस्मिन् पदे उपपन्नानीयः परभूते इति ख० ।

३ वह्निः परिधि स्तुन्दादिति ग० ।

वह्निः परिधि स्तुन्दातीति ख० ।

४ पुरुषः पुरुषो हि रक्षसीति ख० ।

५ कश्चपकारपर इति ग० ।

६ अधस्यदं तमिं क्षणुति ख०, चिक्कित-पुलकेधिकः पाठः ।

७ तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्येति ख०, चिक्कितपुलकेऽधिकः पाठः ।

८ इत्येवम्परइति ग० ।

९ परिवाजेषु भूषय इति ख० ।

१० यथाहि वाहन उद्यमान इत्यत्र इति ग, चिक्कितपुलकेचापि पाठः ।

११ ऋस्योपलक्षणार्थमिति इ० सु० ।

ऋस्योपलक्षणमिति ख० ।

चकारिणं प्रशब्दस्तत्रानुल्लष्टः । अत्र तु परिवाप्रपर इत्युपलक्ष-
कत्वं^(१) भवति । तथासतीदमप्युदाहरणं । वहिः प्राणो वै
मनुष्यः ॥

न निर्ण निः ॥ ३५ ॥

निरित्यत्र विसर्जनीयस्य परत्वेपि^(२) षत्वनिषेधो न भवति,
षत्वमेव भवतीत्यर्थः । प्राञ्चौ निनिष्प्राञ्चौ प्राञ्चौ निः ।
आत्मना परा निष्पु शुक्र शोचिषा ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे अष्टमीऽध्यायः ॥ ८ ॥

१ परिवाप्रपर इति गृहीतलादुपलक्षकत्वं २ प्रपरत्वेपीति ग०, इ० सु० च ।
भवतीति ख० ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

जम्भपरोऽघोषपरे लुप्यते काण्डमायनस्य ॥ १ ॥

जम्भपरो विसर्जनीयः काण्डमायनस्य मते लुप्यते, तस्मिन्नुष्णघोषवत्परे सति । यथा, चतुस्तनां करोति । वायवस्थोपायवस्थ^(१) । काण्डमायनग्रहणं विकल्पार्थं । अन्येषां मते घोषवत्परेपि जम्भणि विसर्जनीयो लुप्यते । यथा, अद्भ्यः स्वाहा । ये शक्राः स्युस्तं^(२) । यो हतमना स्वयं पाप इव स्यात् । दानकामा मे प्रजा स्युः । एवञ्च विकल्पाश्रयणे सति लक्षणात्तरगतं येषु पदेषु लुप्यते तानि पदानि प्रवक्ष्याम इति सरलं^(३) भवति । जम्भा परो यस्मात् स जम्भपरः^(४) । न घोषवानघोषः, असौ परो यस्मात् स तथोक्तः, तस्मिन्नघोषपरे ॥

अघोषपरस्तस्य सस्थानमूष्माणम् ॥ २ ॥

अघोषपरो विसर्जनीयस्तस्याघोषस्य सस्थानमूष्माणं भजते । यथा, यः कामयेत । अग्निश्च मे । उलूकः शशः । अग्निस्ते तेजः । यः पाप्मना गृहीतः ॥

न क्षपरः ॥ ३ ॥

क्षपरो विजर्जनीयः पूर्वविधिं न भजते । यथा, मनः

१ वायवस्थेति ख० । वायवस्थोपायवस्थेति ग० ।

२ ये शक्राः स्युरिति ग० ।

३ इति वचनं सरलमिति ख०, इ०

सु० च० ।

४ यस्माद्दमाव्क्षपर इति ख०, ग०,

इ० सु० च ।

क्षेमे(१) । उभयतः क्षुर्भवति । घनाघनः क्षोभणः । पूर्वार्द्धुः
क्षीयते । द्यौः क्षामा रेरिहन्(२) । ककारस्थाघोषत्वात् प्राप्तिः(३) ॥

कपवर्गपरश्चाग्निवेश्यवाल्मीक्योः ॥ ४ ॥

चकारो निषेधाकर्षकः(४) । अग्निवेश्यवाल्मीक्योराचार्य्य-
योर्मते(५) कवर्गपरः पवर्गपरो वा पूर्वविधिं न भजते(६) । यः
कामयेत् । अग्निः पशुरासीत् । ककारश्च पकारश्च कपौ(७)
तयोर्वर्गौ कपवर्गौ, तौ परौ यस्मात् स तथोक्तः । एवम्पर इति
किं । मधुश्च माधवश्च । नमस्तल्लघ्याय(८) । आशुः शिशानः ।
यः सोमं वमिति ॥

जस्यपर एवैकेषामाचार्याणां ॥ ५ ॥

एकेषामाचार्याणां मते जस्यपर एव विसर्जनीयः पूर्वविधिं
न भजते । यथा, आशुः शिशानः । एवकारेण किं । नम-
स्तल्लघ्याय(९) । यः कामयेत् ॥

न भ्राक्षिभ्राक्षायणयोः ॥ ६ ॥

कपवर्गपर जस्यपरश्च विसर्जनीयः भ्राक्षिभ्राक्षायणयोः

१ क्षेमेन्यासासिति ख० ।

२ रेरिहदिति ग० ।

३ चकारस्थाघोषत्वात् प्राप्तिरिति ख०,
इ० मु० च० । चकारस्थाघोषवत्प्राप्ति-
रिति ग० ।

४ निषेधमाकर्षतीति ख०, ग०, इ० मु० च० ।

५ अग्निवेश्यवाल्मीक्योः शास्त्रिनोराचा-
र्य्ययोर्मते इति ख०, ग०, इ० मु० च० ।

६ नापद्यते इति ख०, ग०, इ० मु० च० ।

७ कश्च पश्च कपौ इति ख० ।

८ नमस्तल्लघ्यायेति ख० ।

९ नमस्तल्लघ्यायेति ख० ।

पक्षे^(१) न खलु पूर्वविधिं भजते । यः कामयेत । यः पापना ।
आशुः शिशानः । एवम्पर इति किं । नमस्तत्त्वाय^(२) । कप-
वर्गादिसूत्रत्रयमनिष्टम् ॥

ओकारमः सर्वोऽकारपरः ॥ ७ ॥

अः सर्वो विसर्जनीयः^(३) ओत्वं भजते, अकारपरः । अः सर्वं
इत्यकारेण सहेत्यर्थः । प्रेक्षो अन्ने । समिद्धो अञ्जन् । सोववीत् ।
अः सर्वं इति किं । अन्यथा^(४) समिद्धो अञ्जन्निति न सिद्धेयत् ।
किन्तु वर्णस्य विकारलोपाविति विसर्जनीयमात्रस्य स्यादोत्वं ।
तत ओकारोकारपर इत्यौकारे कृते ओकार आवमित्यावा-
देशः^(५) । तथासति समिद्धावञ्जन्निति स्यात् । किञ्च । अथ स्वर-
परो यकारमिति यत्वं वा भजते^(६) । तस्मिच्छ, लुप्यते त्ववर्ण-
पूर्वाविति लुप्ते^(७) परस्य परस्येति कार्यान्तराप्रसिद्धेः^(८) समिद्धो
अञ्जन्निति स्यात् । तस्माभूदिति अः सर्वं इत्युक्तम्^(९) ॥

१ प्राक्षिप्ताद्यायणयोः शास्त्रिनोः पक्षे
इति ख०, इ० मु० च ।

२ नमस्तत्त्वाय इति ग० । नमस्तत्त्वा-
येति ख० ।

३ अः पूर्वो विसर्जनीय इति ख० ।

४ ग, चिह्निते इ० मु० पुस्तके च अन्य-
येति पाठो नास्ति ।

५ आवमित्यादेश इति ग० ।

६ अञ्जन्निति स्यात् । यद्वा स्वरपरो

यकारमिति यत्वं भवति इति ग०,
इ० मु० च ।

७ त्ववर्णपूर्वा यकाराविति यकारे
लुप्ते इति ग०, इ० मु० च ।

८ कार्यान्तराप्रसिद्धेरिति ख० ।

९ तस्माभूदित्येवमर्थः, अः सर्वं इत्यु-
क्तमिति इ० मु० । तस्माभूदित्यप्येव
इत्युक्तमिति ख० ।

घोषवत्परश्च ॥ ८ ॥

‘च’कार ओकारमः सर्वं चान्वादिशति । अः सर्वा^(१)
 घोषवत्पर^(२) ओत्वं भजते । यथा, मा नो मित्रो वरुणः^(३) ।
 ननु विधौ समाने पृथक्करणमनर्थकमिति चेत् । तन्माभूदिति
 अः सर्व इत्युक्तं^(४) । उत्तरसूत्रे तुशब्दव्याख्याने^(५) स्फुटीकरि-
 ष्यत इति परिहारः ॥

अवर्णपूर्वस्तु लुप्यते ॥ ९ ॥

अवर्णपूर्वा घोषवत्परो विसर्जनीयस्तु^(१) लुप्यते । ङस्-
 पूर्वस्य विकार एव^(२), दीर्घपूर्वस्य भ्रुतपूर्वस्य च लोपः । यथा,
 देवा गातु विदः । विचिन्धः सोमाश्च न विचिन्ध्याश्च इति ।
 ओकारमः सर्वोकारपर इति अकारपरत्वं प्रत्यक्षन्तुशब्देन
 निवर्त्य अनुमानिकं^(३), घोषवत्परत्वं परिगृह्यते, सान्निध्यात् ।
 अस्यानुवर्त्तनमेवाभोष्टमत्रेति पूर्वसूत्रद्वयस्य पृथक्करणं^(४) ॥

१. अः पूर्व इति ख० ।

ग०, इ० मु० च ।

२. परयेति ख० ।

३. ङस्पूर्वस्तु विकार एवेति क० ।

३. वरुणो अर्थमेति ख० ।

४. ङस्पूर्वस्य ओकार एवेति इ०

४. ख०, ग०, चिह्निते इ० मु० पुस्तके च

मु० ।

५. तन्माभूदिति अः सर्व इत्युक्तं इति पाठो
 नास्ति ।

६. आनुमानिकमिति ख० । आनुमानि-

कत्वमिति ग० ।

५. व्याख्यानेमेति ख०, ग०, इ० मु० च ।

६. पृथक्करणमिति ग० ।

६. घोषवत्परस्तु विसर्जनीय इति ख०,

अथ स्वरपरो यकारम् ॥ १० ॥

‘अथ’ शब्दोऽधिकारार्थः^(१) । स्वरपरो यस्मात् सीयं^(२) स्वर-
परः । इत उत्तरं^(३) यदुच्यते स्वरपर^(४) इत्येवं तत्र निमित्त-
त्वेनाधिकृतं ज्ञातव्यं^(५) । सामिध्यादवर्णपूर्वं इति लभ्यते ।
स्वरपरो विसर्जनीयः^(६) अवर्णं पूर्वं यकारमापद्यते । यथा,
आप उन्दन्तु । ता अनुवन् । अन्वारभ्याश् इति । स्वरपर इति
किं । आपो वरुणस्य । अवर्णपूर्वं इति किं । अग्निरेकाक्षरेण ॥

एकारोऽयम् ॥ ११ ॥

विसृष्टो विसर्गः^(७) । इदमिदानीमुच्यते, स्वरपरः पदान्ते
एकारः, अयं^(८) विकारमापद्यते । इम एवास्मै । त एनं
भिषज्यन्ति ॥

ओकारोऽयम् ॥ १२ ॥

स्वरपरः पदान्त ओकारः, अयं^(९) विकारमापद्यते । विष्णवे
ह्रीदं ॥

- १ शब्दोधिकारपर इति ख० ।
२ स्वरपरो यस्मादसाविति ख० । स्वरः
परो यस्मादसाविति ग०, इ० सु० च ।
३ इतः परमिति ग० ।
४ तन् स्वरपर इति ख० ।
५ वेदितव्यमिति ग०, इ० सु० च ।
६ विसर्ग इति ख० ।

- ७ विसर्गो निष्ठश्च इति ख० । विसृ-
ष्टो विसर्गः स्वर्णनीय इति ग० ।
विसृष्टो विसर्जनीय इति इ० सु० ।
८ एकारः, अयमिति इति ग०, इ०
सु० च० ।
९ अयमिति इति इ० सु० ।

नाकारपरौ ॥ १३ ॥

द्विवचनसामर्थ्यगृहीतो^(१) सन्निहितावेकारौकारौ अकार-
परौ पूर्वविधिं नाप्नुतः^(२) । यथा, मा ते अस्यां । समिद्धो अञ्जन् ।
तेऽब्रुवन् । इत्यादौ एकारोयं, लुप्यते त्वकार एकारपूर्व इति^(३)
सुब्रह्मं प्रसक्तं । तत्रापि पूर्वत्वात् प्रबलं यत्वविधिं निषेद्धुमय-
मारभः । अकारः परी याभ्यां तावकारपरौ ॥

ऐकार आयं ॥ १४ ॥

स्वरपरः पदान्त ऐकारः, आयं विकारमापद्यते । यथा,
आत्तामहा एवेमौ हादशौ मासौ ॥

औकार आवम् ॥ १५ ॥

औकारः पदान्तः^(४) स्वरपर आवं विकारमापद्यते । यथा,
अहावनदता हते ॥

उकारोऽपृक्तः प्रकृत्या वकारोऽन्तरे ॥ १६ ॥

अपृक्तसञ्ज्ञक उकारः स्वरपरः प्रकृत्यावतिष्ठते । अविस्तृती
भवतीत्यर्थः । उकारस्वरयोरन्तरे वकारस्यागमो भवति । यथा,
स उ एकविंशवर्त्तनिः । अदन्त्युवेवास्य मनुष्याः । अपृक्त इति
किं । स्वपत्याय द्वे । उकार इति किं । भिच्छेहि^(५) ॥

१ द्विवचनसामर्थ्यादिति ख०, ग० च ।

४ पदान्ते इति ग० ।

२ न प्राप्त इति इ० मु० ।

५ भिच्छेहि इति ख०, ग०, इ० मु० च ।

३ पूर्व औकार इतीति ख० ।

न तत् तस्मात् साङ्घितः ॥ १७ ॥

तत्, तस्मात्, इत्येताभ्यां साङ्घित उकारोपृक्तः पूर्वविधिं न भजते^(१), प्रकृत्या अवस्थानं, वकारागमश्च^(२) न भवतीत्यर्थः । ^(३)तद्वाहु-
त्सृज्यं । तस्माद्वाश्यं । इवर्णोकारौ यवकाराविति दशमेऽस्य
विधिवर्ष्यते^(४) । तत् तस्मात् साङ्घित इति किं । तत्, उ,
आहु, तद्, उवाहु,^(५) तस्माद्, उवाश्यं ॥

ऋस्वपूर्वो उकारो द्विवर्णं ॥ १८ ॥

स्वरपरो उकारः पदान्तवर्त्ती ऋस्वपूर्वो द्विवर्णं हित्वं भज-
ते^(१) । यथा, न्यङ्ङनिः त्वा दध्यङ्ङधिः । ऋस्वपूर्व इति किं ।
पराङ्गावर्त्तते । स्वरपर इति किं । सट्ङक् समानैः प्रत्यङ्
षडहः^(२) । ऋस्वः पूर्वो यस्मादसौ ऋस्वपूर्वः । द्वयोर्वर्णयोः
समाहारः, द्विवर्णं ॥

नकारश्च ॥ १९ ॥

‘च’कारः पूर्वनिमित्तं हित्वं चान्वादिशति^(१) । ऋस्वपूर्वो
नकारो द्विवर्णं भजते स्वरपरः । निरवपन्निन्द्राय । अनुव-

१ नाप्नोतीति ग०, इ० सु० च । न प्रा-
प्नोतीति ख० ।

२ वकारश्चेति ग०, इ० सु० च ।

३ वृद्ध्यादिन इति ख०, चिह्नितेऽधिकः
पाठः ।

४ दशमे तस्य निधिवर्ष्यते इति ग० ।

उकारस्य विधिवर्ष्यते इति ख० ।

५ आङ्ङत्तश्चमिति ख०, ग० चिह्नित-

तपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

६ द्विवर्णं भजते इति ग०, इ० सु० च ।

७ प्रत्यङ् षडह इति ग० ।

८ चाकपतीति ख० ।

नृध्रुवत् । एवम्यर इति किं । निरवपन् यान्येव पुरस्तात्^(१) ।
आमन्वतोते^(२) । एवम्यूर्व इति किं । यान्मनयोन्वतप्यन्त ।
विद्वानेतमग्निं चिसुते ॥

अनितिपरो ग्रहोऽख्ययाज्यापृष्ठञ्चिरण्यवर्णयिष्ठीका-
रोकारपूर्वा रेफमाकारपूर्वश्च यकारम् ॥ २० ॥

ग्रहोऽख्यादिषु विषयेषु ईकारपूर्वं जकारपूर्वीं वा चकारा-
कृष्टो नकार इतोत्येतस्मादन्यस्वरपरो^(३) रेफमापद्यते, अका-
रपूर्वश्चेद्यकारं । ग्रहो नाम चतुरोन्यानुवाकान्^(४) वर्जयित्वा
आददे प्रावेति प्रश्नः, अग्निकाण्डस्याद्यं प्रश्नद्वयम्, उत्तमा-
नुवाकवर्जम्, उख्यम्, इत्याख्यायते^(५) । उक्ता याज्याः, समि-
हिशां जोमूतस्य, यदक्रन्दः, मा नो मित्तः, ये वाजिनम्, अग्नेर्मन्वे,
समिद्धो अञ्जन्, गायत्री, कस्त्वा, इत्यनुवाकनवकं पृष्ठामिति
पठते^(६) । हिरण्यवर्णा इत्यनुवाकः^(७) हिरण्यवर्णीयः । ग्रहे
यथा^(८), जहि ग्रन्नूँ रपरस्यधः, मरुत्वाँ इन्द्रः^(९) । उख्ये
यथा, ये वा वनस्पतीँ रनु, मधुमाँ अस्तु सूर्यः । याज्यासु

१ पुरस्ताद्गच्छति ग० ।

२ आमन्वतोतेऽभिप्रति ख०, ग० च ।

३ नकारः, अनितिपर इति भिन्नस्वर-
पर इत्यर्थः । इतोत्यस्मादन्यस्वरपर इति
ख० । नकारोऽनितिपर इतिवतिरिक्तस्वर-
पर इति इ० सु० ।

४ चतुरनुवाकान् इति ग० । चतुरोन्-
वाकानिति इ० सु० ।

५ उत्तमानुवाकवर्जितमुख्यमित्युच्यते

इति ख० । उत्तमानुवाकवर्जितमुख्य-
माख्यायते इति ग०, इ० सु० च ।

६ पृष्ठामित्युच्यते इति ख० ।

७ इत्यनुवाके इति ग० ।

८ ग्रहे यथेति ख०, ग० च ।

९ मरुत्वाँ इन्द्र इत्येव इति ख०, ग० च ।

यथा, ऋतूँ ऋतु पते^(१) अमवाँ इमेन । पृष्ठे यथा, श्चूँ रनपव्ययन्तः, जघनाँ^(२) उपजिघ्रते । हिरण्यवर्णीये यथा, अग्निँ रप्सु षदः सर्वाँ अग्नीन् । अनितिपर इति किं । अभ्यवर्त्तन्त दस्यून्, दस्यूनिति दस्यून् । इडावानितीडावान् । ग्रहादिविति किं । चोनिमाँ लोकानिति । पशूनेवावरुन्धे । तानिन्द्रोन्तर्थाभिषान्तरधत्त । इतिपरो यस्मादसावितिपरः, न इति परः, अनितिपरः ॥

मर्त्यानुदयानमृतान्दुर्यांसोमपूर्वःसोअस्मानविमान-
गोमान्मधुमान् हविषान् हतमनार्षेचिकित्वानिडावान् कक्षी-
वान् वाणवान् हि पयस्वान् वशान् विद्वान् अमित्रान् अरान् पोषान् महान्,
एतेषु ग्रहणेषु नकारोऽनितिपरो यकारमापद्यते । अनितिपरत्वाकर्षकोयं
'च'कारः । विषयाननादृत्य सर्वार्थोयमितः परमारम्भः^(३) ।
यथा, मर्त्याँ आविवेश । उदयाँ अजस्रं । उदिति किं ।
वयोभिरेवायानवरुन्धे । उदस्थाममृताँ अनु । भद्रान्दुर्याँ

१ ऋतूँ ऋतुपते यजेचेति ख० ।

३ सर्वार्थोयमित्ययमारम्भ इति ग० ।

२ जघन्वां उपजिघ्रते इति ग० ।

अभ्येहि । न सोमपूर्वः, दुर्ध्यान्, इत्यत्र नकारः सोमपूर्वा यत्वं
नापद्यते । प्रचरा सोम दुर्ध्यानदित्याः । सो अस्मात् अधिपतीन्
करोतु । सो इति किं । इन्द्रो अस्मानस्मिन्^(१) । अविमात् अश्वो ।
गोमात् अग्ने । मधुमात् इन्द्रियावान् । अविगोमध्विति किं ।
पशुमानेव भवति । हविष्मात् आविवासति । हृतमानार्षे,
हृतमानित्यत्र नकार आर्षे स्वरपरे यत्वं भजते^(२) । देवहृतमत्
इत्युखायां^(३) । आर्ष इति किं । देवहृतमानिति देवहृतमान् ।
आर्षग्रहणसामर्थ्यादितिपरत्वेपि यत्वं भवति । आर्ष इति काका-
क्षिवदुभयत्र^(४) सम्बध्यते, ग्रहोख्यादिमहान्पर्यन्तं । आर्षः
स्वयम्पाठ इत्यर्थः । चिकित्वात् अनुमन्यतां इडावात् एषः ।
कक्षीवात् औशिजः । विश्वो वाणवात् उत । इडाकक्षीवा-
येति किं । करोति रंसवानेव भवति^(५) । असृज्जहि पयस्वात्
अग्ने^(६) । ह्रीति किं । जर्जस्वान् पयस्वानित्याह । आर्ष इति-
परत्वाद् देवहृतमत् इत्युखायां जुहोतीतिवद्यत्वप्राप्तिर्हिग्रहणेन
प्रतिषिद्धते^(७) । स्तुतो यासि वशात् अनु । सुविदत्वात् अपि^(८) ।
अभित्वात् अपवाधमानः । अरात् इवान्ने^(९) । पोषात् अपु-
द्यन् । अग्ने महात् असि ॥

१ अस्मानस्मिन् इति ख० ।

२ आर्षे स्वरपरे यत्वं भवति इति ग० ।

आर्षस्वरपरे यत्वं भजते इति ख० । आर्षे
स्वरे परे यत्वंमापद्यते इति इ० मु० ।

३ इत्युखायां जहोति इति ख० ।

४ काकाक्षिन्यायेनोभयत्रेति इ० मु०

पुलकधृतपाठान्तरम् ।

५ करोतीति ग० चिकित्ते नास्ति ।

६ अश्व आगमसिति ख० ।

७ निषिद्धते इति ग०, इ० मु० च ।

८ सुविदत्वा अपि तयमेनेति ख० ।

९ साग्नेर्नेमिर्देवानिति ग० ।

इन्द्रो मेऽकरुदमिहाप्येत्वगन्धेन्यानायजिष्ठआचर्त्तुर्व-
तादुहददितिरयेऽधरान्तसपत्नानलम्यरञ्च ॥ २२ ॥

इन्द्रो मे, अकः, जदृ, इहा, अप्येतु, अगन्ध, इहेन्यान्,
आयजिष्ठ, आच, ऋतु, अकुर्वत, अदुहत्, अदितिः, अये, अध-
रान् सपत्नान्, अलं, इत्येवम्यरो नकार आकारपूर्वो यकार-
मापद्यते(१)। 'च'कार आकारपूर्वत्वाकार्षकः। यथा, सपत्नाए
इन्द्रो मे। मे इति किं। युष्मानिन्द्रो वृणीतः। नियामिषाधराए
अकः। यूयं देवाए जदृम्। अग्ने देवाए इहावह। दीर्घेण
किं। यन्नियानिह यान् इवामहे। घर्षो देवाए अप्येतु।
एत्विति किं। विद्वानपि जन्धेषु(२)। सुवर्देवाए अगन्ध। इडामहे
देवाए इहेन्यान्। देवाए आयजिष्ठ स्वस्ति। देवाए आचच-
ञ्चत्। यजिष्ठश्चेति किं। यानावह उग्रतः। वाजो देवाए
ऋतुभिः,(३)। वि त्वा कामाए अकुर्वत। यज्ञोऽसुराए अदुहत्।
विवस्त्राए अदितिः। अग्निस्ताए अये। अन्याए अधरान्
सपत्नान्। सपत्नानिति किं। भाटव्यानधरान् पादयामि।
पुरोडाशाए अलङ्कुर्विति। अन्वादेशः किमर्थः। परिधीनकुर्वति।
तत्तत्पदग्रहणे कर्त्तव्ये परपदग्रहणम्, अनार्थेपि संहिताविधान-
ग्रहणस्य च(४) यत्वं स्यात् इति, नैमित्तिकस्य च निमित्ता-
पेक्षत्वात्। ग्रहणस्य यथा, अमर्त्यो मर्त्याए आविवेश, आवि-

१ यत्नमापद्यते इति न०, इ० सु० च। ३ येभिर्देवा ऋतुभिरिति च०।

२ जन्धेषु भवतीति च०।

४ संहिताविधानग्रहणस्य चेति इ० सु०।

संहिताविधानस्य चेति न०।

वेशामर्त्यां अमर्त्यं आविवेश । उदस्थाममृतां अनु, अमृतां
अन्वमृतां अनु । एवं नैमित्तिकग्रहणस्य । अग्नेविमां अवि
मां अग्ने (१) । उदयां अजस्रं, उदयां अयां उदयान् (२) ।
एवं ग्रहणस्य नैमित्तिकस्य (३) । अग्निस्तां अग्नितां
अग्निः । अन्यां अधरान्, अन्यां अधरां अधरां अन्यां
अधरान् (४) । एवं सर्वत्र नकारस्य यकारोत्पत्तिर्द्रष्टव्या ॥

न रश्मीञ्छ्रपयान्यमान्पतङ्गान्त्समानानश्चान्यजी-
यान् ॥ २३ ॥

रश्मीन्, अपयान्, यमान्, पतङ्गान्, समानान्, अश्चान्,
यजीयान्, एषु (५) ग्रहणेषु नकारः स्वरपरोपि न खलु रेफं
वा यकारं वा भजते (६) । यथा, पुरुचा च रश्मीननु । अदितिः
अपयानिति । उल्लात्वादनयोः प्राप्तिः । ननु अदितिः अपयानि-
त्यस्य (७) इति परत्वादेव निषेधे सति ग्रहणमनर्थकमिति-

१ अग्नेविमां अविमां अग्नेविमान् ४ अग्निस्ता अग्ने ता अग्ने तां तान्
अमृतां अन्वमृतां अमृतां अनु इति ग० । ता अग्निः । अन्या अधरान् सपरान्
अग्नेविमां अग्नेविमां अग्ने इति क० । अन्या अधरानधरानन्या अन्या अधरा-
अग्नेविमां अग्नेविमान् अग्ने तथा अग्ने- निति ख० । तां अग्ने तांसां ।
विमां अविमां अग्नेविमान् अविमा अन्या अधरां अधरानन्या अधरान्
अग्ने इति ६० मु० । इति ग० ।

२ उदया अजस्रं, अया अजस्रं, अज- ५ एतेष्विति ग०, ६० मु० च ।
समजस्रमया अया अजस्रं, उदया अया ६ स्वरपरोपि रेफयकारं नापयते इति
उदयान् इति ख० । ख० । स्वरपरोपि च खलु रेफं यकारं

३ एवं ग्रहणनैमित्तिकस्येति ग०, ६० मु० च, वा भजते इति ग०, ६० मु०, च ।

७ अपयानिति ६० मु० ।

चेत् । आर्ष इतिपरत्वात् पुनः प्राप्तिः । तन्माभूदिति ब्रूमः ।
सुयमानूतये^(१), घृष्टात्वात् प्राप्तिः । पतङ्गानसन्दितः । याज्या-
त्वात् प्राप्तिः । समानानुसन्मने । अर्चानिन्द्र यावाणः । यजो-
यानुपस्थे मातुः^(२) । एषामपि सैव प्राप्तिः ॥

उदथापरश्चोदथापरश्च ॥ २४ ॥

उत्, अथा, इत्येवम्परो नकारो यथाविहितं रेफं यकारं वा
नापद्यते । यथा, अमित्रानुन्नयामि । उदिति किं^(३) । त्रीँश् रत-
द्यून् । विद्वानथा भव । दीर्घाऽत्र ऋसोपलक्षणमपि^(४) यथा,
विद्वानथा भव । यथासंहितास्थमिव निमित्तमत्र कार्यं^(५)
करोति निषेधरूपं । यथा, अमित्रानुदुदमित्वाँ अमित्रानुत् ।
विधिरप्येवं । यथासंहितास्थनिमित्त एवं^(६) सर्वत्र भवतीत्यवो-
चाम^(७) । यथा, सो अस्माँ अस्मान्त् सो अस्मान् । अस्माँ
अवहायावहायास्मानस्माँ अवहाय । एवमादि वेदितव्यम् ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे नवमोऽध्यायः ॥ * ॥

-
१ सुयमानूतये इत्यनेति ख० ।	मित्ते स्वकार्यमिति ग० । निमित्त-
२ यजोयानुपस्थे मा तु इति ख० ।	मत्र स्वकार्यमिति ख० ।
३ ऋष्यादेव किमिति ग०, १० सु० ख ।	६ यथासंहितास्थनिमित्तैरेवेति ख० ।
४ अथेति ऋसोपलक्षणमपि इति ख० ।	७ भवत्यतोवोचामेति ग०, १० सु०
५ निमित्तं स्वकार्यमिति १० सु० । नि-	ख ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथैकमुभे ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । उभे अक्षरे एकं रूपं सजातीयमाप-
द्यते इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्विद्यामः ॥

दीर्घं समानाक्षरे सवर्णपरे ॥ २ ॥

समानाक्षरे आत्मनः सवर्णपरे सति पूर्व्यापरीभृते एते
उभे दीर्घमिकमाभूतः । यथा, गृह्णीष्वान्तरितं^(१) । रास्त्रा-
सीन्द्रियाण्यै^(२) । सूपस्थादेवः^(३) । सवर्णं परं यस्मात् तत्, सव-
र्णपरम्, तस्मिन् ॥

अथावर्णपूर्वे ॥ ३ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । अवर्णपूर्वे सतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यं,
इत उत्तरं यद्विद्यामः । इदमधिकारान्तरम्, उपसर्गपूर्वं आरम्,
इतिपर्यन्तं । अवर्णसासी पूर्वञ्च अवर्णपूर्वः, तस्मिन् ॥

१ लचं गृह्णीष्वान्तरितं रच इति ६० मु० । रास्त्रासीन्द्रियाण्यै इति म०, ६० मु० च ।

२ रास्त्रासीन्द्रियाण्यै सन्नरनिति ७० ।

३ सूपस्था देवो वनस्थानिति ६०
मु० ।

इवर्णपर एकारं ॥ ४ ॥

अवर्णपूर्वं इवर्णपरे च सति, उभे^(१) अक्षरे एकारमाप्नुतः ।
नेष्टिर्भवति । ^(२), इवर्णद्यासौ परश्च इवर्णपरः, तस्मिन् ॥

उवर्णपर ओकारं ॥ ५ ॥

अवर्णपूर्वं उवर्णपरे च सति, ते उभे^(३) ओकारमाप्नुतः ।
इषे त्वीर्जे त्वा ॥

एकारैकारपर ऐकारं ॥ ६ ॥

अवर्णपूर्वं एकारैकारे च परे सति ते उभे^(४) पूर्वापरीभूते
ऐकारमाप्नुतः । सः ब्रह्मणा पृथ्व्यसैकताय^(५) । सोमैन्द्राबभ्रुल-
क्षमास्तपराः । एकारश्च ऐकारश्च एकारैकारौ, तयोः समा-
हारः, ऐकारैकारं । समाहारे इन्द्रः । तश्च तत् परश्च एकारै-
कारपरं, कर्मधारयः । तस्मिन्, एकारैकारपरे । एवमुपरि-
तनेपि सूत्रे समासः ॥

ओकारौकारपर औकारं ॥ ७ ॥

अवर्णपूर्वं ओकारौकारे परे च सति, ते उभे^(६) औकार-
माप्नुतः । ब्रह्मोद्मं पचति । दान्वापीभन् ॥

१ ते उभे इति १० मु० ।

४ उभे अक्षरे इति १०, १० मु० च ।

२ मरेन्द्रायेति १० मु० पुस्तकेऽधिकपाठः । ५ पृथ्व्यसैकताय सायेति च०, १०

३ ते उभे अक्षरे इति १०, १० मु० च । मु० च ।

६ उभे अक्षरे इति १०, १० मु० च ।

अरमृकारपरे ॥ ८ ॥

अवर्णपूर्वे ऋकारपरे च सति ते उभे^(१) अरमिति विकार-
माप्नुतः । अर्धर्च एकां^(२) । आग्नेय्यर्चान्नीध्रमतिमृशेत् ॥

उपसर्गपूर्व आरं ॥ ९ ॥

अवर्णपूर्व इत्यनुवर्त्तते । तस्मादुपसर्गपूर्व इत्यविशेषोक्ता-
वथावर्णान्तोयमुपसर्गस्तस्यैव ग्रहणं^(३) । ऋकारः सान्निध्याल्लभ्यते ।
उपसर्गपूर्वे ऋकारपरे च सति उभे^(४) आरमिति विकारमा-
प्नुतः । उपाच्छति^(५) । अवाच्छति । ऋतव्या उपोपार्त्तव्या
ऋतव्या उप । अवर्णान्त उपसर्गविशेषणेन किं । व्यृद्धं वा
एतत् । उपसर्गश्चासौ पूर्वस्तस्मिन्, उपसर्गपूर्वे^(६) ॥

उदात्तमुदात्तवति ॥ १० ॥

उदात्तधर्मविशिष्टे वर्णे पूर्वतः परत उभयतो वा स्थिते
उभे^(७) अध्येकादेशमापन्न उदात्तधर्ममाप्नुतः^(८) । उदात्तो-
स्थास्तीत्युदात्तवान्, तस्मिन् उदात्तवति । समानाक्षरमारभ्य
सर्वस्यैकीभावे^(९) यथाक्रममुदात्तानुदात्तस्वरितपूर्वे उभयोरु-

१ उभे ऋकारे इति ग०, १० सु० च ।

२ एकां दध्यादिति ख० ।

३ इत्यविशेषवर्णान्तोक्तावर्णान्तोय-
मुपसर्गस्तस्यैव पक्षमिति १० सु० ।इत्यविशेषोक्तावर्णान्तोयमुपसर्गस्तस्यैव ० स्थिते सति ते उभे इति ख०, १०
पक्षमिति ख० ।

४ ते उभे ऋकारे इति १० सु० ।

५ उपाच्छत्यथ क इति ख० ।

६ उपसर्गश्चासौ पूर्वश्च उपसर्गपूर्वः, तस्मिन्

उपसर्गपूर्वे १० सु० । उपसर्गश्चासौ

पूर्वश्च स तथोक्तः, तस्मिन् उपसर्गपूर्वे

इति ख० ।

सु० च ।

सु० च ।

८ उदात्तधर्मनेकमाप्नुत इति ख० ।

९ सर्वस्वादेकीभावे इति ख०, ग० च ।

दात्ते चोदाहरणानि^(१) दर्शयिष्यामः । सविता प्रापर्पयतु ।
शुचापर्पयति । ब्रह्म यच्छापाग्नेग्निं । याज्यैवेनं । पृषाधत्त ।
दिवीव चक्षुः । अथ वसु वसतीतीन्द्रो हि देवानां । मैत्रावरुणो-
त्याह । ननु सूत्रोयमित्यत्रोदात्तेनैकादेशे सति किं न स्यात्
अयं विधिः । उदात्तपूर्वाधिकारे^(२) सत्यभावे चेति सूत्रेण
स्वरितस्य विशेषविधानादिति ब्रूमः । रेतो दधातूस्सकृत्याः^(३) ।
वनस्पत्ययोनूत्तिष्ठन्ति । ता दिक्षूपदधत । एवं समानाचर-
संहिताशमिकीभावोऽन्यत्रापि द्रष्टव्यः । एवमवर्णपर्वत्वेऽपि वक्ष्यते ।
सेमान्नो हव्यदाति^(४) । तं योदग्निः^(५) । कार्य्यति सवनमुखान-
न्^(६) । सेदु होतः प्रोक्षितं गोपायत । ऊर्ज्जस्थीर्जं बोभञ्जी-
येति । स्वायुषोदोषधीनां । इमे एवोपधत्ते । नैनं प्रत्योषति ।
एक एव यजेतैकः । अथैकसुत्थानं । यत्रैकांशं रशनां । इन्द्रिय-
मेवैन्द्रेण । विहितदेवैर्यतेति । देवेभ्य ऐन्व^(७) । धत्रस्य
चोजसे^(८) । स्वाहोपधीभ्यः । सौषधीरनुरुधसे^(९) । प्रौक्षीः
केन^(१०) । अरुणो ह स्माहोपवेशिः । आग्नेय्यर्चाग्नीध्रं । सैवा-
स्यर्द्धिः । ऐन्वर्भिरष्टतः । एवर्भिरस्वदयत् । आर्त्तिमार्च्छति ।
अवच्छात्थिवं^(११) । एवमादि ॥

१ चोदाहरणानीति ग०, ६० सु० च ।	७ देवेभ्य षेधेधं देवेभ्यो देवेभ्य ऐन्वेति
ख०, ग० च ।
२ उदात्तपूर्वाधिकारे इति ख० ।	८ लोजसे इति ख०, ग० च ।
३ दधातूस्सकृत्योरिति ख० । दधातू-
स्सकृत्येश इति ग० ।	९ सौषधीरनुरुधसे इति ख० ।
४ हव्यदातिं जुषाण इति ख० ।	१० इवेषो प्रौक्षीरिति ख० । प्रौक्षीः
केनाप इतीति ग० ।
५ योदग्निष्टं धावतीति ख० ।	११ अवच्छात्थिवमवारसिति ग० ।
६ सवनमुखे सवनमुखे कार्य्यतीति ख०,
ग० च ।	

अनुनासिके अनुनासिकं ॥ ११ ॥

अप्रग्रहाः समानाक्षराण्यनुनासिकानौत्षेष्ठां मतमुद्दिश्यायं विधिः^(१)। अस्मिन्^(२) उदात्तवत्यनुनासिके पूर्वतः परत उभयतो वा स्थिते सति ते उभे अप्यक्षरे अनुनासिकं धर्ममेकमाप्नुतः। उक्तान्येवोदाहरणानि। एतदनिष्टं ॥

स्वरितानुदात्तसन्निपाते स्वरितं ॥ १२ ॥

स्वरितानुदात्तयोः सन्निपाते एकादेशे सत्युभावपि तौ स्वरितमापद्येते। यथा, कन्येव नुम्ना। क्वीं क्व्योपाकृताय। याज्यैषा वै समपदा^(१)। अथ क्वास्य^(२)। इह स्वरितस्याविशेषेण ग्रहणे नित्यस्वरित एव गृह्यते। तस्य सव्यञ्जनानामक्षराणाञ्च^(३) पदावयवानामुत्पत्तिकाल एव सम्भवात्। अन्येषाञ्च^(४) पदोत्पत्तिकालादूर्ध्वमक्षराणां पदानाञ्च संहितायामुदात्तात् परीनुदात्त इति विधानात्। तस्मिन्ननुदात्ते पूर्वं उदात्त इत्यादि^(५)। तस्मान्नित्यस्यैव मुख्यत्वम्। सामान्योक्तौ च सत्यां मुख्ये सम्प्रत्यय इति तस्यैव स्वीकारो युक्तः। अथात्रवीदित्यादावेकादेशस्योदात्तानन्तरभावित्वादुदात्तात्परीनुदात्तस्वरितमिति अनेनैव स्वरितत्वं विज्ञेयं ॥

१ अनुनासिकान्येकेषामित्येकेषां मतम्। ५ स्वरितव्यञ्जनानामक्षराणाञ्चेति ग०। तानुद्दिश्यायं विधिरिति इ० मु०। अनु- स्वरितस्य व्यञ्जनानामक्षराणाञ्चेति इ० नासिकानौत्षेष्ठां मतं तदुद्दिश्यायं विधिरि- मु०। ति ग०। ६ अन्येषाञ्च इति ग०, इ० मु० च।

२ तस्मिन्निति इ० मु०।

३ सप्तपदा मङ्करी इति ग०।

४ क्वास्यवनीच इति ग०।

० उदात्तस्वरितमित्यादि चेति ग०, इ० मु० च।

मु० च।

न धामापासिपरी बुध्नियाज्यापूषामिनन्तार्धे ॥ १३ ॥

धा, मा, पा, एष्वन्त्यस्वर आर्षपाठकाले^(१) असिपरः,
बुध्निया, ज्या, आ, पूषा, अमिनन्त, एष्वन्त्यस्वर^(२) आर्षे स्वरपरः
पूर्वविधिं न प्राप्नोति । यथा, स्वधा अस्युर्वी । सहस्रस्य प्रमा
असि । धन्वन्निव प्रषा असि । असि पर इति किं । स्वधेति
स्वाधा । प्रमेति प्रामा । प्रपेति प्राप^(३) । आर्ष इति किं । स्वधा
अस्यसि स्वधा स्वधासि । एवमादि । प्रषा अस्यसि प्रषा
प्रषासि । प्र बुध्निया ईरते । ज्या इयं^(४) । आ पूषा एत्वावसु ।
आकारः किमर्थः । तं पूषाधत्त । आ ते सुपर्णा अमिनन्त^(५) ।
आर्षस्वरपर इति किं । बुध्निया ईरत ईरते बुध्निया बुध्नियेरते ।
ज्या इयमियं ज्या इयम् । आ पूषा पूषा पूषा । पूषा पूषा एत्वतु
पूषा पूषेतु । अमिनन्त एवैरेवैरमिनन्तामिनन्तैः । आर्षेस्वर-
पर^(६) इति किं । असि स्वधा अस्यसि स्वधा । सुपर्णा अमिनन्ता-
मिनन्त सुपर्णाः सुपर्णा अमिनन्त । इदमेव प्रत्युदाहरणं । ननु
ज्येयममिनन्त वैरित्यादिजटायामपि तृतीयपर्यायस्य प्रकृतित्वात् ।
पूषा एत्वतु पूषा पूषेतु । अमिनन्त एवैरमिनन्तामिनन्त एवैः ।
आ पूषा पूषा पूषा^(७) ॥

एष्टरेतेनेमन्नोद्गन्नोष्ठेवःपरो लुप्यते ॥ १४ ॥

एष्टः, एतन, एमन्, ओद्गन्, ओष्ठ, एवः, इत्येवम्परो अवर्णो

१ आर्षे पाठे इति इ० मु० ।	६ आर्षस्वरपर इति इ० मु० ।
२ एतेष्वन्त्यस्वर इति इ० मु० ।	७ आपषा इत्यारभ्य अमिनन्त एवैरिति पाठो ग०, चिह्नितपुस्तकेनास्ति । इ० मु० पुस्तकेष्वस्तु आपूषेत्यारभ्य सर्वस्वरम-पाठो नास्ति । तत्र केवलं पूषा अमिनन्त इत्युदाह-रणद्वयमेवास्ति ।
३ स्वधेति स्वधा । प्रमेति प्रामा ।	
प्रपेति प्राप इति ग० ।	
४ धन्वन् ज्या इयं इति इ० मु० ।	
५ अमिनन्त एवैरिति ग० ।	

लुप्यते । अथावर्णपूर्व्वे इत्यनुवर्त्तमानादवर्ण(१) इति लभ्यते ।
अशौयेष्टा रायः । शमितार उपेत न । अपान्त्वेमन्त्सादयामि-
व्यपान्त्वाद्गन्त्सादयामि । स्वाहोष्ठाभ्यां । ओष्ठशब्दस्य सर्वा-
वस्थस्य ग्रहणं भवति, ग्रहणस्येति(२) वचनात् । उपयाम-
मधरेणोष्ठेन । निरमिमतेवृन्दः । अवर्णो लुप्यत(३) इति
किं । शित्योष्ठः शितिभ्रुः । शित्योष्ठाय स्वाहा ॥

इवर्णाकारौ यवकारौ ॥ १५ ॥

अवर्णपूर्व्वीऽधिकारो निवृत्तः । स्वरपराधिकारस्तु वर्त्तते ।
अथ स्वरपरो यकारमिति पूर्व्वीध्याये प्रक्रान्तः । इवर्णाकारौ
पदान्तौ स्वरपरो यथासङ्ख्येन यकारवकारावापद्येते(४) ।
अभ्यस्यात् । भवोत्थश्यामः(५) । आ पूषा एत्वावसु । दीर्घस्य
प्रग्रहत्वविधानात्(६) प्र तस्य(७) सन्विनिषेधात्, उकारस्य कारो-
त्तरत्वं कृतम्, इवर्णाकारौ यवकाराविति ॥

उदात्तयोश्च परोऽनुदात्तः स्वरितं ॥ १६ ॥

'च'कारः पूर्व्वसूत्रोक्तनिमित्तिनाविवर्णाकारावन्वादिशति ।
उदात्तयोरिवर्णाकारयोः परोऽनुदात्तः(८) स्वरितमापद्यते ।
व्यवैनेन । अप्स्रग्ने । उदात्तयोरिति किं । नोचातं धच्यतसं ।

१ इत्यनुवर्त्तमानादवर्ण इति ग०, इ०

५ कत्यश्यामेति ग०, इ० मु० च ।

मु० च ।

६ प्रग्रहधानादिति ग० ।

२ ग्रहणस्य चेति इति ग० इ० मु० च ।

७ तस्येति ग० ।

३ अवर्णपूर्व्वो लुप्यते इति ग० ।

८ परोऽनुदात्तयोश्चेति ग० । परोऽनुदा-

४ यवकारावापद्येते इति इ० मु० ।

तस्येति इ० मु० ।

मध्वग्नौ जुहोति । परोऽनुदत्त इति किं । तद्यदृच्यध्यक्षराणि^(१) ।
सत्वे यजेत । इन्वानं उपस्तीर्णं^(२) ॥

जभावे च ॥ १७ ॥

‘च’कारः पूर्वस्योदात्तत्वान्वाकर्षकः^(३), परस्य चानुदात्तत्व-
मन्वादिशति । पूर्वोदात्तेन परस्य चानुदात्तस्य^(४) जभावे
क्रियमाणे स्वरितं जानीयात् । यथा, सूत्रीयमिव । सूनाता ।
मा सूत्तिष्ठन् । दिक्षूपदधाति । पूर्वोदात्तेनेति किं^(५) ।
सूपस्थादेव । परस्थानुदात्तस्येति किं^(६) । ता दिक्षूपद-
धतत ॥

न श्येती मिथुनी ॥ १८ ॥

श्येती, मिथुनी, इत्येतयोरन्त्यस्वरो यथाविहितं^(७) नागद्यते ।
यथा, श्येतेन श्येती अकुरुत । मिथुनी^(८) अभवन् ॥

लुप्येते त्ववर्णपूर्वो यवकारौ ॥ १९ ॥

अवर्णपूर्वो स्वरपरो यकारवकारौ लुप्येते । यथा, आप
उन्दन्तु । ध्रुवा अस्मिन् गोपती स्यात् । न विचिन्त्या इति ।
इम एवास्मै । आसामहा एवेमौ । अवर्णपूर्व इति किं । वाय-

१ तद्यदृच्यध्यक्षराणि इति क० । ५ पूर्वोदात्तेन किमिति ग०, इ० सु० च ।
२ इन्वा उपस्तीर्णमिच्छन्ति इति इ० ६ परस्थानुदात्तेन किमिति ग० ।
सु० । इन्वा उपस्तीर्णमिच्छन्ति इति ग० । ७ यथाविहितं यत्किमिति ग०, इ०
३ पूर्वोदात्तत्वान्वाकर्षक इति इ० सु० । सु० च ।
४ परस्थानुदात्तस्येति ग०, इ० सु० च । ८ न मिथुनी इति इ० सु० ।

विष्टये दुरोणे । अहावनदत् । मर्त्यांश्च आविवेश । एवमूर्ध्वो-
विति किं । अभ्यस्थात् । हृत्स्वसः । 'तु'शब्द इतरो यव-
कारौ^(१) निवर्त्तयन्नादेशप्राप्तयोरेवानयोर्लोपविषयत्वं द्योतयति ।
अवर्णः पूर्वो याभ्यां ताववर्णपूर्वो ॥

नोख्यस्य ॥ २० ॥

उख्यस्य शाखिनः पक्षे अवर्णपूर्वो यवकारौ न लुप्येते ।
उक्तान्येवोदाहरणानि ॥

वकारस्तु साङ्गत्यस्य ॥ २१ ॥

सान्निध्यान्निषेधो लभ्यते । साङ्गत्यस्य मते अवर्णपूर्वो वकारो
न लुप्यते, यकारस्तु लुप्यत एवेत्यर्थः ।^(२) अहावनदत्^(३) ।
पूर्वाचार्यमतनिवर्त्तकः, 'तु'शब्दः । सूत्रमिदमेवेष्टम् । न तु
पूर्वद्वयं परहयञ्च ॥

उकारौकारपरी लुप्येते माचाकीयस्य ॥ २२ ॥

यकारवकाराववर्णपूर्वो उकारौकारकपरी लुप्येते, यथा-
सङ्ख्यं माचाकीयस्याचार्यस्य मतेन^(४) । आप उन्दन्तु । या
जाता ओषधयः^(५) । एवम्वराविति किं । त एनां भिषज्यन्ति ।
वायविष्टये । लुप्येते इति इह पुनरारम्भः । पूर्वसूत्रप्रयोजन-
सम्बन्धशङ्कानिराकरणार्थः^(६) ॥

१ यवौ इति ग० ।

२ वाचव इष्टये दुरोणे इति ६० मु०

पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

३ अहावनदत्ताहते इति ग०, ६० मु०
ष ।

४ मते इति ६० मु० ।

५ ग, चिञ्जितपुस्तके जाता इति पाठो
नास्ति ।

६ पूर्वसदृशस्थितजनसम्बन्धशङ्कानि-
राकरणार्थ इति ग० । पूर्वसूत्रसदृशस्थि-
तमजः सम्बन्धशङ्कानिराकरणार्थ इति
६० मु० ।

लेशो वाक्सप्रस्यैतयोः ॥ २३ ॥

वाक्सप्रस्यमते^(१) यकारवकारयोः^(२) अवर्णपूर्वयोर्लेशः स्यात् ।
लेशो नाम लुप्तवदुच्चारणं^(३) । एतयोरित्युकारौकारपरौ निर्द्दि-
शति । उक्तान्येवीदाहरणानि ॥

न मुतप्रग्रहौ ॥ २४ ॥

न खलु मुतः प्रग्रहश्च सन्धिविधिं भजते^(४) । यथा, अस्तुहीश्च
इत्यग्रूताम् । ते एनमभिः । इत्यादिविधौ निषिद्धे अन्यस्मिन्शाना-
रभ्यमाद्ये प्रकृतिवद्भवति ॥

परश्च परश्च ॥ २५ ॥

चकाराल्लष्टयोर्यकारवकारयोर्लोपे^(५) सति परसन्धिर्न^(६)
भवति । यथा, आप उन्दन्तु । अग्र इमं । सान्धिव्याप्तेष्वेधो
लभ्यते । ननु लोपे सतीत्येतावतैवालं यकारवकारयोरिति
किं^(७) । सेदुहोता । सैनानीकेन । सोषधोरनु^(८) । इत्यादि ।

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे दशमोऽध्यायः ॥

१ एतयोरिति इ० मु० पुलकचिकः	सन्धिविधिं भजते इति क० ।
पाठः ।	५ यवकारयोर्लोपे इति ग०, इ० मु० च ।
२ यवकारयोरिति ग० ।	६ परः सन्धिर्नेति इ० मु० ।
३ लुप्तमुच्चारणमिति ग० ।	७ यवकारयोरिति किमिति ग०, इ०
४ सन्धिविधिं भजते इति इ० मु० ।	मु० च ।
	८ सोषधोरिति ग० ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

लुप्यते त्वकार एकारौकारपूर्वः ॥ १ ॥

एकारपूर्वं ओकारपूर्वो वा अकारो लुप्यते । यथा, तेऽ-
ब्रुवन् । (१), 'तु' शब्दो न भ्रुतप्रग्रहाविति निषेधसम्बन्धं (२) नि-
वर्त्तयतीति केचित् । स्वरपराधिकारं निवारयतीत्यपरे सङ्गि-
रन्ते । एकारौकारौ पूर्वो यस्मात् सः, तथोक्तः ॥

अथालोपः ॥ २ ॥

'अथ' इत्ययमधिकारः । अलोप उच्यते, इत्येतदधिकृतं
वेदितव्यम्, इत उत्तरं यद्विद्मः । न लोपः, अलोपः, लोपा-
भाव इत्यर्थः ॥

धातारातिरूपवाजपेयजुष्टशेनायोख्यध्रुवन्नितिरिय-
मेवसायाग्निर्मूर्द्धारुद्रप्रथमोपोत्तमविकर्षविह्वल्यहिरण्यवर्णी-
ययाज्यामहापृष्ठेय ॥ ३ ॥

धातारातिरित्यादिष्वनुवाकेषु एकारपूर्वं ओकारपूर्वो वा
अकारो न लुप्यते । धातारातिरित्यत्र यथा, निधिपतिर्नो अग्निः ।

१ सोमनोदिति इ० मु० पुल्लेखिकः २ निषेधसम्बन्धविधिमिति ग०, इ०
पाठः । स०च ।

रातिरिति किं । धाता देवेभ्योऽसुरान्, इति शाखान्तरे । उप-
 प्रयन्तो अध्वरमित्यत्र यथा, आरे अस्मे च, देव सवितः प्रसुव,
 इत्यादिषडनुवाकानां वाजपेयसज्ज्ञा । अत्र यथा, ते नो अर्ध्व-
 न्तः । ते अग्ने अश्वं^(१) । जुष्टोवाच इत्यत्र यथा, यस्ते अशुः ।
 यो द्रुपसोः अशुः । श्येनायेत्यत्र यथा^(२), नमः पितृभ्यो अभि ।
 विश्वे अरपा एधते । उख्ये यथा, शृण्वन्ति विश्वे अमृतस्य ।
 नमो अस्तु सर्पेभ्यः । भ्रुवक्षितिरित्यत्र यथा, विश्वे अभिगृणन्तु ।
 जर्मिर्द्रासो अपा । क्षितिरिति किं । भ्रुवेत्यकारान्तस्य यदि ग्रहणं
 स्यात् । भ्रुवोसि भ्रुवोहमित्यत्रापि भवेदिति । इयमेव सायेत्यत्र,
 केतुं कृण्वाने अजरैः । तयो घर्मासा अनु । इयमित्येतावतैवालं
 किमन्येन^(३) । इयं ते शुक्र तनूरित्यत्र, सगर्भो^(४) अनुसखेत्यत्र,
 माभूदिति, सायेति पदद्वयं मन्दधियां प्रतिपन्त्यर्थमिति केचित् ।
 अन्येत्यन्यथापि^(५) कथयन्ति । अस्यानुवाकस्य शेषभूता या^(६) ऋग-
 न्यत्र स्थिता सापि स्लोककर्त्तव्येति^(७) । यथा, ये अपरौपु पश्यात्^(८) ।
 अग्निमूर्द्धा दिव इत्यत्र यथा, स योजते अरुषः । एनावो अग्निं^(९) ।
 मूर्ध्वेति किं । अग्निमार्दुरिष्टादित्यत्र, यो मेतिदूरे रातीत्यत्र
 माभूदिति^(१०) । रुद्रप्रश्नस्य प्रथमापोत्तमानुवाकयोर्यथा, नमो

१ अश्वमा युञ्जति ग० ।

८ यो ते यन्ति ये अपरौपु पश्यादिति ग०,

२ श्येनाय पत्नने इत्यत्र यथिति ग०, १० मु० च । १० मु० च ।

३ किमन्यैरिति ग० ।

९ अग्निं नमसेति ग० ।

४ सगर्भं इति ग० ।

१० यो मेतिदूरे रातीत्यतीति ग, चिञ्जित-

५ अन्येत्यन्यथेति ग०, १० मु० च ।

पुनर्के पाठोऽस्ति । माभूदिति पाठस्त-

६ शेषभूता या इति ग० ।

नास्ति ।

७ ऋगन्यत्र स्थितामपि स्लोकरोतीति ग० ।

अस्तु नीलग्नीवाय (१) उत मानो अभवम् । उत्तमस्य पूर्वतः सन्निकृष्टः, उपोत्तमः । अश्वत्थमूर्जमित्यनुवाकपञ्चकस्य (२) विकर्षसङ्ज्ञा । तत्र, अन्यन्ते अस्मत् । पावको अस्मभ्यम् । यो नः सतो अभि रायस्योषे अधियज्ञो अस्थात् । वाजो नः सप्तैत्याद्यनुवाकत्रयस्य (३) विह्वय सङ्ज्ञा । तत्र, विश्वे अद्य मरुतः । देवासो अधिवोचत (४) । हिरण्यवर्णीये यथा, एको देवो अप्यतिष्ठत् । याज्यासु यथा, सुपथा राये अस्मान् । कामेन कृतो अभि (५) । समिद्दिशां, जीमूतस्य, यदक्रन्दो, मानो मित्रो, ये वाजिनम्, अग्निर्मन्वे, प्रष्टामिषामनुवाकानां महापृष्ठसञ्ज्ञा । तत्र, विवस्वदाते अभि नः । सोमो अधिब्रवीतु । महति किं । पृथिवो तेन्तरिक्षेण ॥

अ॒हसो॑ह॒तिरनिष्ट॑तोऽवन्वस्मानवद्याद॒हनि च ॥ ४ ॥

‘चकारो धातारातिरित्यादिविषयान्वादेशकः (१) । अ॒हसः, अ॒हतिः, अनिष्ट॑तः, अवन्वस्मान्, अवद्यात्, अहनि, इत्येतेषु ग्रहणेषु धातारातिरित्यादिस्थलेष्वन्तर्षत्तिष्वेकारपूर्वं ओकारपूर्वो वा (२) न लुप्यते । यथा, प्रमुञ्चतो नो अ॒हसः । परिद्वेषसो

१ द्रापे अन्वसस्यते इति ग० चिकित्- ४ विश्वे देवासो अधिवोचता मे इति १०
पुल्लके १० मु० पुल्लके चाधिकपाठः । मु० ।

२ अश्वत्थमूर्जमित्यनुवाकपञ्चकस्येति ५ कामेन कृतो अभ्यानदिति १० मु० ।
ग०, १० मु० च । ६ विषयान्वादिशतीति ग० ।

३ वाजो नः सप्त प्रदिश इत्यनुवाकानु ७ एकारपूर्वो ओकारपूर्वो वा अकार
वाकत्रयस्येति ग०, १० मु० च । इति ग०, १० मु० ।

अहतिः । वर्षतान्ते अनिष्टृतः । ते अवन्वस्मान् । अस्मान्-
निति किं । तेनोऽवन्तु पितरः । मित्रमहो अवद्यात् । शुचिः
शुक्ले अहनि^(१) । यवनहृपरत्वाद्देशु प्राप्यमाणलोपेषु अलोपोऽयं
विहितः । अन्वादेशः किमर्थः । स एवैनं पाप्मनोऽहसो
मुञ्चति ॥

अनु घर्षासआपोमर्त्तो रथस्त्वोदत्तेवातःपूर्वः ॥ ५ ॥

अत्र विसर्गान्तानामोत्वमापन्नानां पूर्वनिमित्तत्वमिति विज्ञे-
यं । घर्षासः, आपः, मर्त्तः, रथः, त्वः, दत्ते, वातः, एवम्पूर्वः^(१)
अन्वित्यत्र अकारो न लुप्यते । यथा, त्रयो घर्षासो अनु । तस्मा-
दापो अनु^(२) । यदा ते मर्त्तो अनु । अनु त्वा रथो अनु ।
पोयति त्वे अनु । शुक्लमादत्ते अनुहाय^(३) । धनुस्तहाती
अनु^(४) । अन्विति किं । वातोऽभिपवते^(५) । एवम्पूर्व इति किं ।
अनुगावोऽनुभगः^(६) । यवनहृपरत्वनिषेधार्थोऽयमारम्भः ॥

अभिवात्वपञ्च ॥ ६ ॥

‘च’कारो वात इत्यन्वादिशति । अभिवातु, अपः, इत्येतयो-
रकारो वातःपूर्वो न लुप्यते । मयोभूर्वातो अभिवातु^(६) ।

१ अह्न्योऽहमेति ग०, ६० सु० च । ५ अनुवातु ते इति ग०, ६० सु० च ।

२ इत्येवम्पूर्व इति ग०, ६० सु० च । ६ अमुष्मि लोके वातोऽभिपवते इति

३ अनु स्य मेति ग०, ६०, सु० च । ६० सु० ।

४ अनुहाय जार्ये इति ग०, ६० सु० च । ७ अनुगावोऽनुभगः कनीनामिति ६० सु० ।

८ अभिवातु इति ६० सु० ।

वात्विति किं । वातोऽभिषवते^(१) । यहातो अपो अगमत् ।
अन्वादेशेन किं^(२) । अवरुन्धेऽपोऽग्रेऽभिव्याहरति ॥

अन्वगमच्च ॥ ७ ॥

अप इति 'च'कारोऽन्वादिशति । अनु, अगमत्, इत्येतयोर-
कारो न खल्वपःपूर्वो लुप्यते । अपो अन्वचारिषं । अपो अग-
मदिन्द्रस्व । एवम्पूर्वं इति किं । पशवीनूदायन् ॥

आपःपूर्वोऽङ्गिरपान्नपादस्मान् ॥ ८ ॥

अङ्गिः, अपान्नपात्, अस्मान्, एतेषु अकार आपःपूर्वो न
लुप्यते । समापो अङ्गिरगमत । देवो रापो अपान्नपात् । नपा-
दिति किं । वारुण्यौरापोपाच्च । आपो अस्मान्मातरः^(३) ।
एवम्पूर्वं इति किं । सोऽस्मान् पातु ॥

रायेसइन्द्रःपूर्वश्चाकारपरे ॥ ९ ॥

'च'काराकृष्टे अस्मान्ग्रहणे अकारपरे^(४) वर्त्तमानोऽकारो
राये, सः, इन्द्रः, एवम्पूर्वो^(५) न लुप्यते । रायेपूर्वस्योदाहरणं शा-
खान्तरे, अथवा जटायाम्भवति । राये अस्मात् अस्मान् राये राये
अस्मान् । यथासंहितायां नोदाहरणम्, अकारपरत्वाभावात्,
तर्हि तदा^(६) कथमलोप इति चेत् । त्रिपदप्रभृतिपुनरुक्तत्वादिति
ब्रूमः । मा सो अस्मात् अवहाय^(७) । इन्द्रो अस्मानस्मिन्^(८) ।

१ वातोभिषवते इति ग० । ६ तदेति पदं ग० चिह्निते १० मु० पुलके च

२ वातपूर्वं इति किमिति ग० । नास्ति ।

३ अस्मान्मातरः शम्भन्ति ग० । ७ सामो अस्मानवहायेति ग० ।

४ अकारपरे सति इति ६० मु० । ८ इन्द्रो अस्मानस्मिन् द्वितीये इति ग०, ६०

५ इत्येवम्पूर्वं इति ग०, ६० मु० च । मु० च ।

अकारपर इति किं । सोऽस्मान् पातु । एवम्पूर्वं इति किं । सोऽस्मानमुत्र । अकारः परो यस्मात् तत् अकारपरम्, तस्मिन् ॥

तेपूर्वाऽद्यान्धोऽश्रुग्ने ॥ १० ॥

अद्य, अन्धः, अश्रुः, अग्ने, एतेष्वकारः, ते इत्येवम्पूर्वा न लुप्यते । यथा, पशुं पशुपते ते अद्य । उपो ते अन्धः । अश्रुना ते अश्रुः । यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं । एतेष्विति किं । तेऽग्नये-प्रवते^(१) । तेपूर्वं इति किं । प्रथमोऽश्रुः स्कन्दति । तेन त्वा दधेग्ने अङ्गिरः ॥

मेपूर्वश्च ॥ ११ ॥

‘च’ काराकृष्टे सति अग्न इत्यस्मिन् अकारो मे इत्येवम्पूर्वा न लुप्यते^(२) । यथा, यन्मे अग्ने अस्य । इमा मे अग्न इकाः । मेपूर्वं इति किम् । तेन त्वा दधेऽग्ने अङ्गिरः । अन्वादेशेन किं । प्राणश्च मेऽपानश्च मे । तदशकं तन्मे राधि ॥

अस्याश्चिनापरा च ॥ १२ ॥

मेपूर्वं इति ‘च’कारोऽन्वादिशति । अस्य, अश्चिना, अपरा, एतेष्वकारो मेपूर्वा न लुप्यते । वियन्तु देवा हविषो मे अस्य । पुनर्मे अश्चिना युवं^(३) । यद्वा मे अपरागतं ॥

१ ते तेऽग्नये प्रवते इति ६० मु० । मे पूर्वाऽग्ने इत्ययाकारो न लुप्यते इति ६० मु० ।

२ चकारोऽग्ने इत्यन्वादिशति । ३ युवं चच इति ६० मु० ।

नःपूर्वाऽसदग्निरघान्तमोऽभ्यस्मिन्नद्यपथि ॥ १३ ॥

असत्, अग्निः, अघ, अन्तमः, अभि, अस्मिन्, अद्यपथि, एते-
ष्वकारो न इत्येवम्पूर्वो न लुप्यते । यथा, सुपारा नो असदग्नौ ।
अयं नो अग्निर्वरिवः । रक्षामाकिर्नो अघशशस ईशत । अग्ने
त्वं नो अन्तमः । स्विष्टिन्नो अभि^(१) । शिचा नो अस्मिन् । ते-
भिर्नो अद्यपथिभिः^(२) । पथीति किं । नोद्य वसु वसतीति ।
नःपूर्व इति किं । तस्मादश्वाहर्हभोऽसत्तरः । सोऽग्निर्जातः ।
उत्तरतोषायुरभिदासति । तेस्मिन्नैच्छन्त । एतेष्विति किं^(३) ।
ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु ॥

नमःपूर्वाऽग्नेऽश्वेभ्योऽग्रियाय ॥ १४ ॥

अग्ने, अश्वेभ्यः, अग्रियाय, एतेष्वकारो नमःपूर्वो न लुप्यते ।
नमो अग्नेवधाय च । नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यः । नमो अग्रि-
याय च । नमःपूर्व इति किं । अपोऽग्नेऽभिव्याहरति । एतेष्विति
किं । नमोऽग्नये प्रतिविहाय ॥

आविन्नःसोमःपूर्वा ग्निरः^(४) ॥ १५ ॥

आविन्नः, सोमः, एवम्पूर्वोऽकारोऽग्निपरो न लुप्यते ।
ग्नौतिपदैकदेशः शाखान्तरे बह्वपादानार्थः । आविन्नो अग्निर्गृ-
हपतिः । सोमो अग्निरुप देवाः । एवम्पूर्व इति किं । सोऽग्नि-
र्जातः । एवम्पर इति किं । आविन्नोऽयमसौ ॥

१ स्विष्टिं नो अभिवसीय इति ६० सु० । १ नमोऽग्नये प्रतिविहायति पाठः

स्विष्टिं नो अभिवसीयो नयन्ति इति ग० । ६० सु० पुस्तकैधिकोक्तिः ।

२ अद्यपथिभिः सुगुभो रक्षा च न इति ४ पूर्वोऽग्निपरः इति क० ।

धीरासोऽदध्यासएकादशासऋषीणांपुत्रःशार्थातेऽषा-
ढःपितारःपृथिवीयज्ञेआसतेयेगृह्णाम्येवाष्पजज्ञेसंस्का-
नोयुवयोर्यःपृष्ठेपतिर्वेगोशुष्कःपुवःसमिद्धऋषभःपाथोवचो-
वर्षिष्ठेजुषाणोयोरुद्रोवृष्णःपूर्वः ॥ १६ ॥

धीरासः, अदध्यासः, एकादशासः, ऋषीणां पुत्रः, शार्थाते, अषाढः, पितारः, पृथिवी यज्ञे, आसते ये, गृह्णाम्ये, वाष्पजः जज्ञे, संस्कानः, युवयोर्यः, पृष्ठे, पतिर्वः, गो, शुष्कः पुवः, समिद्धः, ऋषभः, पाथः, वचः, वर्षिष्ठे, जुषाणः, यो रुद्रः, वृष्णः, एवम्पूर्वा न खल्वकारो लुप्यते । यथा, धीरासो^(१) अनुदृश्य यजन्ते । अदध्यासो अदाभ्यं । एकादशासो, अष्टुषदः । ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः । ऋषीणामिति किं । यस्य पुत्रो जातः । यथा शार्थाते अपिवः । अषाढो अग्निः । त्वत्पितारो अग्ने देवाः । पृथिवी यज्ञे अस्मिन् । पृथिवीति किं । ते मास्मिन् यज्ञे, इत्यत्र^(२) जटायां । अध्यासते ये अन्तरिक्षे । आसत इति किं । पृथिव्यां^(३) येन्तरिक्षे । मयि गृह्णाम्ये अग्निं । गृह्णामीति किं । अष्टौ-
कत्वोयेभिषुषोति । इडावाष्पेषो असुर । वानिति किं । शक्र एषोऽन्तोऽन्तं मनुष्यः । प्रथमं^(४) यज्ञे अग्निः । संस्कानो अभि-
रचतु । समिति किं । गयस्कानोऽग्निषु, इति शाखान्तरे ।

१ तां धीरास इति ग०, ६० मु० च । २ ये पृथिव्यामिति ६० मु० ।

३ यज्ञे इतीति ग० ।

४ इतः प्रथममिति ग०, ६० मु० च ।

युवयोर्वा अस्ति । युवयोरिति किं । योषु भस्त्र(१) । नाकस्य
 पृष्ठे अधि(२) । यज्ञपतिर्वो अत्र । पतिरिति किं । नवो भागानि
 हव्यं । गो अर्धमेव सोमं करोति । अप्यकारादिति वचनात्
 अगो अर्धम् इति चोदाहरणं । उच्छुषो अग्ने यजमानाय(३) ।
 अग्ने पुवो अग्ने गुवः । समिद्धो अञ्चन् । द्यामृषभी अन्तरीक्षं ।
 प्रियं पाथो अपीहि । उग्रं वचो अपावधीत्(४) । वर्षिष्ठे अधि-
 नाके । जुषाणो अमृराज्यस्य वेतु । यो रुद्रे अग्नौ यः । य
 इति किं । यदुपलब्ध्याद्द्रोस्य(५) । वृष्णो अश्वस्य सन्दानं(६) ॥

अरतिमस्य यज्ञस्यातिद्रुतोऽतियन्त्यनृणोऽविष्यन्ननमीवोऽ-
 न्नेष्वर्चिरजोतानज्यानिमङ्गिया अम्बाल्यर्वन्तमस्त्वज्जणोद-
 ङ्गिरोऽसु यो अस्कभायदच्युतोऽश्वसनिरस्थभिरग्निश्रेदङ्गेऽ-
 ध्निय ॥ १७ ॥

अरतिं, अस्य यज्ञस्य, अतिद्रुतः, अतियन्ति, अनृणः, अवि-
 ष्यन्, अनमीवः, अनेषु, अर्चिः, अजोतान्, अज्यानिं, अङ्गियाः,
 अम्बालि, अर्वन्तं, अस्तु, अज्जणोत्, अङ्गिरः, अप्पयः, अस्कभायत्,
 अच्युतः, अश्वसनिः, अस्थभिः, अग्निश्रेत्, अङ्गे, अध्निय, एतेष्व-
 कारो न खल्वेकारपूर्व ओकारपूर्वो वा लुप्यते । यथा, मूर्द्धान-

१ योषु भस्त्र प्रवेशयति इति ६० सु० । ४ अपावधीमिति ग०, ६०, सु० च ।

२ अधिरोचने दिव इति ग०, ६० सु० च । ५ यदुपलब्ध्याद् द्रोस्येति ६० सु० ।

३ यजमानायैधीति ६० सु० ।

६ सन्दानमसीति ग०, ६० सु० ।

न्दिवी अरतिं^(१) । यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य । यज्ञस्येति किं ।
एतेऽस्याममुष्मिन् । प्रत्यङ्क्सोमो अतिद्रुतः । पश्यन्तो अतियन्ति ।
द्रुतीयन्तीभ्यां किं^(२) । नैनं सोमोतिपवते । तदग्ने अनृणो
भवामि । नयवसे अविष्यन् । स्वावेशो अनमीवः^(३) । ये अन्नेषु
विविधन्ति । जातवेदो यो अर्चिः । शरदो अजीतान् । तेषां
यो अज्यानिं । तिरो अङ्गिया मा सुहुताः । अश्वे अश्वालि ।
यो अर्वन्तं जिघांसति । वहिस्ते अस्तु बालिति । इत इन्द्रो
अकृणोत् । अग्ने अङ्गिरो योस्यां । यो अप्सु य ओषधीषु । य
इति किं । अश्वोप्सु योवेतसः^(४) । यो अस्कभायदुत्तरं । मदाय
रसो अच्युतः । यो भक्षो अश्वसनिः । सनिरिति किं । अश्वे-
भ्योऽश्वपतिभ्यः^(५) । इन्द्रो दधोचा अस्यभिः । भिरिति किं^(६) ।
दहीशमस्यभ्यो मज्जभ्य^(७) इत्यत्र जटायाम्^(८) अस्यभ्यो मज्जभ्यो
मज्जभ्योऽस्थभ्योऽस्थभ्यो मज्जभ्यः । वरुणो अशिशेत् । अङ्गे अङ्गे
निदध्यत्^(९) । अघ्नियेत्यकारगृहीतः पदैकदेशो बह्वपादाना-
नार्थः । एतानि ते अघ्निये नामानि । यदापो अघ्निया
वरुणेति^(१०) । पयो अघ्नियासुहृत्सु ।

१ अरतिं पृथिव्या इति ६० सु० ।

अस्यभिरितिकिमिति ग० ।

२ द्रुतो यन्तोत्याभ्याकिमिति ६० सु० ।

० ग, चिह्निते ६० सु० पुस्तके च दही

द्रुतोतिथन्तो इत्येताभ्यां किमिति ग० ।

ति पदं नास्ति ।

३ अनमीवो भवानि इति ६० सु० ।

८ इति जटायामिति ग० ।

४ अप्सुजो वेतस इति ग०, ६० सु० च ।

९ निदध्यदिति ग० ।

५ अश्वपतिभ्यसे इति ६० सु० ।

१० वरुणेति श्पामहे इति ६० सु० ।

६ अस्यभिरिति किमिति ६० सु०, ग० च ।

अध्वर स्वरपरे ॥ १८ ॥

अध्वर इत्यस्मिन् ग्रहणे स्वरपरे वर्त्तमानोऽकारी न खल्वेकारौ कारपूर्वा वा^(१) लुप्यते । सत्यधर्माणि अध्वरे । हविषान् देवो अध्वरः । उपप्रयन्तो अध्वरमित्याह । अत्र त्रिपदप्रभृति-न्यायेन^(२) प्रसरति । तल्लक्षणासम्भवात्^(३) । स्वरपर इति किं । शुग्वा अग्निः सोध्वर्युं^(४) ॥

स पूर्वस्यार्द्धसदृशमेकेषामर्द्धसदृशमेकेषाम् ॥ १९ ॥

योऽयमकारोऽलुप्तः स पूर्वस्य एकारस्य ओकारस्य वा अर्द्ध-मात्रसदृशं कालं भजते इत्येकेषामृषीणां मतं । अर्द्धमात्रः स्यादित्यर्थः । उक्तान्येवोदाहरणानि दर्शनात्^(५) । अर्द्धेन सदृशः अर्द्धसदृशः, तम्, अर्द्धसदृशम् ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे एकादशोऽध्यायः ॥

१ वेति पदं इ० मु० पुस्तके नास्ति ।

२ त्रिपदन्यायेनेति ग० ।

३ तल्लक्षणाभावसम्भवादिति ग० ।

४ सोध्वर्युरिति ग० ।

५ विशेषदर्शनादिति ग०, इ० मु०

च ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

—५२५५५५५५—

अथ लोपः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । अकारस्य लोप उच्यते, इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः । धातारातिरित्यादिविषयोऽयमध्यायारम्भः ॥

असि ॥ २ ॥

‘असि’ इत्यस्मिन् अकारो लुप्यते, एकारोकारपूर्वः । यथा, सुपर्णोऽसि गरुत्वान् । प्रथोऽसि पृथिव्यसि ॥

न गर्भःसन्नद्धोयमीभद्रःपूर्वः ॥ ३ ॥

गर्भः, सन्नद्धः, यमः, भद्रः, एवम्पूर्वः सान्निध्याल्लब्धे असीत्यस्मिन् अकारो^(१) न लुप्यते । गर्भो अस्थीषधीनां । सन्नद्धो असि वोङ्गयस्व । समिति किं । उपनहोऽसुर इति केचिदुदाहरन्ति, तच्चिन्धं । धातारातिरित्याद्यन्तःपातित्वाभावात्, असिशब्दादर्शनाच्च । मुख्यन्तु शाखान्तरे विज्ञेयं प्रत्युदाहरणं । असि यमो अस्यादित्यः । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥

१ असीत्यस्मिन्पक्षेऽकार इति ६० मु० ।

यवनक्षपरः स्वरपरेषु ॥ ४ ॥

यकारवकारनकारहकारपरोऽकारो लुप्यते, तेषु यकारादिषु स्वरपरेषु सत्सु । हिरण्यशृङ्गो यो अस्य पादाः । वनस्यतेऽव सृजारराणः । वरेख्योऽनुप्रयाणं । जम्भयन्तोऽहिं^(१) । स्वरपरे-
ष्विति किं । शुक्रन्ते अन्यत् । अग्रे अङ्गाः^(२)हितः ॥

जकारग्रपर उदात्तः ॥ ५ ॥

जकारपरश्च^(३) न्नपरश्च अकार उदात्तो लुप्यते । ओजोऽजा-
यथाः । शुचिः पादक वन्द्योऽग्ने । उदात्त इति किं । न तद-
बाणो अजरः । निधिपतिर्नो अग्निः ॥

मोवचोदधानस्थेपूर्वश्च ॥ ६ ॥

न्नपर इति 'च'कारो ज्ञापयति । मः, वचः, दधानः, स्त्रे,
इत्येवम्पूर्वी न्नपरोऽकारलोपः^(४) भवति । यथा, अङ्गिरस्वद-
च्छेमोग्निं मे, इत्यत्र पदैकदेशग्रहणं सङ्क्षेपाथं । अङ्गिरस्वद-
रिथामोऽग्निं । वचोऽग्नये भरता वृहत् । दधानोऽग्निर्हीता ।
सधस्थेऽग्निं पुरीथं । अन्वादेशः किमर्थः । सधस्थे अभ्युत्तर-
स्मिन् । न्नपरस्यानुदात्तार्थोयमारम्भः^(५) ॥

१ जम्भयन्तोऽहिं एकमिति ग०, ६० सु० च ।

२ अकारपर इति ग०, ६० सु० च ।

३ न्नपरोऽनुदात्तोयकारलोप इति ६० सु० ।

४ न्नपरस्याकारस्यानुदात्तार्थोय-

मारम्भ इति ६० सु० । ग्रपर-

स्यानुदात्तोयमारम्भ इति ग० ।

अभ्यावर्त्तिन्नपूपमपिदधाम्यद्यान्वदितिः शर्म्भाग्नेर्जि-
 ज्ज्ञामग्रयःपप्रयोऽस्माकमस्मेधत्ताश्माश्चाश्रुतिरश्यामामार्य-
 मस्मत्पाशानस्मिन्यज्ञेऽस्ताव्यथमानाभिद्रोहमधाय्यदोऽथो-
 दुग्धाअरिष्टाअरथाअर्चन्त्यन्तरस्यामस्थान्नायाङ्गिस्वदकरं
 ॥ ७ ॥

अभ्यावर्त्तिन्, अपूपम्, अपिदधामि, अद्यात्, अदितिः शर्म्भं,
 अग्नेर्जिज्ञां, अग्रयःपप्रयः, अस्माकं, अस्मेधत्त, अश्मा, अश्वा
 श्रुतिः, अश्याम, अमा, अर्थमन्, अस्मत्पाशान्, अस्मिन् यज्ञे,
 अस्ता, अव्यथमाना, अभिद्रोहं, अधायि, अदः, अथो, अदुग्धाः,
 अरिष्टाः, अरथाः, अर्चन्ति, अन्तरस्यां, अत्रस्थ, अन्नात्, अङ्गि-
 रस्वत्, अकरं, एतेष्वकारो लुप्यते, एकारौकारपूर्वः । यथा,
 अग्नेऽभ्यावर्त्तिन् । अभ्यावर्त्तिन्निति किं^(१) । कामेन कृतो अभ्या-
 नडकं । भद्रशोचेऽपूपन्देव । अग्नेऽपिदधाम्यास्त्रे । दधामीति
 किं । बहो अपि कच्च आसनि^(२) । अनु नोऽद्यानुमतिः ।
 अन्विति किं । प्रतत्ते अद्य शिपिविष्टनाम । अधिव्रवीतु नोऽदितिः
 शर्म्भं यच्छतु । शर्म्भेति किं । यथानो अदितिः करति । अध्व-
 रन्नोऽग्नेर्जिज्ञामभि गृणीतं । जिज्ञामिति किं । व्रताददन्ते
 अग्नेः । ते नोऽन्नयः पप्रयः । पप्रय इति किं । पुरीथासी

१ आवर्त्तिन्निति किमिति ग०, ६० मु० च । २ आसिनोति ग० ।

अग्नयः(१) । नरोऽस्माकमिन्द्र । विश्वेऽस्मे धत्त । धत्तेति किं ।
 द्विविणं वाजो अस्मे वाजस्य मा । परिवृद्धि नोऽश्मा भवतु(२)
 'अश्माश्रुतिः' अश्मा इत्यस्य यत्र यत्र श्रुतिः, तत्र तत्र लोपः ।
 वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः । श्रुतिरिति किं । प्रचेतसोऽश्वान् । भर-
 न्तोऽश्वायेव । दीर्घग्रहणेन किं । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।
 क्षत्रो अश्वो वनतां । वाजयन्तोऽश्याम द्युम्न' । पुनस्तेऽमैषां । ये
 तेऽर्यमन् । तेऽस्मत्पाशान् । पाशानिति किं । अन्यन्ते अस्मत्(३) ।
 यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे । यज्ञ इति किं । ते अस्मिन् जवमादधुः ।
 प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि । मा सुपर्णाऽव्यथमाना । जनेऽभिद्रेहं
 मनुष्याश्चरामसि । द्रोहमिति किं । वृहस्पते अभिशस्तेः(४) ।
 सुमन्त्रेऽधायि मन्त्र(५) । येऽदो रोचने दिवः । मन्त्रमन्त्रेऽथो सीद ।
 शूर नोऽनुमोदुग्धाः । पूर्वेऽरिष्टाः स्याम । पवयोऽरथाः(६) । गाय-
 त्रियोऽर्चन्ति(७) । अभिशूशुचोऽन्तरस्यां । अस्यामिति किं । रुक्मी
 अन्तर्विभाति । येऽत्रस्थ पुराणाः । स्थेति किं । त्वष्टा नो अत्र
 वरिवः(८) । रायस्पोषोऽन्नाय त्वा । पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वत् ।
 अहन्तेभ्योऽकरं नमः ॥

गाहमानोजायमानोऽहेतयोमन्यमानोवनस्पतिभ्यःपतेस्त्रि-
 धस्तपसःस्वधावोभामितोऽग्नयन्नायोऽध्वर्योऽक्रतोपूर्वः॥८॥

१ अग्नयः प्रावहेभिरिति ग०, ६० सु० च । ५ उपप्रागात् सुमन्त्रेऽधायि मन्त्रे इति

२ अश्मा भवतु नस्तमरिति ६० सु० । अश्मा ६० सु० ।

भवानु इति ग० ।

६ ये पवयोऽरथा इति ६० सु० ।

३ अस्मत्तपन्त इति ६० सु० ।

७ गायत्रियोऽर्चन्त्यर्कमिति ६० सु० ।

४ अभिशस्ते रमुञ्च इति ६० सु० ।

८ वरिवः ऋक्षोतु इति ग० ।

गाहमानः, जायमानः, हेतयः, मन्यमानः, वनस्यतिभ्यः, पतेस्त्रिधः, तपसः, स्वधावः, भामितः, अन्नयः, आयो, अध्वर्योः, क्रतो, इत्येवम्पूर्वाऽकारो लुप्यते । यथा, गाहमानोऽदायः । जायमानोऽङ्गां केतुः । हेतयोऽन्यमस्मत् । मन्यमानोऽमर्थं । वनस्यतिभ्योऽधिसम्भृतां । वनस्यतीति किं । नमः पिपटभ्यो अभि । अन्नपतेऽन्नस्यनिहो अतिस्त्रिधोत्यर्चित्तिं । तपसोऽधिजातः । देव स्वधावोऽस्यतस्य धाम । स्वधेति किं । अन्यावो अन्यामवतु । भामितोमित्रस्य^(१) । शानग्गयोऽन्वतप्यन्त । उकारस्य वकारविक्रियायां व्यञ्जनपरो नकार इति^(२) यवनहनिषेधाभावाद्दलोपे प्राप्ते तदपवादीयं । अग्ने दध्यायोऽशीततनी । अध्वर्योर्वैरपाः३^(३) । शतक्रतोऽनु ते दायि । अत्र यवनहेत्यादिनैव लोपे सिद्धे पुनरस्य ग्रहणं नियमार्थं । आयोऽध्वर्योः क्रतो इत्येतत्पदत्रयपूर्वाकारस्यैव^(४) लोपः । नत्वितरत्र^(५) प्रग्रहपूर्वस्येति । यथा, इमे आग्नेना संवत्सरः ॥

तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व उदात्तः स्वरितं ॥ ६ ॥

यमधिकृत्यायं प्रबन्ध उक्तः, तस्मिन्नकारानुदात्ते^(६) लुप्ते सति पूर्व एकार ओकारो वा उदात्तः स्वरितमापद्यते । यथा, तेऽनुवन् । सोऽनुवौत् ॥

१ मित्रस्याभिदासत इति ग०, इ० सु० च ।	४ इत्येतत्पदत्रयपूर्वस्यैवाकारस्य इति ग०, इ० सु० च ।
२ नकारपर इति ग० ।	५ नत्वितरेति इ० सु० ।
३ अध्वर्योर्वैरपाः इति ग० ।	६ तस्मिन्नकारानुदात्ते इति ग०, इ० सु० च ।

उदात्त चानुदात्त उदात्तं ॥१०॥

तस्मिन्नेवाकारे उदात्ते लुप्ते^(१) पूर्वं एकार ओकारो वा अनुदात्त उदात्तमापद्यते । यथा, अवरुन्वतेऽसत्रं वै । अन्नपते-
ऽन्नस्य नः ॥

स्वरितश्च सर्वत्र स्वरितश्च सर्वत्र ॥११॥

उदात्त इति शब्दो ज्ञापयति चकारः^(२) । तस्मिन्नकारे उदात्ते लुप्ते सर्वत्र^(३) एकार ओकारो वा स्वरित उदात्तमापद्यते । भेषजं गवेऽश्वाय । ओजोऽजायथाः । सर्वत्रेति वचनात्त्रि-
त्यस्वरितेष्वपि तथैव तद्विधानं स्यात् । उक्थोऽथातिरात्र^(४) ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे द्वादशोऽध्यायः ॥ * ॥

इति प्रथमः प्रश्नः ।

१ लुप्ते सतीति ग०, ६० मु० च । उदात्ते सति लुप्ते सति सर्वत्रेति ग० ।
२ अशब्दो ज्ञापयति इति ग०, ६० मु० च । ४ अथोक्थोऽथातिरात्र इति ग०, ६०
३ उदात्ते सति सर्वं इति ६० मु० । मु० च ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ मकारलोपः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । मकारस्य लोप^(१) उच्यते, इत्ये-
तदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्विद्वान्मः । मकारस्य लोपः,
मकारलोपः ॥

रेफोष्मपरः ॥ २ ॥

रेफपरश्चोष्मपरश्च पदान्तो मकारो लुप्यते । यथा, प्रलुष्ट्
रक्षः । सल्शितं मे ब्रह्म । तल् षडहानि । सल्समिद्युवसे^(१) ।
त्वल्ह यद्यविष्ट । एवम्पर इति किं । इदं वामास्ये । पदान्त
इति किं । तस्मात्तास्मा आपः । रेफश्च जश्चा च रेफोष्माणौ,
तौ परौ यस्मात् सः, तथोक्तः^(१) ॥

यवकारपरश्चैकेषामाचार्याणां ॥ ३ ॥

यकारपरो वकारपरो वा मकारी लुप्यते, इत्येकेषां मतं ।

१ मकारलोप इति म०, इ० मु० च ।

२ रेफश्च जश्चाश्च रेफोष्माणः, ते

३ संसमिद्युवसे षष्ण इति इ० मु० ।

४ परेषाम् सः, तथोक्त इति इ० मु० ।

य एवास्य पञ्चमानुवाके^(१) सवर्णापत्तिं प्रतिषेधन्ति^(२), तेषामे-
वैष लोप इति विधिरन्वादिशति^(३) । चकारः^(४) सिंहाव-
लोकनेन । यथा, त्वय्यञ्जेष्वीडाः । तथ् एवा एतथ्यजमानः ।
एवम्पर इति किं । यं कामं कामयते^(५) । यकारश्च वकारश्च
यकारवकारौ^(६) तौ, परौ यस्मात् संः, तथोक्तः । नैतत् सूत्र-
मिष्टं^(७) ॥

न सञ्सामिति रापरः ॥ ४ ॥

रा इति पर^(८) सं, सां, इत्येतयोर्ग्रहणयोर्मकारलोपो न
भवति^(९) । यथा, प्र सम्वाजं । साम्वाच्याय सुक्रतुः । सञ्सा-
मिति किं । शञ्राजब्रीषधीभ्यः । रापर इति किं । सञ्चरराणः ।
पदान्तश्च व्यञ्जनपरः प्राकृतः, इति वक्ष्यमाणं द्वित्वनिषेधम् 'इति'
शब्दो निवारयति । तस्मादत्र द्वित्वसिद्धिः ॥

अथ वर्णानां ॥ ५ ॥

'अथ' इत्ययमधिकारः । वर्णानां संहिता वक्ष्यते, इत्येतदधि-
कृतं वेदितव्यं । अथवा 'अथ'शब्दः पदसंहितानिषेधकः ॥

ऋकारकाररषपूर्वा नकारो णकारश्च समानपदे ॥ ६ ॥

समानपदे एकपदे ऋकार ऋकार रेफषकारपूर्वा नका-

-
१ पञ्चमाध्याये इति ग०, ६० सु० च ।	५ यं कामयते इति ग०, ६० सु० च ।
२ प्रतिषेधयन्तीति ६० सु० ।	६ चवकाराविति ग०, ६० सु० च ।
३ तेषामेवैष लोपविधिरिति तानन्वादि-	७ एतत्सूत्रममिष्टमिति ग०, ६० सु० च ।
शति इति ग०, ६० सु० च ।	८ रा इत्येवम्पर इति ६०, सु० ।
४ चकारः पर इति क० ।	९ मकारो न लुप्यते इति ग०, ६०, सु० च ।

रो णकारमाप्नोति^(१) । त्रिभिर्ऋणवा जायते । त्वहोहृषां ।
एष वा ऋचो वर्णः । कृणोसि । एषम्पूर्व इति किं । देवानां
वा अन्तं^(२) । समानपद इति किं । एभिर्नो अर्कैः । समानश्च
तत् पदञ्च, समानपदं, तस्मिन् ॥

व्यवेतोऽपि ॥७॥

उक्तनिमित्तपूर्वा नकारः, अन्येन व्यवेतो व्यवहितोऽपि^(३)
णत्वमाप्नोति । यथा, अपरशुक्लं दहति । आ रमणं कुरुते^(४) ।
अधिषवणे^(५) । कृषमाणः प्रतिष्ठाकामः ॥

हिरण्मयं ॥ ८ ॥

हिरण्मयम् इत्यस्मिन् ग्रहणे नकारो णकारमाप्नोति^(६) ।
यथा, हिरण्मयं दाम दक्षिणा । स्वर्गपर इति वक्ष्यमाणपति-
षेधस्य^(७) प्रतिप्रसवार्थमिदं सूत्रं ॥

पाणि-गण-पुण्य-काण-काण-गाण-बाण-वेणु-गुण-मणि-
प्रवादेशु पूर्वः ॥ ९ ॥

पाणीत्यादिशब्दानां प्रवादेशु पूर्वतः^(८) प्रथमो णकारः

१ णकारमापद्यते इति ६० मु० ।

२ अन्तं अगमुषामिति ग०, ६० मु० च ।

३ व्यवेतोऽपि व्यवहितोऽपि इति ग०, ६०
मु० च ।

४ आत्मज्ञेयारमणं कुरुते इति ६० मु० ।

५ अधिषवणमिति ६० मु० । अधि-
षवणी इति ग० ।

६ कृत्वमाप्नोतीति ग०, ६० मु० च ।

७ वक्ष्यमाणनिषेधस्य इति ग० ।

८ पूर्व इति ग०, ६० मु० च ।

प्रकृत्यैव वेदितव्यः । प्रकर्षेण वादः प्रवादः । लिङ्गविभक्तिभेद-
समासतद्धितादिभिर्निर्दिश्यत इत्यर्थः^(१) । यथा, सुपाणिः स्व-
ङ्गुरिः । हृषपाणयोऽश्वाः । द्विरण्यपाणिमूतये । गणानान्त्वा
गणपतिं^(२) । गणा मे मा वितृषन् । गणेन गर्भं । दूरे अभिचक्ष
गणः । पुण्यो भवति वसन्तम् ऋतूनां । सा मा सर्वान् पुण्यान् ।
कणा अभिप्रगायत । तस्यै काणो या^(३) । ^(४)गाणपत्यान्मयो-
भूरेहि । विश्लो बाणवात् उत । वेणुर्वैणवी भवति ।
वेणुना विभिमीति^(५) । यद्देशोः सुधिरं । यथा गुणे गुणं ।
मणिना रूपाणि नः । ननु गणशब्दप्रवादत्वात्ताण्यहणमयुक्तं ।
मैवं । गणप्रवादे सति^(६) तन्नवेत् । किन्तु गणपतिशब्दप्रवादेऽयं ।
पूर्वं इति किं । गणानां त्वा, वेणुना वि, मणिना कृपाणि,
इत्यादिषूत्तरणकारस्य णत्वं^(७) मा भूदिति ॥

पणि-पणिं-वीयमाण-ऊण्योः ॥ १० ॥

पणोत्यादिषु ग्रहणेषु^(८) णकारः प्रकृत्यैव विज्ञेयः^(९) ।
अप्रवादाद्योऽयमारम्भः । अग्ने देवपणिभिः^(१०) । पणिं गोषु
स्तरामहे । वीयमाणः । तन्त एतं । ऊण्योः कविक्रतुं ॥

१ निर्देश इत्यर्थ इति ग०, ६० सु० च । ६ गणप्रवादत्वे सतीति ग०, ६० सु० च ।

२ गणपतिं हवामहे इति ग०, ६० सु० च । ७ इत्यादिषूत्तरणकारस्य णत्वमिति ग०, ६०, सु० च ।

३ वादत इति ६० सु० ।

४ प्रकर्षेया कर्षेया इति ग, चिह्नित-

युक्तके ६० सु० युक्तके चाधिकः पाठः ।

५ वेणुमानिमीते इति ग० ।

८ पणोत्यादिप्रहणेभ्यिति ग०, ६० सु० च ।

९ प्रकृत्यैव वेदितव्य इति ग०, ६० सु० च ।

१० पणिभिर्वीयमान इति ६० सु० ।

टवर्गपरः ॥ ११ ॥

टवर्गपरो^(१) णकारः प्रकृत्यैव वेदितव्यः । श्रितिकण्ठाय च^(२) । कण्ठ्येत पामनं भावुकाः । टवर्गः परो यस्मात् सः, तथोक्तः ॥

चङ्कुण-फणत्-स्थूणौ-ह्रिणुयाद्विणोति-कौण्येयोऽणिष्ठा-उ
त्खणमुगणाश्रुतिश्चुपुणीका-बाणिजायाणवश्चाट्णार-स्था-
णुन्तूणवेवीणायामञ्जोण्या-पणेत-वाणीः-कल्याणी-कुणपं-
वाणः शत-शोणाश्रुतिर्धाणिका-मेणी ॥ १२ ॥

चङ्कुण, फणत्, स्थूणौ, ह्रिणुयात्, ह्रिणोति, कौण्येयः, अणिष्ठाः,
उत्खणं, उगणाश्रुतिः, चुपुणीका, बाणिजाय, अणवश्च, आट्-
णार, स्थाणुं, तूणवेवीणायां, अञ्जोण्या, पणेत, वाणीः, कल्याणी,
कुणपं, वाणः शत, शोणाश्रुतिः, धाणिका, मेणी, एषु णकारः
प्रकृत्यैव वेदितव्यः । अवभृथनिचङ्कुण^(३) । अन्वापनीफणत् । अय-
स्थूणावुदितौ । भ्रातृव्याय प्रह्रिणुयात् । एवास्मै प्रह्रिणोति ।
रजनो वै कौण्येयः । येऽणिष्ठास्तान् । यन्न उत्खणं क्रियते ।
यत्र यत्र श्रुतिः उगणाग्रहणस्य तत्र तत्र शतं करणीयं । यथा,
अव्याधिनीरुगणा उत । उगणाभ्यस्तृहतीभ्यः । चुपुणीका
नामासि^(४) । बाणिजाय कक्षाणां पतये^(५) । प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च

१ टवर्गं परे इति ६० मु० ।

४ वर्षयन्तो चुपुणीकानामासिति ६० मु० ।

२ श्रितिकण्ठाय स्वाहा इति ६० मु० ।

५ सन्निधौ बाणिजाय कक्षाणां पतये

३ निचङ्कुण निचेवरिति ६० मु० ।

इति ६० मु० ।

मे । चेति किं । अनवस्ते रथं^(१) । एतं वै पर आट्णारः । य स्था-
 युष्टुहन्ति । या तूणवे या वीणायां । अन्नाणया सप्तशफया^(२) ।
 पथेतागो अर्धं । इन्द्रं वाणोरनूषता । कल्याणी रूपसम्बद्धा^(३) ।
 पुरुषकुणपमश्चकुणपं^(४) । वाणः शततन्तुर्भवति । शतेति किं ।
 ऋतावानश्चयमानाः^(५) । शोणा धृष्णू^(६) । श्रुतिरिति किं ।
 शोनाय स्वाहा । निजल्गुलीति धाणिका । वनस्पतीनामेषी ।
 मकारेण किं । उभयत एनी स्यात्^(७) ॥

अवग्रहो वृषण्-क्षीर्षण्-ब्रह्मासक्षण्-चर्मण्-चर्षण् ॥ १३ ॥

वृषस्त्रिधादिग्रहणेष्ववग्रहो णकारः प्रकृत्यैव विज्ञेयः^(८) ।
 वाति अपां वृषण्वान् । शीर्षण्वाभ्यो भवति । ब्रह्मणन्तो देवाः
 (९) । अक्षण्वते स्वाहा । चर्मण्वते स्वाहा । चर्षण्ग्रहणस्य शाखा-
 न्तरविज्ञेयमुदाहरणं^(१०) । मित्रस्य चर्षणी धृत इति केचिदुदा-
 हरन्ति । तन्न साधुः । अन्तो लोपात्, इति वक्ष्यमाणप्रतिषेध-
 प्रतिप्रसवार्थमुक्तत्वादिषां ग्रहणानां चर्षणीधृत इत्यत्र णकारस्य
 पदान्तत्वाभावात् । अथवा ऋकारादिप्राप्तेरत्र^(११) णकारो वैकृत

१ अनवस्थे रथमिति ग० ।

२ सप्तशफया क्रीडति इति ६० सु० ।

३ रूपसम्बद्धा सा स्नात् इति ६० सु० ।

४ कुणपं गौरिति ६० सु० ।

५ चयमाना ऋणानि इति ६० सु० ।

६ धृष्णू मृगाया इति ६० सु० ।

७ एनी स्नातदाङ्गरिति ग०, ६० सु० च ।

८ प्रकृत्यैव वेदितव्य इति ग०, ६० सु० च ।

९ देवा आसन्निति ६० सु० ।

१० शाखाकारे विज्ञेयमुदाहरणमिति
 ग०, ६० सु० च ।

११ ऋकारर्काररथादिप्राप्तेरिति ६० सु०,

ऋकारर्काररथादिप्राप्ते तच्चेति ग० ।

इति शङ्कानिराकरणार्थमेतानि ग्रहणानीत्यन्ये मन्यन्ते । तथा सति मित्रस्य चर्षणी धृत इत्युदाहरणं रमणीयं । अवग्रह इति किं । वृषभन्ने विश्वान्यर्थ्य आ । तस्मात् सप्तशीर्षन् । ब्रह्मन्विशम्बि । अक्षन्मीमदन्त । पशूनाञ्चर्मन् । अवग्रहस्वी-
ऽवग्रह इति लक्ष्यते^(१) ॥

ऋस्, षस्, ष्णाणम्, रावण चेति प्राकृताः ॥ १४ ॥

अत्र सूत्रे एते पदैकदेशा बह्वपादानार्थमुक्ताः । ऋष्णादि-
ष्वेषु च णकारः प्रकृत एव विज्ञेयः^(१) । स्वयमाढसासुप । असं
ढसे हि ह्नू । स्वयमाढसा ज्योतिः । अभिषक्तौ यस्मात् । निष-
साय स्वाहा । दशमासा निषसा आसन् । पूष्णो रट्ठे^(२) ।
पूष्णा सयुजा^(३) । पूष्णे प्रपथ्याय^(४) । अर्थ्यमूषे चर्^(५) ।
दधिक्राव्णः^(६) । आग्राव्णः । प्राकृतशब्देयं पाष्णादिष्वेव
चर्षण्यपर्यन्तेषु^(७) मुख्यः । चतसृषु सङ्घितासु णत्वसङ्गा-
वात् । ऋषेत्यादिषु तु न मुख्यः । किन्तु प्रास्यभावेपि णत्वप्राप-
णार्थः । तथाहि, ऋणादौ पूर्वणकारस्य स्पर्शपरत्वान्निषेधः,
उत्तरस्य सवर्गीयव्यवहितत्वात्^(८) । षाम्णग्रहणयोस्वलोपा-

१ वक्ष्यते इति क० ।

६० मु० ष ।

२ णकाराः प्राकृता एव ज्ञेया इति

६ चर्षं निर्वपेदिति ग० ।

ग० ।

७ दधिक्रावणो णकारपरिमिति ग० ।

३ पूष्णो रट्ठे इति ग०, ६० मु० ष ।

८ चर्षण्यपर्यन्तेषु इति ग०, ६० मु० ष ।

४ सयुजा सद्य इति ६० मु० ।

९ इतरस्य उत्तमस्य षवर्गव्यवहितत्वादिति

५ पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा इति ग०,

६० मु० ।

दिति निषेधः । ग्रहणसामर्थ्यादेव णत्वं सिध्यतीति चेत् ।
 एवं स्वभावत्वमेव ग्रहणस्यापि मूलमिति परिहारः । किञ्च
 अन्वाचये वक्तृमानसकारोऽप्येतेषु णत्वममुख्यमिति द्योतयति ।
 मुख्यञ्चेत्तत्सु संहितासु विद्येत, न चान् विद्यते । तथाहि ।
 अभिषस इत्यभिषन्नः, निषसायेति निषसाय, इत्यत्र पद-
 संहितायां पूषन्नर्थमन्निति नकारान्तशब्दयोः पूषोरण्छ्रै, अर्थ-
 म्पे चरुम्, इत्यादिसिद्धरूपत्वाद्न वर्णसंहितायामेतत्साहच-
 र्यादेकसूत्रस्योरप्यृणषस्योर्वर्णसंहितायां णत्वे णत्वाभावोम-
 न्तव्यः^(१) । प्रसिद्धपदसमभिध्याहारेण अप्रसिद्धपदार्थसमर्थनं
 सर्वशास्त्रविदः सर्वे खलु स्वीकुर्वन्ते । तस्मादस्मदुक्त एव युक्त-
 प्रकृतशब्दार्थः ।

न घुन्नोऽग्निर्युष्मानीतोऽन्तोऽलोपात्स्पर्शपरो व्यवायेषु
 शसचटतवर्गीयेषु ॥ १५ ॥

घुन्नः, अग्निः, युष्मानीतः, एतेषु नकारो णत्वं नापद्यते ।
 सुघुन्नः सूर्यरश्मिः । इन्द्राग्निभ्यां त्वा^(२) । युष्मानीतो अभयं^(३) ।
 अन्तः पदान्तो नकारो णत्वं नापद्यते । पिटृन् हविषे अस्तवे ।
 प्रसृणीहि शन्नून् । अलोपात्परोपि^(४) नकारो णत्वं नापद्यते ।

१ वर्णसंहितायां णत्वभाव इति ग०, इ०

२ अमयं व्येतिरिति इ० मु० ।

मु० च ।

३ अलोपात्कारलोपात्परोपीति इ०

४ इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुक्तेति ग०, इ०

म० ।

मु० च ।

वृत्रघ्न इन्द्राय स्वा । वृत्रघ्न स्तोमः^(१) । नन्वत्र निमित्तनिमित्ति-
नोभिर्न्नपदस्वत्वाद्दिषमो दृष्टान्तः । सत्यम् । सिंहावलोकनेन
च प्रथमे प्रश्ने^(२) सप्तमाध्याये शेषोदाहरणरूपेण घटते । तत्र
च समानपदत्वे नियमो^(३) नास्ति । घ्न इत्यस्य हन्शब्दविकृत-
त्वात् रषःपूर्वो हवनि, इति प्राप्तिः । स्पर्शपरो नकारश्च श्वत्वं
नाप्नोति । सङ्क्रन्दनोऽनिमिषः । अवरुन्धे ताप्यं । नखनिर्भङ्गं ।
स्पर्शाच्च प्रसिद्धलक्षणविषयो विवक्ष्यते । अन्यथा पूर्णा पञ्चा-
दित्यादौ श्वत्वं न स्यात् । रेफात् परश्चेति हि सिद्धलक्षणं,^(४)
तन्मूलञ्च पूर्णेत्यत्र द्वित्वं । प्रसिद्धपदेन किं । नखनिर्भङ्गमित्या-
दावपि कथञ्चिन्मूलत्वं^(५) सम्भवति । किं तल्लक्षणमिति चेत् ।
द्वितीयचतुर्थयोरित्यत्र सूत्रे व्यञ्जनोत्तरयोरिति^(६) वाचो युक्त्य-
न्तरमिति ब्रूमः । तस्य लक्षणं तत्रैव स्फुटीकारयते महा-
प्रबन्धेन^(७) । स्पर्शः परो यस्मादसौ, स्पर्शपरः । शसचटतव-
र्गीयेषु व्यवयेषु व्यवधायिकेषु सक्तु नकारो श्वत्वं नापद्यते ।
यथा, रशनामादत्ते । अग्ने रसेन^(८) । रोचन्ते रोचना दिवि ।
सोमश् राजानं । प्रक्रीडिनः पयोधाः । घृतना जयेम^(९) । जन-
प्रमथनाय^(१०) । ऋकारकारादिप्राप्तेः प्रतिषेधोऽयं विहितः ॥

१ स्तोमा इति ग०, १० सु० च ।	मु० च ।
२ सिंहावलोकनन्यायेन प्रथमप्रश्ने इति
ग०, १० सु० च ।	३ सूत्रोक्तव्यञ्जनोत्तरयोरिति १० सु० ।
३ समानपदनियम इति ग०, १० सु० च ।	४ महता प्रबन्धेनेति १० सु० ।
४ रेफात्परश्चेति हि प्रसिद्धं लक्षणमिति	५ रसेन तेजसा इति १० सु० ।
१० सु० रेफात्परश्चेति प्रसिद्धलक्षणमिति ग० ।	६ अपाप्नोति ग०, १० सु० च ।
५ कथञ्चिन्मूलत्वं इति ग०, १०	७ जनप्रमथनाय इति ग० । जनप्रम-
	८ नाथ साहा इति १० सु० ।

पृक्तस्वरात्परो लो ङं पौष्करसादेः पौष्करसादेः ॥ १६ ॥

पृक्तस्वरात् ऋकारात् परी लकारो दुस्यृष्टसञ्ज्ञो^(१) ङकार-
मापद्यते, पौष्करसादेर्मते^(२) । मृडातीदृशे । पृक्तस्वरादिति
किं । नलं भ्रव इति, शाखान्तरे । पौष्करसादिग्रहणं^(३)
पूजार्थं, न तु विकल्पार्थं । मूर्धास्थानतया दुस्यृष्टङलकारयोः^(४)
सादृश्यमस्तीति व्याकरणानुसारी सूत्रपाठोयं कथमनुसारित-
मिति चेत् । तथाहि, स्थानेन्तरतमः । स्थाने प्राप्यमाणानां
वर्णानान्तरतम आदेशो भवतीति सूत्रपाठान्तरमपि^(५) व्याख्या-
यते । पृक्तस्वरात्परो लो ङमिति पौष्करसादेः । अत्र
समानपद इत्यस्मादनुवर्त्तनं^(६) विज्ञेयं । पौष्करसादेः शाखिनः
समानपदे पृक्तस्वरादकारात्परो लकारो ङकारमापद्यते ।
यथा, ते नो मृडयन्तु । पृक्तस्वरादिति किं । इलान्दं भवति ।
समानपद इति किं । पितृलोकः^(७) सीमेन । सहचरितत्वा-
देकस्य^(८) निषेधे इतरस्यापि पितृलोककामस्येति अस्य समा-
नपदत्वे सत्यपि निषेधो भवति । इदमपि पाठान्तरं बह्नादृतं ॥
इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ * ॥

-
१ दुःस्यृष्टसञ्ज्ञिक इति ६० सु० ।	५ सूत्रस्य पाठान्तरमपीति ग०, ६०
दुःस्यृष्टसञ्ज्ञक इति ग० ।	म० च ।
२ सतेन इति ग० ।	६ इत्यस्मानुवर्त्तनमिति ग०, ६० सु०
३ पौष्करसादेर्ग्रहणमिति ६० सु० ।	च ।
४ दुःस्यृष्टङलकारयोरिति ग० । दुःस्यृ-	७ सहचरितत्वादेकस्यमिति ग० ।
ष्टङलकारयोरिति ६० म० ।	

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ॥ १ ॥

स्वरपूर्वं व्यञ्जनं व्यञ्जनपरं द्विवर्णमापद्यते^(१) । यथा, उरुप्र-
थस्य । एवम्पूर्वं इति किं । तत् प्रवाते । पर इति^(२) किं । उरु-
कदुहणस्कृधि । व्यञ्जनमिति किं । प्रउगमुक्त्यं । स्वरः पूर्वा
यस्मात् तत्, स्वरपूर्वं । व्यञ्जनमस्मात् परम् इति व्यञ्जनपरं ।
द्वयोर्वर्णयोः समाहारो द्विवर्णं ॥

लवकारपूर्वं स्पर्शश्च पौष्करसादेः ॥ २ ॥

तस्य मते^(१) लकारपूर्वा वकारपूर्वा वा स्पर्शा द्विवर्णमाप-
द्यते । कल्यान् जुहोति । विभ्रूदाव्ने । स्वरपूर्वं द्वित्वं चान्वा-
दिशति, 'च'कारः । स्पर्श इति किं । कल्याणो रूपसमृद्धा वायव्यं ।
एवम्पूर्वं इति किं । कृष्णाष्टकभिः । तस्मादेतद् गोसनि ।
लकारश्च वकारश्च लवकारो, तौ पूर्वा यस्मात् सः, तयोक्तः ॥

स्पर्श एवैकेषामाचार्याणां ॥ ३ ॥

एकेषां मते लवकारपूर्वं स्पर्श एव द्विवर्णमाप्नोति^(२) । अने-

१ द्विवर्णं स्यादिति ग० ।

२ पौष्करसादे मते इति ग०, द० सु० च ।

३ एवम्पर इति ग०, द० सु० च । ४ द्विवर्णमाप्नोति न लवकाराविति ग० ।

नावधारणेन सूत्रान्तरारम्भेन^(१) पोष्करसादिमते^(२) लवका-
रयोश्च द्वित्वमस्तीति गम्यते । इदमेव सूत्रमिष्टं न पूर्वं^(३) ।
पूर्वाक्तान्येवोदाहरणानि ॥

रेफात्परञ्च ॥ ४ ॥

रेफात्परं व्यञ्जनं द्विवर्णमापद्यते । यथा, अर्च्चन्त्यर्कमर्किणः ।
अक्वर्णेण वै । जर्ग्व्वा उदुम्बरः । स्वरपूर्वत्वद्वित्वयोः^(४) आकर्षकः
'च'कारः । ननु व्यञ्जनपरत्वाकर्षकः किं न स्यात् । नेति ब्रूमः ।
नियमाभावात् । तथाहि, अवसाने, जप्त्वा स्वरपर इति एतन्निषे-
धद्वयेन रेफात्परस्य स्वरपरत्वाभावे व्यञ्जनपरत्वाभावेऽपि^(५)
द्वित्वमस्तीति निश्चीयते, अप्रसक्तप्रतिषेधानुपपत्तेः । स्वरपूर्वत्वा-
न्वादेशेन किं । त्रयस्वकमित्यादौ माभूदिति । किञ्च । अचो
रहाभ्यां हे इति पाणिनीयसूत्रेणापि स्वरपूर्वत्वे सत्येव द्वित्वं
विधीयते । तस्यायमर्थः, अच उत्तरो यो रेफहकारौ ताभ्यामुत्त-
रस्य यरो हे भवत इति केचिदूचुः^(६) । स्वरपूर्वादिशब्दवद्
रेफपूर्वमिति वक्तव्ये रेफात्परमिति वाचो मुक्त्यन्तरमर्थान्तरं
समर्थयति^(७) । अहर्देवानामित्यादौ वैकृतरेफादुत्तरस्यान्तस्य

१ सूत्रान्तरारम्भेण चेति ग०, ६० मु० च । इति ग० ।

२ पोष्करसादिमते इति ग० ।

३ न तु पूर्वमिति ग० ।

४ स्वरपूर्वद्वित्वयोरिति ग०, ६० मु० च ।

५ रेफात्परस्य व्यञ्जनस्य व्यञ्जनपरत्वा-

भावे स्वरपूर्वत्वेऽपि इति ६० मु० । रेफा-

त्परस्य व्यञ्जनपरत्वाभावे च स्वरपूर्वत्वेऽपि

६ विधीयते । अचः पराभ्यां रेफहक-

राभ्यां परस्य यरोहेक्ष इति सूत्रार्थः ।

केचिदेवमुचुरिति ग० ।

७ रेफात् पूर्वमिति वाच्ये वाचो मुक्त्य-

न्तरमर्थान्तरं समर्थयति इति ग०, ६०

मु० च ।

न हित्वमिति^(१) । तदेतदध्ययनविरुद्धपद्धतिमध्यास्ते । वयन्तु
वदामो^(२), वाचो युक्त्यन्तरप्रयोजनं । रेफपूर्वमित्युक्तेवि-
रुद्धविग्रहेण^(३) सूत्रं सन्दिग्धं स्यात्, रेफात् पूर्वं रेफपूर्व-
मिति । तत्र एष विग्रह इति चेत्^(४) । अध्यायादिसूत्रेणैतद्
गतमिति पौनरुक्त्यमस्य सूत्रस्यापद्यते । ननु पौनरुक्त्यभयादेव
विरुद्धविग्रहं निवारयामः । नियं सरला वृत्तिः । प्रचालनादि
पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात् अत्र विरुद्धग्रन्थालेशोपि
नावकाशं लभतामिति वाचो युक्त्यन्तरेण सूत्रमाचार्यः प्रो-
वाच^(५) ॥

द्वितीयचतुर्थयोस्तु व्यञ्जनोत्तरयोः पूर्वः ॥ ५ ॥

स्वरपूर्वयोर्व्यञ्जनोत्तरयोर्द्वितीयचतुर्थयोस्तु पूर्व आगमो भवति^(१),
यथाक्रमेण द्वितीयस्य प्रथमः, चतुर्थस्य तृतीयः । यथा, विष्णुस्याय
चक्षुषा त्वमभितिष्ठ । मेग्ध्या विद्युतो वाचः । ^(२)द्वितीय-
चतुर्थयोरिति किं । आद्यमस्यान्नं । एवम्पूर्वयोरिति किं^(३) । वट्-
स्थयमभिगूर्त्तार्य नमः,^(४) । पङ्गां हे षवने । एवम्परयोरिति किं ।

१ वैकृतरेफादित्तरस्य न स्यादुलमिति
इति ६० मु० ।

२ अन्ये त्वेवमाहुरिति ग० ।

३ विरुद्धाविरुद्धविग्रहणेनेति ग० ।

४ रेफपूर्वमिति । भवत्व ए विग्रह

इति चेत् इति ग०, ६० मु० च ।

५ लेशोपि नास्तीति सूत्रकार आच ।

षष् गमो युक्त्यन्तरं प्रयोजनस्वरभक्तेर्द्विः

साभूदितोति ग० ।

६ आगमः स्यादिति ग० ।

७ तत् सवितुः साध्या वै देवा इति

६० मु० पुस्तकेधिकः पाठः ।

८ एवम्पूर्वः किमिति ग० । एवम्पूर्व

इति किमिति ६० मु० ।

९ वषट्च् साहिति ग० ।

उखायै सद्ने । मेघायते स्वाहा । प्रथमसूत्रेण प्रसक्तं द्वित्वं निघ-
र्त्तयति 'तु'शब्दः । अन्येत्वन्वया मन्यन्ते^(१), पूर्वागमस्य द्वित्वं
निवारयतीति^(२) । नैतत्कारं । स्वणंसवर्गीयपर इत्युत्तरनिषेधा-
देव तस्य तद्विद्वत्तिः^(३) ।

अत्रकोचिदाहुः, व्यञ्जनपर इति वाचे वाचो युक्त्यन्तरमर्था-
न्तरं^(४) सूचयति । साङ्गहितासाङ्गहितसाधारणं परनिमित्त-
मुक्तं, तत इहान्यतरस्यागमनिमित्तत्वे^(५), प्राप्तेऽसाङ्गहितपदानां
नित्यत्वान्तदग्रहणमेव न्याय्यमिति कृत्वा वैकृतव्यञ्जनपरत्वे सति
नैतद्विधानं भवति । यथा, अभ्यस्यादित्यादि । नायं पदः ।
अध्ययनधर्मविरोधुन्^(६) मूलसूत्रविरोधाच्च । तथाहि, तन्मू-
लसूत्रे^(७) स्वरपूर्वत्वे व्यञ्जनमात्रपरत्वे च सति विहितं द्वित्वमत्र
निषेध्यते^(८) । नतु तत्र व्यञ्जनविशेषिते^(९) तदपवादकत्वाद्-
पि तद्विशेषो वक्तुमयुक्तः । शिञ्जादिपरीक्षणादध्ययनानुरोधाच्च
वाचो युक्त्यन्तराभिप्रायोस्माभिरभिधीयते^(१०) । अपवाद्यावाद्-
कथोरनयोर्निघमो नास्ति, किमिति । स्वरपूर्वत्वे सति व्यञ्जन-

१ अन्ये त्वन्वयाङ्गिति ग० ।

२ द्विरथं जेतोति ग० ।

३ इत्युत्तरच निषेधादेव तद्विद्वत्ति-
रिति ग० ।४ व्यञ्जनपररोरिति वाचेऽर्थान्तर-
मिति ग० ।५ तत्र इहान्यतरस्यागमनिमित्तपर-
इति ग० ।६ अध्ययनविरोधादिति ग०, १० सु०
च ।

७ मूलसूत्रे इति ग०, १० सु० च ।

८ द्वित्वमात्रं निषिध्यते इति ग० ।

९ द्वित्वस्य निष्याद्यते इति १० सु० ।

१० व्यञ्जनविशेषितमिति ग० । व्यञ्जनं
विशेषितमिति १० सु० ।

१० स्माभिरुच्यते इति ग० ।

परमेव व्यञ्जनं द्वित्वं भजते । द्वितीयचतुर्थौ तु^(१) व्यञ्जनपरा-
वेव पूर्वागमभजत इति । किन्तु प्राचुर्याभिप्रायेणेदं सूत्रद्वयं
प्रवृत्तं^(२) कथं नियमाभावः । अन्यथा^(३) कुत्रचित् कार्यद्वय-
दर्शनात् । असा हवींषि अन्नपत इत्यादौ द्वित्वं । विय-
च्छदः^(४) । अहि त्वं देव प्रयत इत्यादौ पूर्वागमः । तां-
हस्ते इत्यत्र तु प्राप्तौ सत्यामपि नेदं कार्यं दृश्यत इति च
नियमाभावः । शिक्षा चैवं वक्ष्यति,

स्वरात् पूर्वस्य वर्णस्य क्वचिद्वित्वञ्च कथ्यते ।

न च वर्गद्वितीयस्य न चतुर्थे कथञ्चन^(५) ॥

व्याख्यातञ्च वचनमेतद्विद्वद्भिः ।

कुत्रचित् स्वरयोर्मध्ये द्वित्वं लक्ष्यानुसारतः ।

पूर्वागमस्तथा तत्र ज्ञेयो वर्णविचक्षणैः ॥

एवं रूपमनियमं सूचयितुं व्यञ्जनोत्तरयोरित्यन्तरस्वीकारः ।

व्यञ्जनमुत्तरं याभ्यान्तो व्यञ्जनोत्तरौ, तयोः ॥

रेफपूर्वयोश्च नित्यं ॥ ६ ॥

रेफात्परञ्च, इत्यस्यापवादः^(६) । क्रमेण द्विवचनेन द्वितीय-
चतुर्थौ गृह्येते, न सविशेषणौ^(७) रेफपूर्वयोरनयोर्नित्यं^(८) पूर्वा-

१ द्वितीयचतुर्थौ चेति ६० मु० ।

२ किन्तु प्राचीनाभिप्रायेणेदं सूत्रद्वयं
प्रज्ञातमिति ग० ।

३ अन्यथापीति ग० ।

४ प्रच्छन्द इति ग०, ६० मु० च ।

५ चतुर्थे कदाचन इति ग०, ६० मु० च ।

६ इत्यस्यापवादकमेतदिति ६० मु० ।

७ गृह्येते सविशेषणयोरिति ६० मु० ।

८ रेफपूर्वयोरुभयोरनित्यमिति ग० ।

गमो भवति । आगमान्वादेशकः, 'च'कारः । यथा, जर्षो भव ।
अर्ध्ववाङ् । नित्यमिति किं । खरपरत्वे^(१) भवत्वेतदिति ।
अर्थ्येतस्थाताम्^(२) । मूर्खान्तञ्जवन्यां । गो अर्धमेव ॥

लकारपूर्वे च ॥ ७ ॥

चतुर्थागमोराकर्षकः, 'च'कारः । चतुर्थे स्पर्शे लकारपूर्वत्वे^(१)
सति पूर्वागमो भवति । प्रगल्भोस्य अपगल्भो जायते । नमो
मध्यप्राय चापगल्भभाय च । यस्मात्तकारः पूर्वः, स लकार
पूर्वः^(४) ॥

उपसर्गपाथ-एषोऽत्याति-धाम-परम-भूते-पूर्वेषु छ्विभु-
जेषु च ॥ ८ ॥

उपसर्गेषु^(५) पाथः, एषः, अति, आति, धाम, परम, भूते,
एवम्पूर्वेषु च सत्सु छ्विभुज इत्येतेषु पूर्वागमो भवति । 'च'कार
आगमान्वादेशकः । यथा, आच्छृण्वति । आख्खिदत्ते च प्रख्खि-
दत्ते च^(६) । अयत्नया परिभुजा । जे इति किं । विभू च मे प्रभू
च मे । या च विच्छन्दाः । खीति किं । ^(७)निखातं मनुष्याणां ।

१ खरपरत्वेपीति ग०, इ० सु० च ।

५ उपसर्गपूर्वेषु इति ग०, इ० सु० च ।

२ अर्थ्येतस्थितिं ग० । अर्थ्येतस्थाप्राप्तिति
इ० सु० ।

६ नम आख्खिदत्ते च प्रख्खिदत्ते
चेति इ० सु० ।

३ चतुर्थेस्पर्शे लकारपूर्वे इति ग०, इ० सु० च ।

७ तौ बलमं निखनत इति ग-

४ लकारः पूर्वो यस्मात् अथौ लकारपूर्वः

विहितेपिकः पाठः ।

तस्मिन् इति ग०, इ० म० च ।

अधिखखादति^(१) । उपसर्गपूर्वं इति किं । सच्छन्दाः^(२) । एता-
 ष्वुपसर्गपूर्वाणि । अन्यान्यप्युच्यन्ते^(३) । अप्येति पाथः^(४) । एष
 च्छागः । पाथ इति किं । ऋतुभिर्वा एष छन्दोभिः । अति-
 च्छन्दसमुप^(५) । सवित्र अतिच्छन्दसाय । धामच्छद्वि^(६) । पर-
 मच्छन्दो यद्भूते च्छदात् सामानि^(७) ॥

अधोषादूष्णः परः प्रथमोऽभिनिधान स्पर्शपरात्तस्य
 सस्थानः ॥ ८ ॥

स्पर्शपरादधोषादूष्णः परः प्रथम आगमस्तस्य स्पर्शस्य
 सस्थानः समानस्थानोऽभिनिधानो भवति । अभिनिधीयत इति
 अभिनिधानः । आरोपणीय इत्यर्थः । वेदान्तरे तस्याभावादत्रा-
 रोपणीयत्वं । यथा, यः४क्कामयेत । अश्मन्नूर्जं । ग्रीष्मे
 मध्यन्दिने । अयस्मयं विभृत^(८) । यः पाप्मना । अधोषादिति
 किं । शरदपराह्णे । जषग्रहण इति किं^(९) । रुक्ममुपदधाति ।
 स्पर्शपरादिति किं । इष्वा च वज्रेण च । सूत्रमिदमेवेष्टं ।
 नतु परहयं^(१०) ॥

१ इतस्त्वधिखादति इति १० सु० ।	६ धामच्छद्वि च्छु वे इति १० सु० ।
२ सच्छन्दाया इति ग० ।	७ च्छन्दांसि सामानि भवन्तीति ग० ।
३ अन्यानुच्यन्ते इति ग०, १० सु० च ।	८ स्मेत्सयं विचृता बन्धं इति ग० । अथ-
४ प्रियं अप्येतु पाथ इति १० सु० ।	सृष्टयं विचृताबन्धमिति १० सु० ।
५ अतिच्छन्दसमुपदधातीति ग०,	९ जषग्रह इति किमिति १० सु० च ।
१० सु० च ।	१० न तत्परहयमिति १० सु० ।

अघोषे ज्ञाक्षेः ॥ १० ॥

अघोष एव स्वर्गं परे सति अघोषादूष्णः परः प्रथमागमी भवतीति ज्ञाक्षेः पक्षः । यथा, निष्कैवल्यं । यः ऋक्कामयेत^(१) पश्चात् प्राचीं । निष्टत्पामि । ^(२)दोषावस्त्तीः । यः पाप्मना । अस्पपानम्^(३) । अघोषेति किं^(४) । कृशमान्^(५) ॥

उत्तमपरात्तु ज्ञाक्षायणस्य ॥ ११ ॥

ज्ञाक्षायणस्य तु पक्षे उत्तमपरादघोषादूष्णः परः प्रथमागमी भवति । यथा, अक्षयया व्याघारयति । अशृत्नाति । ^(१)उत्तमपरादिति किं । निष्कैवल्यं । यः ऋक्कामयेत पश्चात् । ^(२)'तु'शब्दः ज्ञाक्षेः पक्षमपक्षेपतीति^(३) केचिदेवमचूः । अघोषत्वमूष्णः, 'तु' शब्दे निवर्त्तयति^(४) । तत्रायं सुवार्थः । उत्तमपराद् घोषवतः ^(५)ऊष्णः परः प्रथमागमी भवति । अङ्गां क्केतुः । शरद्वपरा-ङ्गे । ब्रह्मवादिनः । घोषवत इति किं । घोषो हेमन्तः । अश्मा च मे । अयस्मयं वि^(६) ॥

१ यः कामयेत इति ग० ।

६ तीर्थे स्नाति इति ग०, चिह्निते,

६० मु० पुस्तकेचाधिकः पाठः ।

२ अक्षयया व्याघारयति इति ग०, चिह्निते
६० मु० पुस्तके च अधिकः पाठः ।

७ यः प्रापना इति ६० मु० पुस्तके-
ऽधिकः पाठः ।

३ आस्तात् जङ्गदेवानामिति ग०, ६०
मु० च ।

८ पक्षं प्रक्षिपतीति ६० मु० । पक्ष-
मपक्षिपतीति ग० ।

४ अघोष एवेति किमिति ग०, ६०
मु० च ।

९ निवर्त्तयतीति इति ग०, ६० मु० च ।

५ कृशमान् अक्षमिति ६० मु० ।

१० उत्तमपरात्तु घोषवत इति ६ मु० ।

११ विचृत इति ६० मु० ।

प्रथम जषपरौ द्वितीयं ॥ १२ ॥

प्रथमः स्यर्ष जषपरः स्वर्गीयद्वितीयमापद्यते^(१) । विरप्-
श्विन्^(२) उदादाय । तथ् षोडशी^(३) । प्रत्यङ्क् सोमः । तथ् सवि-
सुः । प्रथम इति किं । ताः सः रोहः^(४) । जषपर इति किं ।
वाक्ते^(५) ।^(६) जषा परौ यस्मात्त जषपरः^(७) ॥

वाङ्भीकारस्यासस्थानपरः ॥ १३ ॥

वाङ्भीकारस्य मते आत्मनोसस्थानोषपरः प्रथमः सव-
र्गीयं द्वितीयमापद्यते । समानं स्थानं यस्मात्सौ सस्थानः, न स-
स्थानः, असस्थानः । सः परौ यस्मात्तः, तथोक्तः । यथा, विसृपो
विरप्श्विन् । तथ् षोडशी । असस्थान इति किं । तत्पवितुः ।
नेदं सूत्रमिष्टं ॥

१ सवर्गीयं द्वितीयमापद्यते इति म०,
इ० मु० च ।

२ विसृपो विरप्श्विन् इति इ० मु० ।

३ षोडशी षभत् इति इ० मु० ।

४ संरोहोसि इति म० ।

५ वाक्त्वाप्ययतामिति इ० मु० ।

६ (तवः) अर्वाक् चि एनं परैः, इत्यन

प्रथमपूर्वो षकारश्चतुर्थं तस्य सस्थानं,
इति षकारस्य चतुर्थापत्तिः, विशेष-
विहितत्वात् । ततः द्वितीयं स्वरोष-
कस्वरकृतीयत्वम् । इदमेव सूत्रमिष्टम् ।
इति इ० मु० पुस्तकेऽधिकपाठः ।

७ यस्माद्द्वितीयमापद्यते इति म०, इ० मु० च ।

अथ न ॥ १४ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । उक्तस्य द्वित्वविधेर्यथासम्भवं निषेधोऽधिक्रियते, इति^(१) वेदितव्यम्, इत उत्तरं यद्विख्यातम् ॥

अवसाने रविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः ॥ १५ ॥

पदावसाने वर्त्तमानो वर्णा रेफो विसर्जनीयो जिह्वामूलीय उपध्मानीयश्च^(१) इत्येते वर्णा द्वित्वं नापद्यन्ते । यथा, ऊर्क् । रेफात् परश्चेति^(२) प्राप्तिः । अवसानवचनं विरामाभिप्रायम् । तस्मान्न सन्धाने निषेधः । यथा, ऊर्क्क् च मे स्मृता^(३) । नार्त्तिमाच्छन्ति^(४) । मनप्रक्त्तमे । यप्रक्त्तामयेत । यप्रपाप्पना । स्वरपूर्वमित्यनेनेषां प्राप्तिः । अवसान इति चतुर्णां^(५) पृथगेव सूत्रं केचिदूचुः । एकीकरणे^(६) दोषदर्शनात् । कोसौ दोषः^(७) । अवसाने वर्त्तमाना विसर्जनीया^(८) इत्यन्वयसम्पादनं । अथग्रह आशीर्धूः सुवररितिबदिति चेत् । नैष दोषः । रविसर्जनीयादीनां पदावसाने द्वित्वप्राप्तिदूर्वोत्सारिता, इति नियमश्च

१ निषेधोधिक्रियते इत्येतदधिकृतमिति
ग०, ६० सु० च ।

२ रेफविसर्जनीयजिह्वामूलीयोप-
ध्मानीयाश्चेति ग० ।

३ परश्चेतीति ग०, ६० सु० च ।

४ स्मृता च मे इति ग०, ६० सु० च ।

५ नार्त्तिमाच्छन्ति ग०, ६० सु० च ।

६ चतुर्णां वर्णानामिति ६० सु० ।

७ एकीकरणपक्षे इति ग० ।

८ कोसौ दोष इति ६० सु० ।

९ रेफविसर्जनीयादय इति ग०, ६०

सु० च ।

शङ्का^(१) । किञ्च पृथक्करणे^(२) सति अवसाने किं वा भवतीति साकाङ्क्षतया वचनमनर्थकं स्यात् । एकीकरणे तु रविसर्जनीय इति वर्णसाहचर्यादवसाने वर्त्तमानो वर्ण इति च लभ्यते^(३) । तस्मादेकीकरणमेव रमणीयम् ॥

जष्ठा स्वरपरः ॥ १६ ॥

स्वरपर जष्ठा द्वित्वं नापद्यते । स्वरः परो यस्मादसौ स्वरपरः । यथा, दर्शपूर्णमासौ । वर्षाभ्यः । वर्षं नश्चति । वहिषा । रेफात् परञ्चेति प्राप्तिः । जश्चेति किं । एभिर्नी अर्क्षैः । स्वरपर इति किं । पार्श्वे । वर्षाभ्यः^(४) । वर्षेभिः । अग्निर्ह्यस्य ॥

प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्राक्षायणयोः ॥ १७ ॥

तयोः पक्षे^(५) प्रथमपर जष्ठा द्वित्वं नापद्यते । 'च'कार जष्ठाणमन्वादिशति । सुखन्द्रदक्ष । अष्टौ क्तवः । तस्मादेवं विदुषा । प्रथमः परो यस्मादसौ प्रथमपरः^(६) । 'च'कारोऽत्र यद्यप्यू-

१ शङ्कास्तीति ग०, इ० सु० च ।
२ अवसाने पृथक्करणे इति इ० सु० ।
३ इति लभ्यते इति इ० सु०, ग० च ।
४ वर्षाभ्यः स्वाच्चेति इ० सु० ।
५ प्लाक्षिप्राक्षायणयोः पक्षे इति इ० सु०, ग० च ।

६ अष्टौ क्तवः । तस्मादेवं विदुषा । प्रथमः परो यस्मादसौ प्रथमपरः । प्रथमपर इति किं । इष्ठा च वज्रेण चेति ग० । अष्टौ क्तवः । प्रथमपर इति किञ् । तस्मादेवं विदुषा । प्रथमः परो यस्मादसौ प्रथमपर इति इ० सु० ।

अमात्राकार्षकः, तथापि ग्रथसहेष्वेव सम्प्रत्ययः । अन्यथा अव-
साने रविसर्जनीयः, इति सूत्रे जिह्वामूलीयोपधानीययोग्रहणं
व्यर्थम् । अनेनैव निषेधसिद्धेः ॥

ऊष्माघोषो हारीतस्य ॥ १८ ॥

हारीतस्य मते अघोष ऊष्मा द्वित्वं नापद्यते । वैश्यो मनुष्या-
णां । पुथति प्रजया पशुभिः । अस्यापरूपं^(१) । अघोष इति किं ।
महृह्यमिमान्^(२) । ऊष्मग्रहणं पूर्वसूत्रानापेक्षार्थम् । अत्राप्य-
ऊष्मग्रहणं^(३) न क्रियेते । ऊष्मेत्येतत् स्वरपरत्वेन पृथक्कार-
त्वेन च सम्बन्धं^(४) । तस्मादिह्यापि तत्सम्बन्धस्यैवाघोषत्ववि-
शेषणं स्यात्^(५) । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमूषेति ग्रहणं कृतम्^(६) ।
अतः सर्वावस्थ ऊष्मात्र निषेधभाक् ॥

रेफपरस्य हकारः ॥ १९ ॥

पूर्वमूष्माघोष इत्युक्ते घोषोष्मणो नित्यद्वित्वे^(७) प्राप्ते वि-
शिष्टदानीं^(८) । रेफपरो हकारश्चकारास्तद्वहारीतमते द्वित्वं
नापद्यते । यथा, दुदुक्ते अर्हयः । रेफपर इति किं । जुह्वे ह-

१ वैश्वानरस्य रूपमिति ग० ।

२ तिरी अक्रियामिति ग० ।

३ अत्र यद्यप्युष्मपक्षमिति ग० ।

४ स्वरपरत्वेन प्रथमपरत्वेन च सम्बन्ध-
मिति ग० ।

५ सम्बन्धस्यैवाघोषत्वविशेषो न स्यात्

इति ग० । तत्सम्बन्धस्यैवाघोषत्व-
विशेषः स्यादिति इ० सु० ।

६ पक्षसमक कृतमिति ग० । इ०
सु० च ।

७ नित्यं द्वित्वे इति ग०, इ० सु० च ।

८ विशिष्ट इदानीमिति इ० सु० ।

श्रुम्भिः^(१) । हकार इति किं । श्रुक्न्ते अन्यत् । रेफः परी यस्मादसौ, रेफपरः ॥

टवर्गश्च तवर्गपरः ॥ २० ॥

‘च’कारो हारीतत्वान्वादेशकः^(२) । टवर्गस्तवर्गपरो न द्वित्वमापद्यते । यथा, वषट् ते विष्णो । विड् द्रविणं । तवर्गः परी यस्मादसौ तवर्गपरः । टवर्ग इति किं । वाक्ते । तत्ते । एवम्यर इति किं । षट् कपालं^(३) । विड् वै मरुतः ॥

लतवर्गो यवकारपरी ॥ २१ ॥

हारीतः सान्निध्यात्प्रभ्यते । तन्मते लतवर्गो न खलु यवकारपरी द्वित्वमापद्यते^(४) । यथा, लकारः, कल्याणी । वैखो यूपः^(५) । तवर्गोपि^(६) । कन्धेव तुन्ना । इषे त्वा । यवकारो परी याभ्यान्तो, तथोक्तौ ॥

परश्च ॥ २२ ॥

‘च’कारो हारीताकार्षकः । पर इत्येकवचनेन चकारो गृह्यते । पूर्वसूत्रोक्तस्यनिमित्तयोः परः^(७) सोपि न द्वित्वमापद्यते,

- १ श्रुक्त्वे श्रुम्भिः श्रुक्त्विति, इति इ० मु० । ५ यूपो भवतीति इ० मु० ।
 २ हारीतान्वादेशक इति ग०, इ० मु० च । ६ तवर्गोपिति ग०, इ० मु० च ।
 ३ षट्कपालं निः, इति ग०, इ० मु० च । ७ पूर्वसूत्रस्यनिमित्तयोः पर इति ग० ।

हारीतमते । यथा, विभूदाव् (१) । आष्णः (२) । वकार इति किं । कल्प्यान् जुहोति । स्पर्श एवेत्येकेषामित्यत्रावधारणान्ति-
राकरणायायमारम्भः (३) । (४) द्वित्वे कृते परो द्वितीयपर्यायो
द्वित्वविधिर्नास्ति । अनवस्थाप्रसङ्गात् । ननु सवर्णसवर्गीयपर
इति परसूत्रेणापि पुनर्द्वित्वनिषेधः । पौनरुक्त्यं माभूदिति (५) ।
मतभेदान्नैष दोष इति ब्रूमः । हारीतमतमेतत्, जप्ता घोषी
हारीतेत्यादिसूत्रपञ्चकमनिष्टं (६) ॥

सवर्णसवर्गीयपरः ॥ ३३ ॥

सवर्णपरः सवर्गीयपरश्च द्वित्वं नापद्यते । सवर्णत्वं नाम
सादृश्यमुच्यते (७), न तुल्यस्थानकरणतामात्रं । सवर्गीयः समान-
वर्गसम्बन्धी । यथा, अलकाय । अत्ता हवीष्णि । पिप्पका ते (८) ।
संयत्ताः । यल्लोहितं । त्वं वातैः (९) । सवर्णपराख्येवमादीनि

१ विभूदावन्ने इति ग० ।

२ ष्वा प्राष्ण इति इ० सु० ।

३ स्पर्श एवेत्येकेषामाचार्याणामित्यत्रा-
वधारणान्तिराकरणायायमारम्भ इति इ०
सु० । अत्र ग, विक्रितपुस्तके अवधारणे
निराकरणेयमारम्भ इति विशेषः ।

४ ग, विक्रिते इ० सु० पुस्तके च 'अथ
वा' इत्यधिकपाठः । इ० सु० पुस्तकधृतसमस्त
पाठान्तरं 'यथा' इति ।

५ पुनर्द्वित्वनिषेधपरपौनरुक्त्यन्तः
स्य इति केचिदिति ग० ।

६ हारीतमते श्रूषा घोष इत्यादि
सूत्रपञ्चकमिष्टमिति ग० । हारीतम-
तादूष्मा घोष इत्यादि सूत्रपञ्चकम-
निष्टमिति इ० सु० ।

७ सादृश्यमुच्यते इति ग०, इ० सु० च ।

८ ते भरव्याये इति इ० सु० ।

९ त्वं वातैरुष्णैरिति इ० सु० ।

सवर्गीयपराख्यपि^(१) वदामः । अङ्गौ न्यङ्गौ । प्राञ्चमुप । काण्डात्
काण्डात् । तन्ते दुश्चत्ताः । अन्धस्थ ॥

अनुनासिकपूर्वस्तु ककारो मध्य आगमः ।

गकारश्च तकारे च धकारे च यथाक्रमम् ॥

इति वचनादिदमप्युदाहरणं । पाङ्क्तौ यन्नः पाङ्क्ताः ।
तान् ब्रूयाद्युङ्ध्वमिति । एवम्पर इति किं । ताङ् मे आसन् ।
षण्मासः । विदधानि मन्महे । दान्नापा^(२) ॥

नानुत्तम उत्तमपरः ॥ २४ ॥

‘नङ्कारोऽयं प्रतिप्रसवार्थः । उत्तमपरोऽनुत्तमो हित्वमापद्यत
इति^(३) । यथा । याञ्च्चा । यज्ज्ञे यज्ज्ञेन । आट्ट्णारः । स
प्रतन्नवत् । पाप्मानं । अनुत्तम इति किं । तन्मा देवाः । उत्तमः •
परो यस्मादसावुत्तमपरः । सर्वर्णसवर्गीयपर इति प्रप्तावयजा-
रन्धः^(४) ॥

अथैकेषामाचार्याणां ॥ २५ ॥

‘अथ’ इत्यधिकारः । एकेषां मतमधिक्रियत इत्येतद्देदित-
व्यं^(५), इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः ॥

१ सवर्गपराख्यपिति ग० । सवर्गपरा-
ख्यपिति इ० सु० पुस्तकधृतपाठान्तरं ।

२ दान्नापौभन् इति इ० सु० ।

३ ग, चिक्रिते इ० सु० पुस्तके च

‘इति’ पदं नास्ति ।

४ इति प्रतिषेधप्रप्तावयमारन्ध इति
ग०, इ० सु० च ।

५ एकेषां मते क्रियत इत्येतदधिकृतं वे-
दितव्यमिति ग०, इ० सु० च ।

लकारो ह्रश्वकारपरः ॥ २६ ॥

एकेषां मते ह्रश्वकारपरो लकारो द्वित्वं नापद्यते ।
मञ्जा आलभेत^(१) । वल्गो विरोह^(२) । ततो विल्वः^(३) । एवम्पर
इति किं । कल्माषी । कल्याणी । हकारश्च शकारश्च वकारश्च
ह्रश्वकाराः, ते परे यस्मात् सः, तथोक्तः । अत्र ह्रश्वपरे कार्यं
मिष्टं, न तु वकारपरे । नापि परसूत्रमिष्टं^(४) ॥

स्पर्श स्पर्शपरः ॥ २७ ॥

एकेषां मते स्पर्शपरः स्पर्शा न द्वित्वमापद्यते । वारदेवी ।
आपामोज्मानं । आट्णारः । सप्रत्नवत् । यमप्रवानः । स्पर्शः
परो यस्मा दसौ स्पर्शपरः ॥

पदान्तश्च व्यञ्जनपरः प्राकृतः ॥ २८ ॥

व्यञ्जनपर इति स्पर्शव्यतिरिक्तव्यञ्जनपर इत्यर्थः । अन्यथा
स्पर्शानामपि ग्रहणे पूर्वसूत्रेपि स्पर्शपर^(१) इत्युक्तत्वात् पौनरुक्त्यं

१ आतभक्त इति ग०, इ० सु० च ।

२ शतवल्गो विरोह इति ग०, इ०
सु० च ।

३ वैल्गो घूप इति इ० सु० ।

४ न तु वकारपरे लकारस्य ह्रश्च
वकारपर इति खवे स्थितः । किं कारणं ।
न तु वकार इति प्रयोजनमस्ति । लका
रस्य वकारस्य संयोगे स्वरितौ यदि ।
तदा संयुक्त एव स्यादसंयुक्तसदन्यथा इति

वचनमस्ति । तस्मात् कारणात्, यदा
लकारवकारयोः स्वरितसंयोगलकारस्य
तदा द्वित्वमस्ति । असंयुक्तो द्वित्वं ना-
स्तीति गमनिका । अत एव न तु वका-
रपर इति । ततो विल्वः । नापर-
सूत्रमिष्टं । इति ग, चिन्तितपुस्तके-
ऽधिकः पाठः ।

६ स्पर्श इति इ० सु० ।

स्यात् । न तु निमित्तविशेषनिमित्तविशेषोऽप्यस्ति^(१) । पदान्तत्वं प्राकृतत्वञ्च निमित्तिनो विशेषः । निमित्तस्य तु सर्व्व-
व्यञ्जनात्मकत्वमिति चेत् । तथापि स्पर्शभागे निमित्तविशेषस्य
वैयर्थ्यं । स्पर्शपर इत्यत्र सामान्येन^(२) निमित्तविशेषस्य विगत-
त्वात् । तस्मादन्तस्था यरलवा इत्यत्र^(३) व्यञ्जनशब्देनोच्यन्ते । 'च'-
कारस्पर्शाक्षरपारिशेष्यान्नकारस्याकर्षणं^(४) । तथाहि, अन्तस्था-
दिव्यञ्जनपरत्वे सत्यन्यस्पर्शानामविकृतानां पदान्ते स्थितिर्नास्ति ।
सम्नाडित्यत्रास्तीति चेत् । मैवं^(५) । न सञ्ज्ञामिति रापर इत्यत्र
वैयर्थ्यात् इति शब्दो मकारस्य हित्वसद्भावं बोधयतीत्यध्ययान-
रोधादुपपादितं । तस्मान्नैष निषेधविषयः । नापि ब्रह्मण्यन्तः,
न्यङ्त्रिभिः, इत्यादिविषयः । कुतः, इह प्राकृत इति विशि-
षणं विकृतसद्भावं कल्पयति । अन्यथा स्वस्ववैयर्थ्यात्^(६) । तच्च
विकृतित्वं नकारस्य^(७) ङकारस्य वा अन्तस्थादिपरत्वे सति
क्वचिदपि पदान्ते न दृश्यते । तस्मात् प्राकृत इति प्रयोगसाफ-
न्याय नकारस्यैवानुकर्षणं युक्तमिति पारिशेष्यम् । किञ्च माङ्गि-
षेयेऽपि नकारस्यैवानुकर्षणं सिद्धवत्कृत्योक्तं । तत्रैवं^(८) मृतयो-
जना । एकेषां मते पदान्तः प्राकृतो नकारोऽन्तस्थादिव्यञ्जन-

१ न तु निमित्तविशेषनिमित्तविशेषोऽप्यस्ति इति ग०, ३० मु० च ।	३० मु० । ग.चिक्लितपुस्तके स्पर्शाकर्षकं,
२ सामान्येनापि इति ग०, ३० मु० च ।	इति विशेषः । समानसन्त्यत् ।
३ तस्मादन्तस्थादय एवाद इति ग०, ३० मु० च ।	५ मैवमिति ग० ।
४ चकारो यद्यपि स्पर्शमःचाकर्षक-	६ स्वस्य वैयर्थ्यादिति ग०, ३० मु० च ।
स्यापि पारिशेष्यः नकारस्यानुकर्षणम् इति	७ विकृतत्वं नकारस्येति ग०, ३० मु० च ।
	८ तत्रैवं इति ग०, ३० मु० च ।

परो द्वित्वं नापद्यते । यथा, जनान् पाययति^(१) । श्रीमन्वतीते ।
एतान् हीमान् । पदान्त इति किं । अन्यायन्ति^(२) । अन्तस्था-
दिपर इति किं । तान् कल्पयति । इमान् भद्रान् । दुर्धान् ।
प्राकृत इति किं । तान् रक्षध्वं । वैष्णवा रक्षोहणः । ननु कथमत्र
विकृतत्वं ।

रेफाट्टवर्णात् पूर्वञ्च तवर्गाच्च परञ्च नः ।

तवर्गस्थान इत्याहुरन्तस्थानोन्यदुच्यते ॥

इति वचनादस्ति स्थानभेदकृतं^(३) विकृतत्वमिति ब्रूमः ।

शिक्षा चैवं वक्ष्यति,

रेफपूर्वा नकारो यः पदान्ते यत्र दृश्यते ।

विशेषं तत्र जानीयाद् द्वित्वमित्यभिधीयते ॥ इति ।

व्यञ्जननमस्मात् परमिति^(४) व्यञ्जनपरः । प्रकृतिरिति^(५),

स्वभावः, तत्सम्बन्धी प्राकृतः ॥

उदात्तात्परोऽनुदात्तः स्वरितम् ॥ २९ ॥

प्रातिहतपादवृत्ततैरोव्यञ्जनविषयमेतत् । उदात्तात्परोऽनु-
दात्तः स्वरितमापद्यते । यथा, स इधानः । अथात्रवीत् । वस्व्य-
सि । प्रउगमुक्थम् । तथा देवतया । वर्णविभागावस्थायामनुदा-
त्तत्वे सत्येव पुनस्तत्संहितायामेतल्लक्षणात् स्वरितत्वं प्रउग-
मित्यादौ विज्ञेयं ॥

१ सिद्धो जनान् पाययतीति ६० भ० ।

२ ग, चिकित्तपुस्तके ६० भ० पुस्तके

३ अन्त्यादमास इति अधिकः पाठः ।

४ स्थानभेदे कृतमिति ६० भ० ।

५ पर इति ग० ।

६ प्रकृतिः इति ग०, ६० भ० च ।

व्यञ्जनान्तर्हितोऽपि ॥ ३० ॥

व्यञ्जनान्तर्हितोऽप्युदात्तात् परोऽनुदात्तः स्वरितमापद्यते^(१) ।
यथा, तदग्ने अमृणः^(२) । यस्त्वा ह्रदा, इत्यादि । अन्तर्हितो
व्यवहित इत्यर्थः ॥

नोदात्तस्वरितपरः ॥ ३१ ॥

उदात्तपरः स्वरितो^(३) वा अनुदात्तात् परोऽनुदात्तः स्वरितं
नापद्यते । यथा, य इमं लोकं^(४) । ता आद्याः । कीरिणा मन्य-
मानः । तस्यै ह्रद्वे^(५) । उदात्तश्च स्वरितश्च उदात्तस्वरितो, तौ
परो यस्मात् सं, तथोक्तः ॥

नाग्निवेश्यायनस्य ॥ ३२ ॥

पूर्वसूत्रस्य प्रतिप्रसवार्थोऽयं^(६) नकारः । उदात्तात् परोऽनु-
दात्तः स्वरितमाग्निवेश्यायनस्य मते उदात्तात् परोऽनुदात्त-
स्वरितपरो वा स्वरितं नापद्यत इति^(७) । पूर्वोक्तान्येवोदाह-
रणानि ॥

- १ स्वरितं आदिति ग० ।
२ अमृणो भवामीति ६० सु० ।
३ उदात्तस्वरितपर इति ६० सु० ।
४ सा इमां लोकाम् इति ६० सु० ।
५ य इमं लोकमिति ग० ।
६ तस्यै ह्रद्वमिति ग० । तस्यै ह्रदा-
मानन्दासजायत इति ६० सु० ।

- ६ पूर्वसूत्रप्रतिप्रसवार्थमिति ग०
६० सु० च ।
७ आग्निवेश्यायनमते उदात्तस्वरितपरो
वा नापद्यते इति न इति ग० । आग्नि-
वेश्यायनस्य मते उदात्तपरो वा स्वरित-
परो वा नापद्यत इति न इति ६०
सु० ।

सर्वो नेत्येके सर्व्या नेत्येके ॥ ३३ ॥

न केवलमुदात्तात् परः, किन्तु सर्व्व एव सप्तविधस्वरितो नास्तीत्येके शाखिनो मन्यन्ते । तथाहि वाजसनेयिब्राह्मणे, द्वावेव स्वराबुदात्तोऽनुदात्तः^(१) । नेदं सूत्रद्वयमिष्टं ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ० ॥

—

१० द्वावेव स्वराबुदानामनुदानमिति ६० सु० । द्वावेव स्वराबुदानाबुदानौ इति ग० ।

अथ पञ्चदशीध्यायः ।

नकारस्य रेफोऽयकारभावात् लुप्ते च मलोपाच्च पूर्व-
स्वरोऽनुनासिकः ॥ १ ॥

नकारस्य रेफभावाद्दूषभावाद्यकारभावाच्चकाराक्षयकारे
लुप्ते सति मलोपाच्च (१) । पूर्वस्वरोऽनुनासिको भवति, सानु-
नासिको भवतीत्यर्थः । यथा रेफभावात्, अग्नी॒ष्ट्रपु
षदः (२) । अथोऽयभावात् (३), कर्णा॒ष्ट्राकर्णा॒ष्ट्र्य । त्री॒ष्ट्रचान् ।
यकारभावाद्यथा, महा॒ष्ट्रन्द्रः । यकारे लुप्ते यथा, महा॒ष्ट्र
न्द्रः । अथ मकारलोपः (४), प्रत्युष्ट्र॒रक्षः । स॒ष्ट्रशितं मे
ब्रह्म । इत्यादि । मकारस्य लोपो मलोपः (५), तस्मात् ॥

नैकेषां ॥ २ ॥

एकेषां मते पूर्वसूत्रोक्तेषु सानुनासिकं (१) न भवति । उक्ता-
न्येवोदाहरणानि । इदमेवेष्टं न तु पूर्वम् ॥

१ मकारलोपाच्चेति इ० मु० ।

२ सत्री रेकादशां षि इति इ० मु० ।

पुस्तकेधिकः पाठः ।

३ कक्षभावादिति ग० ।

४ मकारलोपात् इति ग० ।

५ मकारस्य लोपः, मकारलोप इति
इ० मु० ।

६ सानुनासिकमिति इ० मु० ।

ततस्त्वनुस्वारः ॥ ३ ॥

तत इति सर्व्वनाम्नः परामृष्टात् पूर्व्वस्वरात् ^(१)परोऽनुस्वारागमो भवति । यथा, सात्वीऽरेकादशात् इह । परामृष्टस्य पूर्व्वस्वरस्थानुनासिकं गुणं ^(२) तु शब्दो निवर्त्तयति । तस्मादनुनासिकप्रतिषेधपक्ष एवायमनुस्वारागमः स्यात् ॥

स्त्रादिषु चैकपद ऊष्मपरः ॥ ४ ॥

आगमान्वादेशकः, 'च'कारः । स्त्रादिष्वेकपदे अखण्डपदे ऊष्मपरि सति ^(३) अनुस्वारागमो भवति । यथा, शीऽसामीद इव ^(४) । स्त्रादिष्विति किं । तासां त्रीणि च । एकपद इति किं । तं मा सत्स्वज । ^(५) अखण्डविशेषणेन किं ^(६) । तिसाहस्रो वै । ऊष्मपर इति किं । माया मायिनां ॥

नान्तविकारात् पूर्व्वः ॥ ५ ॥

न खलु पदान्तविकारात् पूर्व्वस्मिन्ननुस्वारागमो भवति । वहिस्ते अस्तु ^(७) । हिपुजिगेति प्राप्तिः । अन्तर्विकारादिति किं मा हिऽसोर्हिपादं । अन्तस्य विकारः, अन्तविकारः, तस्मादन्तविकारात् ॥

१ स्वरादिति ग० इ० सु० च ।

२ परामृष्टस्वरस्थानुनासिकं गुणमिति इ० सु० । परामृष्टस्वरस्थानुनासिकं नुचमिति ग० ।

३ ऊष्मपरः इति ग०, इ० सु० ।

४ मीद इवेतीति ग०, इ० सु० च ।

५ प्रसन्न मा हिंसोद इति इ० सु० पुस्तकेधिकः पाठः ।

६ अखण्ड इति किमिति ग० ।

७ खलु अवास्तितीति ग०, इ० सु० च ।

अप्रग्रहाः समानाक्षराण्यनुनासिकान्येकेषां ॥ ६ ॥

यानि समानाक्षराणि अप्रग्रहसञ्ज्ञानि तानि एकेषां मते भवन्त्यनुनासिकानि^(१) । कुलायिनी^(२) । अप्रग्रहा इति किं । अमो इति । तन् इति । समानाक्षराणीति किं । ^(३)सो एवैषैतस्याः । प्रग्रहाक्षरयोर्निर्घतलिङ्गतया परस्परान्वयो घटते । न प्रग्रहाः अप्रग्रहाः ॥

पदञ्च भ्रुत् शब्दखायनकाण्डमायनयोः ॥ ७ ॥

यत् भ्रुत्वत् पदं तच्च पदकाले शब्दखायनकाण्डमायनयोर्मते अनुनासिकं भवति । त्वीश् इत्य् प्रवीत् । अस्तुहीश् इत्य् प्रूतां । पदमिति किं । संहितायां मा भूत् । 'च'शब्दः पूर्वसूत्रोक्तविधेयसमुच्चयं करोति । अपरे त्वाहुः^(४) । भ्रुतैकस्वरं पदमिति अन्यं मा भूत् । न छिनत्ति इति । न विचिन्त्याश् इति । नेदं सूत्रद्वयमिष्टं ॥

अकारस्तु संहितायामपि ॥ ८ ॥

सान्निध्यादनुनासिकभ्रुतौ गृह्येते । 'तु'शब्दः प्राकृताचार्यमतनिवर्त्तकः । अत एव संहितायामसंहितायाच्च अकारः पदान्तोऽनुनासिकी^(५) भवति । यद्यकारः^(६) इति सामान्योक्तः, तथाप्य-

१ एकेषां मते अनुनासिकानि स्वरिति ग० ।

२ कुलायिनी वसुमतीति ग० । कुलायिनी वसुमतीमिति ६० सु० ।

३ साध्या वै इति ग० चिकित्तपुस्तके-

विभिन्नः पाठः ।

४ अपर आङ्गिरसि ६० सु० ।

५ अकारः पदान्तः अतोऽनुनासिक इति ग०, ६० सु० च ।

६ यद्यप्यकार इति ग०, ६० सु० च ।

न्वादेशोन्यस्येतिवचनादपिशब्दोनुनासिकतया निमित्तं^(१)पदान्त-
मेव चकारमन्वादिशति । यथा, सुञ्जोकांश् सुमङ्गलात् । उपङ्ग-
ताश् । यथोममांश् । यद्ग्रां^(२) इत्यन्यस्यां शाखायां । 'अपि'शब्दः
किमर्थः । सत्यराजाश् न् । अग्नाश् इत्याह । विचिन्थः सोमाश् न
विचिन्थाश् इति । शाङ्खायनकाण्डमायनयोरप्ययं विधिरकार-
भ्रुते^(३) सम्प्रतः ॥

सर्वमेकयमं पूर्वेषाम् सर्वमेकमयं पूर्वेषाम् ॥ ९ ॥

एकजातमेकयमं^(४) एकश्रुतिरिति पूर्वेषाम्^(५) मतम् । यमो
नाम स्वरः, उदात्तइत्यर्थः । पूर्वेषां नाम यान्निकाः, तेषां यज्ञ-
मर्म्मणि सर्वमेकश्रुति भवति । अन्ये मन्यन्ते, पूर्वेषां नाम केचि-
च्छाखिनः, तेषां सर्वमेकश्रुतोति । अथापरे कथयन्ति^(६), सर्व-
मेकस्वरमनुनासिकं भवतीति^(७) समानाक्षरमात्रापेक्षामधिष्ठेत् ।
नेदं सूत्रमिष्टं ॥

इति त्रिभाष्यरक्षे प्रातिशाख्यविवरणे इत्यापस्तम्बानां
शाखानां यजुर्वेदलक्षणः^(८) पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ० ॥

१ अनुनासिकधर्मतया निमित्तं इति
ग०, १० मु० च ।	६ अपरे तु इति ग० ।
२ ब्रह्माऽन् इति १० मु० ।	७ भवतीति वदन्ति इति ग० ।
३ विधिरकारं प्लुते इति ग०, १० मु० च ।	८ इत्यापस्तम्बानां शाखानां यजुर्वेद-
लक्षण इति पाठो ग, चिह्निते १०
मु० प्लुते च नास्ति ।
४ सर्वे वर्णजातमेकयममिति १० मु० ।	
५ सर्वेषामिति ग० ।	

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथ सकारपराः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्यधिकारः^(१) । इत उत्तरे ग्रहणविशेषाः सकारपरा इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं । सकारः परो येभ्यस्ते ‘सकारपराः’ ॥

स्रशोच्चपाश पदादयः स्वरपरे ॥ २ ॥

‘स्र, शो, ह, पा, श,’ इत्येते ग्रहणविशेषाः^(२) पदादयः सकारपराः, तस्मिन् सकारे स्वरपरे सत्यनुस्वारागमं भजन्ते । यथा, विस्रः सयेत्^(३) । शोः सामोद इव^(४) । ओकारे किं । आशासाना^(५) । ह्रस्वः शसिषम् । ऋस्वेन किं^(६) । प्रजा मा हासीत् । पाः सुर इरावती । दीर्घेण किं । आहतं गभे-
पसः । यदासीनः शः सति^(७) । पदादय इति किं । अम्बिरुक्-
थेन वाहसा । सीमं पिपासेत । दहाशमः । स्वरपरे इति किं ।
विस्रस्य^(८) । हस्तयोः । कविशस्तः । केचिदत्र सूत्रे ह्रियहणम-

१ अथेत्यधिकार इति ग०, इ०
मु० च ।	५ आशासाना नौमनसमिति इ० मु० ।
२ ग्रहणविशेषाणामिति ग० ।	६ ऋस्व इति किमिति ग०, इ०
मु० च ।
३ विस्रस्येदमेवेनाध्वर्युरिति ग०, इ०
मु० च ।	७ शंसति तस्मात् इति इ० मु० ।
४ इवेति, इति ग०, इ० मु० च ।	८ तस्मात् स्र विश्रस्य इति इ० मु० ।

ङ्गीकुर्वते । तदनुपपन्नं^(१) । पदादय इति नियमात् । अहिष्सा^(२), इत्यत्रानुस्वाराभावप्रसङ्गात् । ननु हिष्सीः परम इत्ये-
तदत्रोदाहरणमिति चेत् । तन्नैवं^(३) । हिपुजिगा इत्यत्र निय-
माभावात् । पदादावपदादौ च हिग्रहणस्य कार्यसिद्धेः पुनरत्र
ग्रहणं व्यर्थं । स्वरः परो यस्मादसौ 'स्वरपरः,' तस्मिन् ॥

विकृतेऽपि ॥ ३ ॥

'अपि'शब्दः स्वरान्वादेशकः । सकारात् परे तस्मिन् स्वरे विकृ-
तिमापन्नेऽपि व्यञ्जनतामुपगतेऽपि स्यादनुस्वारविधिः^(४) । यथा,
अपहृस्यन्ने ॥

रापूर्वस्य ॥ ४ ॥

शयहं खादिषु चकारोऽन्वादिशति^(५) । एतदर्थमेव स्वरव्य-
त्ययेऽपि शकारग्रहणं तत्रान्ते कृतं । रा इत्येवं पूर्वः शकारः
सकारपरोऽनुस्वारागमं भजते । यथा, नाराशंसीभ्यः । अपदा-
द्यर्थोऽयमारम्भः ॥

श्स्तानन्तीदात्ते ॥ ५ ॥

'श्स्ता,' इत्येतस्मिन् ग्रहणे अनन्तीदात्ते सकारपरः^(६) ।

१ तद्वेति ग० ।	व्यञ्जनत्वमापन्ने षट्स्वारविधिरिति ग० ।
२ अहिष्साधामिति ग० ।	५ चशब्दः खादिषु शकारमन्वादिशतीति
३ उदाहरणमिति चेत्, मैवमिति ग०, ६० मु० ।	खादिषु शकारमन्वादिशति
४० मु० च ।	चकार इति ग० ।
५ सकारान् परे स्वरेपि कृतं	६ सकारे इति ग० ।

भवत्यनुस्वारागमः । उत सःस्त्रासुविप्रः^(१) । अनन्तोद्गात्ते
इति किं^(२) । अश्वस्या विशस्ता । स्रशोहेति प्राप्ती सत्यां सकार-
रस्य स्वरपरत्वाभावेऽपि नायं विधिर्निषिध्यतामिति पदग्रहणम्^(३) ।
अन्ते उदात्तो यस्य तत् अन्तोदात्तः, न अन्तोदात्तं अनन्तोदात्तं,
तस्मिन् ॥

अशःसन् ॥ ६ ॥

‘अशःसन्’ इत्यस्मिन् ग्रहणे स्यादनुस्वारागमः । अभिव्यशः-
सन् । अपदाद्वर्षीयमारम्भः ॥

न शसनं विशसनेन ॥ ७ ॥

‘शसनं, विशसनेन,’ इत्येतयोर्ग्रहणयोरेनुस्वारागमो न भव-
ति^(४) । शसनं वाज्यर्वा । शुनो विशसनेन । स्रशोहेति प्राप्तिः ॥

मा पदादिरनुदात्तः ॥ ८ ॥

‘मा’ इत्येवं वर्णः पदादिरनुदात्तः सकारपरोऽनुस्वारागमं
भजति । अत्र नियमाभावात् सकारस्य स्वरपरत्वाभावेऽपि निमित्त-
त्वं भवत्येव । यथा, अहर्माःसेन । माःस्यचन्याः^(५) । पदा-
दिरिति किं । सिलिकमध्यमासः^(६) । अनुदात्त इति किं । मासं
दोक्षितः^(७) ॥

१ स्रविप्र इति ६० मु० ।

४ न स्यादिति ६० मु० ।

२ अनन्तोद्गात्ते किमिति क० ।

५ मांस्याचन्या इति ६० मु० ।

३ निषिध्यतामिति ग्रहणमिति ज०, इ०

६ सिलिकमध्यमास इति ६० मु० ।

मु० च ।

७ दोक्षितः स्यादिति ६० मु० ।

पुमीपूर्वस्य नित्यं ॥ ८ ॥

‘च’शब्दो मा इति ज्ञापयति । पु, मी, इत्येवम्-‘पूर्वो’ मा, इत्येवं वर्णः सकारपरो नित्यमनुस्वारागमं भजते । उत्पुमाए्सए हरन्ति । मीमाए्सन्ते कार्ये । अनुदात्तत्वनियमनिवर्तको नित्य-शब्दः^(१) ॥

सकायपरश्च ॥ १० ॥

‘च’शब्दो मा इति ज्ञापयति । मा, इत्ययं वर्णो ‘सकाय-परो’ अनुस्वारागमं भजते । यथा, अमाए्सकाय स्वाहा ॥

नावग्रहपूर्वः ॥ ११ ॥

मा पदादिरनुदात्त इत्यस्यापवादः^(२) । अवग्रहपूर्वो मा, इत्ययं^(३) वर्णो नानुस्वारागमं भजते । यथा, पूर्णमासे वै । अर्द्धमासे देवाः । अवग्रहः पूर्वो यस्मादसौ ‘अवग्रहपूर्वः’ ॥

मासिमासुमासोमासामिति च ॥ १२ ॥

‘च’कारो निषेधाकर्षकः । ‘मासि, मासु, मासः, मासां,’ इत्येतेषु ग्रहणेषु न स्वादनुस्वारागमः^(४) । एषामपि^(५) मा पदादिरिति प्राप्तिः । के चिदत्र प्रथमे मासि पृष्ठानीत्युदाहरन्ति । तदसारं^(६) । न पदे हिस्वरे नित्यमित्यनेनैव सिद्धेः^(७) । तस्मादन्वशास्त्रायां

१ अनुदात्तत्वनिवर्तक इति ग०, इ०
मु० च ।

२ इत्यस्यापवाद इति इ० मु० ।

३ इत्येवमिति इ० न० ।

४ एष अनुस्वारागमो न इति ग० ।

५ एषाम् इति ग० ।

६ तदसाधुरिति इ० मु० ।

७ निषेधसिद्धेरिति ग०, इ० मु० च ।

बहुस्वरमुदाहरणमवधारणोयं^(१) । दशसु माःसूक्तिष्ठन् । षष्मा-
सः^(२) । मासां प्रतिष्ठित्यै ॥

हि-पु-जिगा-जिघा-क्स्सिनेऽतस्यदाताःसोत्-कनी-
या-ज्याया-द्राघीया-रघीया-श्रेया-ऋसीया-वसीया-भूयाः
सो-जक्षिवा-जघ्निवा-जिगिवा-जीगिवा तस्थिवा दाश्वा-दीदि-
वा-पंपिवा-पीपिवा-विदा-विविशिवा-शुश्रुवा-ससृवा ॥ १३ ॥

हि, पु, जिगा, जिघा, क्स्सिने, अतस्यत्, आताःसोत्,
कनीया, ज्याया, द्राघीया, रघीया, श्रेया, ऋसीया, वसीया,
भूयाःसः, जक्षिवा, जघ्निवा, जिगिवा, जीगिवा, तस्थिवा,
दाश्वा, दीदिवा, पपिवा, पीपिवा, विदा, विशिवा, शुश्रुवा,
ससृवा, इत्येवम्यूर्ध्वः सकारपरोऽनुस्वारागमं भजते^(३) । यथा,
हिःसोः परमे^(४) । चिनुते हिःसायै । तेन पुःस्वतीः । पुःसः
पुत्रान् । लोकमजिगाःसन् । त्वष्टारमजिघाःसन् । ब्राह्मणा-
क्स्सिने । ने इति किं । प्रयच्छस्युभे^(५) । भगे मुष्टिमत्स-
यत्^(६) । यदिति किं । अतसं न शुष्कं । अन्वाःतासोत् त्वयि ।
सोदिति किं^(७) । अनुव्रातासस्तव । कनीयाःसोद्देवाः । ज्यायाः-
सो आतरः । द्राघीयाःसो भवतः । अथो रघीयाःसः ।

१ बहुस्वरमपरमुदाहरणमवधारणोयं ४ परमे व्योमम् इति ग०, ६० सु० च ।
मिति ६० सु० । बहुस्वरपरमुदाहरणमा- ५ प्रयच्छस्युभे निपासीति ग०, ६० सु० च ।
दरणीयमिति ग० । ६ गमे मुष्टिमत्सयदिति ग०, ६० सु० च ।
२ षष्मासो दाक्षिणेन इति ६० सु० । ७ इदिति किमिति ग०, ६० सु० च ।
३ अनुस्वारागमो भवति इति ६० सु० ।

प्रथेयात्सं । अथ ऋक्षीयात्समाक्रमणं । वसीयात्सं भागधेयेन ।
 भूयात्सोऽन्धेभ्यः । विसर्गेण किं(१) । अन्नादो भूयासं । जञ्चि-
 वात्सः(२) । जञ्चिवात्ससृद्धः(३) । वाजं जिगिवात्सं(४) ।
 जीगिवात्समिति शाखान्तरे(५) । द्युम्ना तस्थिवात्सः(६) ।
 दाश्वात्सो दाशुषः(७) । शुचये दीदिवात्सं(८) । पपिवात्स-
 संश्च(९) । पीपिवात्सत्स्वरन्तः(१०) । विद्वात्सो वै अविद्वात्स-
 सृक्कम(११) । अथ कारादीतिवचनात्, प्रविविशिवात्समीमहे ।
 शुशुवात्सः(१२) । वाजत्ससृवात्सः । दाश्वाविविशिवाशुशुवेत्यत्र
 स्नादिषु चैकपद इति प्रात्याशकारपरोऽनुखारागमः(१३) किं
 न स्यात् । अथ सकारपरा इत्यूष्मविशेषस्य सकारस्यानुवृत्ते-
 रिति वदामः । तर्हि ऋक्षीया वसीया तस्थिवा ससृवा इत्यत्र
 सकारपर एवागमः किन्न स्यात् । उच्चारणसामर्थ्यादेवेति प्रथमं
 परिहारः । अथवा आतात्सीत् कनीयात्समित्यादिषु(१४) सर्वत्र

१ विसर्गेण किमिति ग० ।	८ शुचयो दीदिवांसमिति ग०, ६० मु०
२ जञ्चिवांसः पपिवांस इति ग०,	९ ।
६० मु० च ।	९ पपिवांसश्च विश्वे इति ग०, ६० मु० च ।
३ वृत्तं जञ्चिवांसं वृधेभि इति ग०,	१० पीपिवांसः सरस्वत इति ग०, ६० मु०
६० मु० च ।	९ ।
४ वाजजिगिवांस इति ग० । वाजं	११ विद्वांसो वै पुरा चोत्तर इति ६०
जिगिवांस इति ६० मु० ।	मु० ।
५ ओगिवांसः स्थामेति शाखान्तर इति	१२ यष्कृन्नुवांस इति ग०, ६० मु० च ।
ग० ।	१३ प्राप्ताशपरोऽनुखारागम इति ग० ।
६ तस्थिवांसो जनामामिति ६० मु० ।	१४ कनीयाञ्जायेत्यादिषु इति ग०, ६०
७ दाशुषः सुतमिति ६० मु० ।	मु० च ।

दीर्घानन्तरभेवानुस्वारमिति च स्थानसाहचर्यादत्रापि^(१) न
स्वादानुस्वारस्य ङस्वानन्तरं^(२) स्थानमित्यपरः परिहारः ॥

आकारेकारोकाराः सिधिराः पदान्तयोः ॥ १४ ॥

सिधिरा अकारेकारोकारास्तयोः सिधिराः पदान्तयोः सतो-
रनुस्वारागमं भजन्ते । यथा, यथाऽसि पक्वगन्धेन । तमाऽपि
गूहतां^(३) । दशहवोऽपि । ज्योतीऽपि कुरुते । अग्न आयूऽपि ।
अवभृथयजूऽपि^(४) । पदान्तयोरिति किं । तस्माद्भासिष्ठः^(५) ।
मनोषिणो मनसा । आकारेकारोकारा इति दीर्घेण किं । यथा,
नसि युक्ते^(६) । ज्योतिस्त्वा ज्योतिषि । आयुषि दुरोणे । सिधि-
त्यत्र इकारेण किं । प्रजास्त्रेव प्रजातासु । षोषधीषु तनूषु
वहम् ॥

विकृतेऽपि ॥ १५ ॥

‘अपि’शब्दान्वादिष्टे, सिधिरिकारे विकृतेऽपि यकारमा-
पन्ने^(७) भवत्यनुस्वारागमः । यथा, कृन्दाऽस्युपदधाति । हवीऽ-
ध्यासादयेत् । तपूऽध्वने जिह्वा ॥

अनाकारो ङस्वः साङ्कृत्यस्य ॥ १६ ॥

आकारादन्यः, ‘अनाकारः’ ईकार जकारश्चेत्यर्थः । तयोरेव

१ अनुस्वार इति साहचर्यादत्राप्येति न० ।	५ वाग्निष्टो वृक्षा इति इ० सु० ।
२ ङस्वान्तरमिति न० ।	६ नसि युक्ते षाधीयते इति इ०
३ गूहतामजुष्टा इति इ० सु० ।	सु० ।
४ अवभृथयजूऽपि जुहोतीति न०, इ०	७ यकारमापन्नेऽपि इति न०, इ०

सु० च ।

सु० च ।

प्रकृतत्वात् साङ्गत्वस्य मते ईकार ऊकारश्च ऋस्वमापद्यते ।
ह्रषीष्मि भवन्ति । समिष्ट यजूष्मि जुहोति । अनाकार इति किं ।
वयाष्मि । नेदं सूत्रमिष्टं ॥

न पदे द्विस्वरे नित्यं ॥ १७ ॥

‘द्विस्वरे पदे’ वर्त्तमानाः^(१) आकारेकारोकाराः पदान्ताः
सिधिपरा^(२) नानुस्वारागमं नित्यं भजन्ते । यथा, स्तुतो
यासि^(३) । यासि दूतः । ‘नित्यं’शब्दः प्रास्यन्तरप्रतिषेधार्थः ।
विधतः पासि नुक्तना । स्रगोहेतिप्राप्तिः । प्रथमे मासि पृच्छा-
नि^(४) । मा पदादिति^(५) प्राप्तिः । द्वौ स्वरो यस्मिन् विद्येते
तद्द्विस्वरं, तस्मिन् ॥

ऋजीषि-जिगासि-जिघास्यजासि-यजासि-ददासि-द-
धासिवर्त्तयासि च ॥ १८ ॥

‘च’कारो निषेधाकर्षकः । ऋजीषिप्रभृतिषु ग्रहणेषु नानु-
स्वारागमः स्यात् । अकारेकारोकारा इति प्राप्तिः । बहुस्वर-
त्वाद्देषु पूर्वसूत्रनिषेधान्निषिध्यति^(६) अत्रायमारम्भः । यथा,
तेनर्जीषि^(७) अच्छाजिगासि । जिघासौति शाखात्तरे । आत्व-
मजासि गर्भधं । ह्रविषा यजास्यग्ने हृहत् । याभिर्ददासि दा-
शुषे । दधासि दाशुषे कवे । अश्वभावर्त्तयासि नः ॥

१ द्विस्वरे वर्त्तमाने इति क० ।

सु० च ।

२ पदान्तसिधिपरा इति इ० सु० ।

३ पूर्वसूत्रनिषेधान्निषिध्यतीति

४ स्तुतो यासि वशां ऋश इति इ० सु० ।

ग० । पूर्वसूत्रनिषेधो न सिध्यतीति

५ पृष्ठानि इति ग० ।

इ० सु० ।

६ मा पदादिति ग०, इ०

७ तेनर्जीषि सवाणि इति इ० सु० ।

द॒सनाभ्यो-द॒सोभिर्द॒सं-वृषद॒शो-द॒शुका द॒-
ष्ट्राभ्यां परः ॥ १८ ॥

‘द॒सनाभ्यः’ इत्यादिषु ग्रहणेषु ‘परः’ एवानुस्वारागमो भवति । यथा, वैश्वानरस्य द॒सनाभ्यः । सज्जोपार्वाश्वना द॒सोभिः । भिरिति किम् । जतोर्गिशादसः^(१) । पुरुद॒सं सनिम् । गोवृषद॒शस्ये^(२) । पशून् द॒शुकाः^(३) । द॒ष्ट्राभ्यां मलिच्छून् । द॒श्वेत्येतावतैवालम्, किमखिलपाठेन^(४) । कुर्वतो ममापदसदित्यादौ^(५) मा भूदिति । पर इति किं । वृषद॒श इत्यत्र स्थानद्वयेऽपि स्वादिषु चैकपद इति प्रामौ सत्यां पूर्वत्र मा भूदिति । ननु ग्रहणसामर्थ्यादिवानुस्वारागमः^(६) पूर्वत्र न भवति । यथा, ऋसोयावमोयेत्यादौ ग्रहणसामर्थ्यादुपपादितं । नष दोषः । स्वादिषु चैकपद इत्यत्र ऊषसामान्यमुक्तं । अथ सकारपरा इत्यत्र तु तद्विशेष उक्तः । सामान्यविशेषयोर्विशेषा बलीयानिति न्ययः^(७) । तथा सति बलवद्बाधनमेव^(८) भूषणं न तु दुर्बलबाधनमिति^(९) । तत्रैव ग्रहणसामर्थ्यं समर्थनीयं,

१ षुष्माकोतोर्गिशासद इति ग०, इ०
सु० च ।

२ वृषदशस्ये धातुरिति इ० सु० ।
वृषदशस्ये धातुरिति ग० ।

३ पशून् दशुकाः स्युरिति ग० । पशून्
दशुकाः स्युर्भेदपूचीनम् इति इ० सु० ।

४ किमखिलपाठेनेति ग०,
इ० सु० च ।

५ कुर्वतो मे मोपदसन् इति इ०
सु०, ग० च ।

६ अनुस्वार इति इ०, सु०, ग०
च ।

७ बलीयानिति न्यय इति ग०, इ०
सु० च ।

८ बलवता बलवद्बाधनमेवेति ग० ।
९ न तु दुर्बलबाधनमिति इति ग० ।

नत्वत् दुर्बले स्थाने^(१) । तथाहि^(२) अधिकः पुरुषोऽधिकं विरी-
धिनमेव बाधते, भूषणत्वात्, न तु कदाचिदल्पमिति^(३) पर-
शब्द^(४) उपपद्यते ॥

म॒स्ये-म॒सतै-य॒सद्य॒सन्व॒सते व॒सगः ॥ २० ॥

‘म॒स्ये’ इत्यादिषु स्यादनुस्वारागमः^(५) । यथा, पशूनाभि
म॒स्ये^(६) । शूरम॒सतै भद्रा इन्द्रस्य^(७) । शोचिषा य॒सद्विष्वं
न्यत्रिणं । इषवः शर्म य॒सन्^(८) । अग्निर्नो व॒सते रयिं ।
तिग्मशृङ्गो न व॒सगः । म॒स, य॒स, व॒स, इत्येतावतैवालां,
किमुत्तरपाठेन^(९) । उत्तमस्यावद्यति । यस्य भूया॒सः^(१०) । अद्य
वसु वसति । इत्यादौ मा भूदिति ॥

उन्न व॒शं ॥ २१ ॥

‘उत् न’ इत्येवम्पूर्वे ‘व॒शम्’ इत्यस्यानुसारागमः^(११) ।
उह॒शमित्र येमिरे । प्राचीनव॒शं करोति । एवम्पूर्वं इति किं ।
भवति वशं वा एष चरति^(१२) ॥

१ दुर्बलस्थाने इति ग०, इ० सु० च ।	८ शोचिषा इषव शर्म यमन् इति
इ० सु० ।
२ तथापीति इ० सु० ।	९ किमखिलपदपाठेनेति ग०, इ०-
सु० च ।
३ कदाचिदल्पमिति इति ग० । कदाचि-
दल्पमल्पमिति इति इ० सु० ।	१० भूयांसो अङ्गकतव इति इ०
सु० ।
४ अन् पाशब्दप्रयोग इति ग० । परशब्द-
प्रयोग इति इ० सु० ।	११ वशमित्यस्मिन् पक्षणे स्यादनुस्वा-
रागम इति ग०, इ० सु० च ।
५ एषु अनुस्वारागम इति ग० ।	१२ वशमिर्चस्व एव भवति वशं वा
एव चरति इति इ० सु० ।
६ पशूनाभि कस्य इति इति ग०, इ० सु० च ।	
७ अमु नो भर संसतै भद्रा इन्द्रस्य
राजय इति इ० सु० ।	

अक्रस्त् क्रस्यते-रस्यते-अशते ॥ २२ ॥

एतेषु^(१) स्यादनुस्वारागमः । यां वाज्यक्रस्त्^(२) । उत्-
क्रस्त् स्यते स्वाहा । उपरस्त् स्यते स्वाहा । नास्माद्वाष्ट्रं अश-
शते ॥

रश्चै च ॥ २३ ॥

‘रश्चै’ इत्यस्मिन् ग्रहणे स्यादनुस्वारागमः । पूष्णो रश्चै ।
‘च’कारस्य व्यतिहारिणान्वयादुत्तरसूत्रे^(३) प्रयोजनमुच्यते ॥

ऐकार उख्यस्य नितान्तः ॥ २४ ॥

‘रश्चै’ इति ग्रहणे^(४) पूर्वसूत्रस्य चकारसमर्पितः ‘ऐकारः’,
‘नितान्तः’, भवति, ‘उख्यस्य’, मते^(५) । ‘नितान्तः’ तीव्रतरप्रथम
इत्यर्थः^(६) । नैतन्मतमिष्टं ॥

विरिञ्चि सङ्ख्यासु ॥ २५ ॥

‘वि, रि, चि,’ इत्येवम्पूर्वं जक्षपरोऽनुस्वारागमः स्यात्, एभि-
र्यदि ‘सङ्ख्या’, उच्यते, ‘असु’ सुशब्दं वर्जयित्वा । सु इति सप्तमी
विभक्तिरुक्ता । यथा, अःकारः प्रथमाविभक्त्युपलक्षणं । विश्रत्यै^(७)
स्वाहा । यहिश्मतिर्हे^(८) । चत्वारिंशते स्वाहा । चिंशते

१ अक्रस्त् क्रत्यादिषु इति ग०, १० मु० च ।

५ मतस् इति ग० ।

२ यां वाज्यं इति ग० ।

६ तीव्रप्रथम इति ग० ।

३ व्यतिहारिणान्वय उत्तरसूत्रे इति १० मु० ।

७ विडशत्यै इति क० ।

प्रतिहारिणान्वय उत्तरसूत्रे इति ग० ।

८ यहिश्मतिर्हे तेन विरिञ्चि इति

४ रश्चै इत्यस्मिन् ग्रहणे इति ग०, १० मु० च ।

ग०, १० मु० च ।

स्वाहा । त्रिंशच्चयश्च । त्रिंशद्वहणं विस्पष्टार्थं । यतो विरिसङ्ख्यास्वित्येतावदेवास्तु^(१) । यथा वा घोषपूर्वं इत्यत्र वकारो विस्पष्टार्थः । सङ्ख्येति किं । विशे जनाय । स रिषः पातु^(२) । त्रिष्टुभैवास्मै । अस्विति किं । त्रिष्वारोचने दिवः ॥

शिंशुमारः-शिंषत्संश्वा-संश्वा-संश्चष्ट-संस्कृत्य-
संस्कृत-संशित-संशिता-किंशिल किंशिला॥२६॥

‘शिंशुमारः’ इत्यादिग्रहणेषु स्यादनुस्वारागमः । सिन्धोः शिंशुमारः^(३) । किन्तत उच्छिषतीति^(४) । उभयतः संश्वायि कुर्यात्^(५) । संश्वावभागा स्थेति^(६) । संश्चष्टजित्^(७) । शरीरमेव संस्कृत्य^(८) । तन्नः संस्कृतं । ब्रह्म संशितो ह्येष^(९) । शरये ब्रह्मसंशिता । किंशिल वन्यया ते । परकिंशिलग्रहणं पदैकदेशतया बह्वपादानार्थं । किंशिलश्चतुर्थः^(१०) । नमः किंशिलाय च^(११) । ननु संश्चष्टेत्यत्र षकारपरोऽनुस्वारागमः किं न स्यात् । मैवं । अत्र सूत्रे मर्ष्वत्र पदादिवर्णानन्तरमेवानुस्वार-

१ विरिसङ्ख्यास्वित्येतावदेवास्तु इति ग०, ६० सु० च ।	७ संश्चष्टजित् सोमपा इति ग० ।
२ पातु नक्तमिति ग०, ६० सु० च ।	८ संस्कृत्याभ्यारोचतीति इति ६० सु० ।
३ शिंशुमारो हिमवत इति ६० सु० ।	९ ह्येष एव हन् इति ६० सु० । ह्येषां स्वा दुपंसद् इति ग० ।
४ उच्छिषतीति यदधिरण्येष्टका इति ६० सु० ।	१० चतुर्थो वन्य इति ६० सु० ।
५ कुर्यादवदायाभिरिति ६० सु० ।	११ किं शिलाय च चषयाय च इति ६० सु० ग० च ।
६ संश्वावभागा स्थेति ग० ।	

दर्शनात् । तत्साहचर्यादत्रापि तथैव विज्ञेयं, न वैपरीत्ये
कारणमस्ति ॥

सित्ठ हकारपरः ॥ २७ ॥

‘सि, ट, ट्’ इत्येवम्पूर्वो ‘हकारपरः,’ स्यादनुस्वारागमः ।
यथा, सिहो वयः । शततर्ह्यस्त्वृहन्ति । ट्ठव मा हाः ।
एवम्पूर्व इति किं । सपत्नसाही स्वाहा । अनतिदाहायोवाच ।
ऋकारिणैवालं, किं तकारदकाराभ्यां । ग्रहाणामसमर्थं । एव-
म्पर इति किं । सिषासन्तीः । टष्ठीमनु । नक्तं ट्ठे दीप्यते ।
हकारः परो यस्मादसौ, ‘हकारपरः’ ॥

मह्छिष्ठस्य च ॥ २८ ॥

‘मह्छिष्ठस्य’ इत्यस्मिन् ग्रहणे ‘च’काराकृष्टहकारोऽनुस्वा-
रागमो भवति(१) । यथा, मह्छिष्ठस्य प्रभृतास्य । ‘च’कारः कि-
मर्थः । अत्रैव ग्रहणे ससकारपरो मा भूदिति ॥

आदिरह्छतिरह्छोऽह्छारह्छोमुगत्यह्छा-अह्छसो-
ऽह्छसाह्छमह्छुभिरह्छभुवाह्छश्चह्छुअह्छशवोऽह्छुरह्छ-
शुमह्छुनह्छुनाह्छोरह्छायोपाह्छशौ ॥ २९ ॥

अवग्रहः,(१)अह्छतिः, अह्छः, अह्छो, अह्छोमुक्, अह्छाः,
अह्छसः, अह्छसा, अह्छं, अह्छभिः,अह्छभुवा,अह्छु,अह्छु,

१ चकाराकृष्टहकारपरानुस्वारागमो १ इ० मु० पुनके ग. चिह्नितपुनके च
भवतीति ग०, इ० मु० च । चकाराकृष्ट- अवग्रहः, इति पाठो नास्ति ।
हकारपरानुस्वारागमः स्यादिति ग० ।

अश्वः, अश्वः, मश्वं, अश्वन्, अश्वना, अश्वोः, अश्वाय,
 उपाश्व, अश्वौ, एतेष्वादिरनुस्वारादिकं भजते^(१) । यथा,
 परिद्वेषसो अश्वतिः । अश्वोमुचं वृषभं^(२) । सूत्रे संहितायामो-
 ल्वविधनात्^(३) । अहर्देवानामित्यादौ न स्यादयं विधिः । किन्तु
 यस्मिन् विप्लवर्जनीयो रेफं नापद्यते, तस्यैवोपादानं । अश्वो-
 श्वित्या । अश्वोमुग्भ्यां^(४) । नन्वयं चैकवन्मः, रेफप्राप्तस्यायं^(५)
 विधिः, विहितानुस्वारस्यैव रेफनिषेधतेति, नैषदोषः^(६) ।
 सिद्धस्यैवानुस्वारस्य स्याद्वाध्यता नतु विधिरितिदिकपालः^(७) ।
 ऋतपाश्यात्श्वः । अतीतिकिं । षड्हा भवन्ति । तेनो मुञ्च
 तमश्वमः । अश्वसा वा एष गृहीतः । अश्वेत्येतावता सिद्धे
 कुतः सकलपदपाठः^(८) । स रसमह वसन्तायेत्यत्रादि निषे-
 धार्थः^(९) । परिश्यामोश्वं^(१०) । षड्भिरश्वभिः पवयति । त्वया
 अश्वभुवा सोमं । भुवेति किं । अश्वेत्येतावता^(११) । ग्रहणे

-
- १ अनुस्वारागमो भवतीति ग०, ६० मु० च । ७ अनुस्वारस्य बोधनं नतु विधि-
 २ वृषभं यज्ञियानामिति ग० । रिति ६० मु० । शुद्धस्यैवानुस्वार
 ३ संहितायामोल्वस्यान्नादयं विधिरिति स्य बोधनात्तु विधिरिति ग० ।
 क० । ८ सिद्धे सकलपाठः किमर्थं इति ।
 ४ अश्वोमुग्भ्यां द्विकपाल इति ग० । ६० ६० मु० ।
 मु० च । ९ वसन्तायेत्यत्र निषेधार्थं इति ६०
 ५ चैकवन्मो रेफप्राप्तस्यायं विधिरिति मु० । वसन्तायेतिनिषेधार्थं इति ग० ।
 ग० । १० परिपश्यामोश्वं सेति ग०, ६०
 ६ निषेध इति नाथं दोष इति ग०, ६० मु० च ।
 मु० च । ११ एतावत इति ग० ।

तथाविधपदसङ्गावाद्शमित्यत्र न स्यात्^(१) । तेनाऽशुभत्
षड्भिरऽशुभिः । अन्कारादितिवचनात् जनऽशु कुर्वन्तः,
इत्यप्युदाहरणं । कृशं ह्येतावऽशु,^(२) । प्राणा वा अऽशुवः ।
अऽशुर्ऽशुस्ते । यमादित्या अऽशु^(३) अऽशुनपगृह्णाति । अऽ-
शुना ते अऽशुः । यो वा अऽशोरायतनं^(४) । अऽशुमाय स्वाहा
भगाय । उपाऽशु सवनोपाऽशु सवनं^(५) । तमुपाऽशुमवस्था-
पयन्^(६) । अऽशुख्लितावति गृहोत इतरेषां परिग्रहणं^(७) स्यात् ।
तथाविधपदसङ्गावात् । अयोभयं गृह्यते पदमेकदेशश्च किं
शिलवत् । तथा सति पदैकदेशेषु पशुं पशुपते अद्वेद्यादिषु
प्राप्नुयात्, अनुस्वारागमः^(८) । तच्चानिष्टं । आदिरिति किं सर्वेषु
स्थानेषु मा भूदिति । यथा, अऽहस इत्यादि ॥

अवग्रह उदात्तोऽऽसेऽऽसायाऽसाभ्यामऽसाविति ॥ ३० ॥

‘अवग्रहः,’ आदिरित्यर्थः । यदि पदादिरुदात्तः स्यात् तर्हि
‘अऽसे अऽसाय, अऽसाभ्यं, अऽसौ,’ इत्येतेषु स्यादनुस्वारा
गमः । ‘इति’गृहः स्वरूपवाचो । दक्षिणेऽपि उपदधाति ।
शित्यऽसामाय स्वाहा । अऽसाभ्यां स्वाहा । उत्तरेऽसामिव प्रति-
दधाति । आदिरुदात्त इति किं । असावन्नवोच् चित्रविहिता ॥

- १ अन्कारादिति ग०, ६० सु० च । ६ तमुपाशु ममस्थापयन्निति ग० ।
२ इत्युदाहरणं इति ग० । ७ इतरेषामपरिग्रहः स्यादिति इति ग०,
३ अशुमाप्यायन्निति ६० सु० । ८ सु० च ।
४ आयतनं वेदेति ग०, ६ सु० च । ८ प्राप्नुयादनुस्वार इति ग०, ६० सु०
५ यदुपाशु सवनमिति ग०, ६० सु० च । च ।

नासावा नासावा ॥ ३१ ॥

आद्युदात्ते (१) सत्यस्मिन् ग्रहणे न खलु स्यादनुस्वारः (१) ।
ब्रूयादसावेहोत्थिवं ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे षोडशोऽध्यायः ॥ * ॥

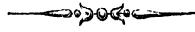
१ आद्युदात्ते इति ग० ।

२ सत्यस्यसावेत्यस्मिन् ग्रहणे न

खलु स्यादनुस्वारमिति इ०, कु०

च ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

तीव्रतरमानुनासिक्यमनुस्वारोत्तमेष्टिति श्रैत्यायनः ॥ १ ॥

‘अनुस्वारश्च उत्तमाश्च अनुस्वारोत्तमाः’, तेषु, ‘तीव्रतरं’, भवति, ‘आनुनासिक्यम्’, इति ‘श्रैत्यायनः’ नाम मुनिर्मन्यते । तीव्रादधिकः, ‘तीव्रतरः’^(१) । अनुनासिकानां भावः, ‘आनुनासिक्यं’^(२) । नासिकाविवरणादानुनासिक्यमित्यस्य विधेः प्रयत्न-दार्ढ्यमुपदिश्यते । यथा, अग्नीष्ट्रपसुषदः ।^(३) यङ्गामङ्गामयते । वञ्चते परिवञ्चते स्त्रायूनां । मणिना रूपाणीन्द्रेण । एतेष्विति किं । रुक्ममुपदधाति । तिग्ममायुधं । सुश्लोकान् रु सुमङ्गलान् ॥

समश्च सर्व्वेति कौहलीपुत्रः ॥ २ ॥

‘सर्व्वे’ आनुनासिक्यवर्णेषु^(४), तीव्रतरत्वं समानमिति^(५) ‘कौहलीपुत्रः’, मन्यते । सश्चरराणः । संयत्ताः । न्यङ्ङग्निः^(६) । उपहृतान् रु हो इत्याह । इत्यादि ॥

-
- १ तीव्रादधिकं तीव्रतरमिति ग०, इ० सु० च । ४ अनुनासिक्यवर्णेषु इति इ० सु० ।
 २ अनुनासिक्य एषानुनासिक्यमिति ग० । सु० ।
 अनुनासिक्यताऽनुनासिक्यमिति इ० सु० । ५ सममिति इति ग०, इ० सु० च ।
 ३ तांस्ते दधाभि, सत्यान् आविवेश, इति इ० सु० पुस्तकेऽधिकः पाठः । ६ न्यङ्ङग्निश्चेत्य इति इ० सु० ।

अनुस्वारेऽण्विति भारद्वाजः ॥ ३ ॥

‘अणु’ सूक्ष्मतमं आनुनासिक्यम्, ‘अनुस्वारे’, स्यादिति ‘भारद्वाजः’, मन्यते । यथा, तनुवा जयत्व् सत्वा । अनुस्वारादन्यत्र शैत्यायनविधिः, उक्तमेषु तीव्रतरत्वं, यमादिषु तीव्रमात्रमिति ॥

नकारस्य रेफोष्मयकारभावात् लुप्ते च मलोपाच्चोत्तरमुत्तरन्तीव्रतरमिति स्थविरः कौण्डिन्यः ॥ ४ ॥

‘नकारस्य’ रेफोष्मयकारभावात्, ‘च’काराकृष्टयकारे ‘लुप्ते’ सति ‘मलोपाच्च’, ‘उत्तरमुत्तरम्’, आनुनासिक्यं आनुपूर्वेण ‘तीव्रतरं’ स्यादिति ‘स्थविरः कौण्डिन्यः’ मन्यते । यथा, चोत् रेकादशानित्यत्र^(१) आनुनासिक्यं संयोगमात्रत्वात् । शुक्लात्श्च कृष्णात्श्चैत्यत्र तु संश्लिष्टं । महात्इन्द्र इत्यत्र तीव्रतरम्^(२) । सत्स्थितमित्यत्र तीव्रततममित्यानुपूर्वेण विज्ञेयं^(३) । अत्र^(४) शैत्यायनविधिः ॥

व्यञ्जनकालश्च स्वरस्यात्राधिकः ॥ ५ ॥

‘च’कारः स्थविरकौण्डिन्यमन्वादिशति । ‘अत्र’अनुस्वारविधाने, सानुनासिक‘स्वरस्य’ ‘व्यञ्जनकालः’ ऋस्वार्द्धकालः ‘अधिकः’ स्यादिति स्थविरः कौण्डिन्यो मन्यते । युञ्जाथात् रासभं युव-

१ वीङ् एकादशान् इत्येतेति इ०
मु० ।

२ तीव्रतर इति क० ।

३ आनुपूर्व्यं विज्ञेयमिति ग०, इ०
मु० च ।

४ अतोऽन्येति इ० म० ।

मित्यादि । अत्रैव स्वरस्येतिकिं, स्वरादिपूतमेषु उत्तमभावेनैव-
मधिककालं मा भूदिति^(१) । स्वोग्निः^(२) ॥

स्वारविक्रमयोर्दृढप्रयत्नतरः पौष्करसादेः ॥ ६ ॥

स्वारे विक्रमे च प्रयोगः 'पौष्करसादेः' मते 'दृढप्रयत्न-
तरः'^(१) भवति । 'स्वारः' स्वरित इत्यर्थः । 'विक्रमः' नाम अनु-
दात्तविशेषः । यथा, योऽस्य स्वोग्निः^(२) । आस्ये हविः प्रियं ।
स्वारविक्रमयोरिति किं । गां वाव तौ तत्^(३) । दृढः प्रयत्नो
यस्मादसौ दृढप्रयत्नः^(४), अतिशयेन दृढप्रयत्नः 'दृढप्रयत्न-
तरः' ॥

प्रयत्नविशेषात् सर्ववर्णानामिति शैत्यायनः ॥ ७ ॥

'सर्ववर्णानां' प्रयोगस्योचित'प्रयत्नविशेषात्'^(१) दृढप्रयत्नतरो
भवतीति 'शैत्यायनः' मन्यते । यथा, इषे त्वेत्यादि । एतानि^(२)
सप्त सूत्राणीष्टानि ॥

नानिव्यक्तं न चाव्यक्तमेवं वर्णानुदिङ्गयेत् ।

पयःपूर्णासि वामत्र्चरन्धीरो यथामति ॥

१ खादिपूतमेपूतमलभावे चैतदधि-
ककालविधानं मा भूत् इति ६० मु० ग०,
चिच्छिते 'खादिपूतमेपूतमाभावे' इति वि-
शेषः ।

२ स्वोग्निः इति पाठः क० एव ।

३ दृढप्रयत्न इति क० ।

४ स्वोग्निस्तस्य इति ग०, ६० मु० च ।

५ तौ तानपार्थं अत्रेतामिति ६० मु० ।

६ दृढः प्रयत्नो यस्य स इति ग० ।

दृढः प्रयत्नो यस्यासौ दृढप्रयत्न इति
६० मु० ।

७ प्रयोगः स्वोचितप्रयत्नविशेषादिति
६० मु० ।

८ नैतानोति ग०, ६० मु० च ।

इत्यात्रेय आत्रेयः^(१) ॥ ८ ॥

‘अतिव्यक्तम्’ अतिस्पष्टम्, ‘अव्यक्तम्’, अस्पष्टञ्च, यथा, ‘न’ भवति, ‘एवं’, ‘वर्णान्’, ‘उद्दिश्येत्’ उच्चारयेदित्यर्थः । ‘पयः-घूर्णमिवामत्रं’ क्षीरपरिपूरितं भाजनं, ‘हरन्निव’, ‘यथामति’ मति-मनतिक्रम्य वर्त्तमानः, धीरः अध्येता, भावयेत्^(२) ‘इत्यात्रेयः’, मन्यते ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे समदशोऽध्यायः ॥ * ॥

१ सूत्रग्रन्थे पदरचनाव्नाथो न दृश्यते । अद्यान्वच तु सूत्राष्टकं पद्येनोपन्यक्तं । अपितु आद्ययो भाष्यकृद्गुला कथमवाचीनस्य तस्य सूत्रे प्रामाण्यं मृच्छीतं, तस्मात् पद्यमथसूत्राणि न सूत्रकारकृतानीत्याशङ्कते । यथा भाष्यकारः स्त्रीयमङ्गला-शरणं स्त्रोक्तयो र्थाण्यं । स्वयं कृतवान्, तथात्रापि खोजित प्रमाणं पयानां व्याख्यानं कृतं नतु सूत्रत्वेव परिगणितं भित्तुमुच्यते ।

२ पराधिकारो धीरो भवेदिति क० ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

ओकारन्तु प्रणव एकेऽर्द्धतृतीयमात्रं ब्रुवते ॥ १ ॥

‘प्रणवे’ ‘ओकारम्’, ‘अर्द्धतृतीयमात्रम्’, ‘एके ब्रुवते’ एके
 आचार्याः, अर्द्धतृतीयमात्रमाहुः, इत्यर्थः । अर्द्धं तृतीयं ययोस्ते
 अर्द्धतृतीये, अर्द्धतृतीयमात्रे यस्यासौ अर्द्धतृतीयमात्रः । यथा,
 समुद्रो बन्धुः, ओम् । ओं येभ्यश्चैनत् प्राहुः^(१) । ओं इषे
 त्वा । ओं ब्रह्म सन्धत्तं । कालनिर्णयेष्वेवं निर्णीतं^(२),

स्वाध्यायारम्भशेषस्य प्रणवस्य स्वरस्य च ।

अध्यायस्यानुवाकस्यान्ते स्यादर्द्धतृतीयता^(३) ॥

‘तु’शब्दस्य प्रयोजनमुच्यते । सन्ध्याच्छराणां वेदञ्च प्रणवञ्चा
 न्तरा^(४) तथा, इति कालनिर्णये । सन्ध्याच्छराणां ऋखा न सन्ती-
 ति पाणिनीये अपि । ओकारमात्रस्य दीर्घकालो निरूपितः ।
 इह तु प्रणवस्थत्वविशेषणादसौ^(५) कालो निषिद्धते । वेदस्य
 प्रणवे तु स्यात् समकालद्विमात्रता इति प्रणवविशेषे काल-
 विशेषकालः प्रत्येकं प्रत्येतव्यः^(६) ॥

१ येभ्यश्चैनत् प्राहुः, षोडशतित्ति म०, ६०,
 सु० च ।

२ एवं वर्णितमिति ६० सु० ।

३ स्वाध्यायस्यानुवाकस्यान्ते इति क० ।

४ वेदे च प्रणवो नाम्ना इति म० ।

वेदप्रणवान्तरा इति ६० सु० ।

५ प्रणवस्थत्वविशेषेणोपेक्षया ६०
 सु० ।

६ प्रणवविशेषे कालविशेषः प्र-
 त्येतव्य इति म०, ६० सु० च ।

उदात्तानुदात्तस्वरितानां कस्मिंश्चित् श्रैत्यायनः ॥ २ ॥
तेषां मध्ये^(१) 'कस्मिंश्चित्' स्वरे, प्रणवः प्रयोक्तव्य इति 'श्रैत्यायनः'
मन्यते^(२) । यथा, ओम् ।

धृतप्रचयः कौण्डिन्यस्य ॥ ३ ॥

तस्य मते^(३) प्रणवो 'धृतप्रचयः' भवति । चतुर्थः स्वरो 'धृत-
प्रचयः' इति कथ्यते । ननु प्रचयपूर्वश्च कौण्डिन्यस्येति वत् प्रचय
इत्येतावतैवालं, किं धृतशब्देन । मैवं । पदहयेनाप्यनेन नाम-
धेयमेवाभिधीयते । यथा^(४), अर्थभेदाभावेऽपि प्रयोगभेदोऽस्तीति
प्रयोगाचार्यः प्रकटयति^(५) । यथा, भीमसेनो भीमः । सत्य-
भामा सत्या^(६) । पिधानमपिधानं । दीपः प्रदीपः । इत्यादि ॥

मध्यमेन स वाक्प्रयोगः ॥ ४ ॥

प्रयुज्यत इति 'प्रयोगः' । 'मध्यमेन' उच्चनोचसमाहारविचक्षण-
णेन^(७) प्रयत्नेन प्रणवः, यत्र क्वच न वाचस्थाने 'प्रयोगः' भवति
'सः' इति कौण्डिन्याभिमतः पूर्वाक्ती गृह्यते । वाचि प्रयोगो
'वाक्प्रयोगः' ॥

स्वरितः श्लाघिप्लाचायणयोः ॥ ५ ॥

'श्लाघिप्लाचायणयोः' पक्षे^(८) 'स्वरितः' भवति । नैतत्पूत्र-
चतुष्टयमिष्टं ॥

१ उदात्तानुदात्तस्वरितानां मध्ये इति ग०, ५ प्रयोगान्तरचानुर्थमाचार्यः प्रकटयतीति
६० सु० च । ग० । प्रयोगाचार्यमाचार्यः प्रकटयति इति

२ मते इति ग०, ६० सु० च । ६० सु० ।

३ कौण्डिन्यस्य मते इति ग०, ६० सु० ।

च ।

४ यथाऽस्तीति ग०, ६० सु० च ।

६ भामा सत्यभामा इति ग० ६० सु० च ।

७ समाहारविचक्षणणेनेति ग० ।

८ तयोर्मध्ये इति क० ।

उदात्तो वाल्मीकेः ॥ ६ ॥

तस्य मते,^(१) प्रणवः 'उदात्तः', भवति ॥

यथाप्रयोगं वा सर्वेषां यथाप्रयोगं वा सर्वेषां ॥ ७ ॥

'यथाप्रयोगं'शब्देनोदात्तोऽभिधीयत इति माहिषेयपक्षः । प्रणवं^(२) 'यथाप्रयोगम्', 'वा' कुर्यादिति 'सर्वेषां' ऋषीणां मतं । वररुचिपक्षस्तु वक्ष्यते, अध्येयमाणं 'यथाप्रयोगं' यथाविधस्वरं तथाविधेन वा^(३) स्वरेण प्रयोक्तव्य इति 'सर्वेषां', मतमिति । यथा, इषे त्वेत्यनेनाध्येयमाणानुदात्तेन प्रणवेऽनुदात्तः^(४) । आप उन्दन्त्विदात्तेनोदात्तः व्यृद्धमिति स्वरिते स्वरितः^(५) । नेदं सूत्रमिष्टं ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे अष्टादशोऽध्यायः ॥ * ॥

-
- १ वाल्मीकेर्मते इति ६० मु० । वाल्मी- साणेनानुदात्तेन प्रणवोऽनुदात्त इति
किमने इति ग० । ६० मु० । ६० मु० ।
- २ प्रणवे इति ग०, ६० मु० च । ५ आपउदन् इत्यत्र उदात्ते उदात्तः
स्वरिते स्वरित इति ग० । आपउदन् ।
- ३ तथाविधेनेति ग० । ६ इषे त्वेत्यनेनाध्येयमाणमनुदात्तं तत्र प्रण इति उदात्तेनोदात्तः; व्यृद्धमिति स्वरितेन
वोऽनुदात्ते इति ग० । इषे त्वेत्यनेनाध्येय- स्वरित इति ६० मु० ।

अथ एकोनविंशोऽध्यायः ।

स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचं स्यादुदात्तयोर्वान्यतरतो
बोदात्तस्वरितयोः स विक्रमः ॥ १ ॥

‘यत्र’ स्थले, ‘स्वरितयोर्मध्ये’ उदात्तयोः मध्ये, ‘उदात्तयोर्वान्य-
तरतो वा’ इति^(१) स्वरितोदात्तयोर्वेत्यर्थः । ‘उदात्तस्वरितयोः’
मध्ये^(२) ‘नीचं’ यदक्षरं, ‘स विक्रमः’, भवति । स्वरितयोर्मध्ये
यथा, योस्य स्त्रीग्निः^(३) । उदात्तयोर्यथा, वोढवे । स्वरितोदात्त-
योर्यथा, धन्व नागाः । उदात्तस्वरितयोर्यथा, तस्य क्व सुवर्गो लोकाः ।
विक्रमसञ्ज्ञायाः प्रयोजनं । स्वारदिक्रमयोर्दृढप्रयत्नतर इति ॥

प्रचयपूर्वश्च कौण्डिन्यस्य ॥ २ ॥

‘च’शब्दो^(४) विक्रम इति ज्ञापयति । तस्य मते उदात्तः स्वरः
स्वरितपरो वा^(५) ‘प्रचयपूर्वश्च’,^(६) विक्रमो विज्ञेयः । उदात्तपरो
यथा, पर्यवदता या^(७) । स्वरितपरो यथा, उपरिष्ठाङ्गाम्ना
यज्या । प्रचयः पूर्वो यस्मादसौ, ‘प्रचयपूर्वः’ ॥

- १ यत्र स्वरितयोर्मध्ये उदात्तयोर्वा अन्य- ४ चकार इति ग०, १० मु० च ।
तरतो वेति इति १० मु० । ५ कौण्डिन्य मते उदात्तपरः स्वरि-
२ उदात्तस्वरितयोर्वा मध्ये इति ग०, १० तरतो वेति इति ग०, १० मु०
मु० च । च ।
३ योस्य स्त्रीग्निस्त्वमपीति ग० । यस्य ६ प्रचयपूर्वश्च नीच इति ग० ।
स्त्रीग्निस्त्वमपीति १० मु० । ७ पर्यवदतां या यज्ञोदीयत इति १० मु० ।

द्वियम एके द्वियमपरे ता अणुमात्राः ॥ ३ ॥

‘यमंशब्दः स्वरितपर्यायः । हो यमो यत्र देशे नैरन्तर्येण वर्तते, स ‘द्वियमः,’ तस्मिन् । द्वियमः परो यस्मात्सो ‘द्वियमपरः,’ तस्मिंश्च द्वियमे सति^(१) याः स्वरित प्रकृतयः ‘ताः’ सर्वा अन्ततः ‘अणुमात्राः,’ अभिहता^(२) भवन्तीति ‘एके’ मन्यन्ते । द्वियमा यथा, तेन्यान्^(३) । द्वियमपरो यथा, सोऽपोऽभ्य आम्नियत । अन्तत इति कथं प्रतीयते, पदान्ते च तथा^(४) कम्पा, अन्ततो निहताणुका इति वचनादिति ब्रूमः । निहतन्तु स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचतम-मेतत्सान्निध्यात्^(५) लभ्यते । शिच्चा चैवं वक्ष्यति,

नित्योभिनिहृतश्चैव क्षेप्रः प्रक्षिष्ट एव च ।

एते स्वराः प्रकम्पन्ते यत्रोच्चस्वरितो यथेति^(६) ।

शेषस्वोदात्तता वा स्यात् स्वारता वा व्ययस्थया ॥ ३ति ।

व्यवस्थाशब्देनानेन द्विविधः कम्प उक्तः । संहितायां स्वरित उक्तः कम्पः^(७) इतरे वेदभागे^(८) उदात्तकम्प इति कम्पाः प्रसिद्धाः तेष्वेव लक्षणं^(९), नतु कम्पविधायकं । अन्यथा योपा-म्पुष्यमित्वादी कम्पः प्रसज्येत । नेदं सूत्रमिष्टं ॥

१ विद्वयमे सति इति क० ।

गु० च० ।

२ अन्ततोश्च तावाः सञ्चिता इति ग० ।

१ यथोच्चस्वरितोदया इति ग०, १० म० च ।

३ अन्ततोऽणुमात्रायां विहता इति १० म० ।

० संहितायां स्वरितकम्प इति ग०, १०

४ तेन्यान्त्यस्यै इति १० म० ।

मु० च ।

५ यथेति ग० ।

८ इतरवेदभागेति ग०, १० म० च ।

६ लोचमिष्येतस्याश्चिष्यादिति ग०, १०

९ तेष्वेव लक्षणमिति ग०, १० म० च ।

तस्यामेव प्रकृतौ ॥ ४ ॥

द्वियमस्थले पूर्वस्यामेव 'तस्यां' स्वरितप्रकृतावणुमात्रेपि^(१) निहतत्वं भवति । द्वियमपरे तु स्थले पूर्वयोरेव प्रकृत्योरणुमात्रया निहतत्वं भवति । नतु ताः सर्वा अणुकार्यभाज इत्येवकारो बोधयति । एवमेव कौहलीय^(२) आह^(३), द्वयोः पूर्वोऽणुमात्रिकस्त्रिषु^(४) पूर्वोवणुमात्रिकावुत्तरः प्रकृत्येति ॥

न पूर्वशास्त्रे न पूर्वशास्त्रे ॥ ५ ॥

'पूर्वशास्त्रं' नाम विक्रमविधिः, तस्मिन्नेतदणुकार्यं न भवति । एवं वा सूत्रार्थः, पूर्वशास्त्रे अध्यायप्रथमसूत्रे या क्रमसञ्ज्ञा उक्ता, सा कम्पविधावन्न न भवति । विक्रमस्य दृढप्रयत्नत्वात्, कम्पस्य तदभावात् ।

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे एकीनविंशोऽध्यायः ॥ * ॥

१ पूर्वस्यामपरस्यां स्वरितप्रकृतावणु-
मात्रयापीति न० ।

२ कौहल्येय आह इति न०, ६०

सु० च ।

३ अणुमात्रिकस्त्रिषु चेति न० ।

४ अणुमात्रिकादिति न० ।

अथ विंशोऽध्यायः ।

इवर्णाकारयोयवकारभावे क्षैप्र उदात्तयोः ॥ १ ॥

उदात्तयोः 'इवर्णाकारयोः' यथोपदेशं 'यवकारभावे' सति स्वरितो यो विहितः स 'क्षैप्रः' इति सञ्ज्ञायते । यथा, व्यैवेने-
न^(१) । कधीस्वास्मान् । उदात्तयोरिति किं । वस्वसि^(२) । अन्वे-
नं माता^(३) ॥

सयकारवकारं त्वक्षरं यत्र स्वर्यते स्थिते पदेऽनुदात्त-
पूर्वेऽपूर्वे वा नित्य इत्येव जानीयात् ॥ २ ॥

'सयकारं वा सवकारं' वा 'अक्षरं' स्वर इत्यर्थः^(४) । 'स्थिते
पदे' पदकाल इत्यर्थः । 'यत्र' स्थले, 'स्वर्यते' 'अनुदात्तपूर्वे' 'अपूर्वे'
वा पूर्वावाभावे सति, 'नित्य एव इति' सर्वत्र 'जानीयात्' ।
सर्वत्रेति संहितापदजटास्वित्यर्थः । 'यथा, वायव्यं । कन्वेव तुम्हा ।
ततो विल्वः । न्यञ्चं चिनुयात् । न्यञ्चं^(५) । क्व जगती च ।
क्वास्यास्य क्वा, क्वास्येति जटायां । तुशब्दे नित्यादावुच्चीदयविष-
ये नोदत्तस्वरितपर^(६) इति निषेधं निवारयति । ननु नित्यः

१ व्यैवेनेनेति ग०, इ० सु० च ।

स्वरूप इत्यर्थे इति क० ।

२ वस्वसि इति ग० । वासुसि इति

५ अन्वसिमिति ग० ।

इ० सु० ।

३ अन्वेनं माता मन्यताम् इति ग० ।

६ उच्चारकविषयान्मोदानस्वरितपर
इति क० ।

४ यवकारं वा सत्यावाकारं अक्षरः

ऋथमेतन्निषेधविषयः । उदात्तात्परोनुदात्त इति लक्षणासम्भवात् । अत्रोच्यते^(१), वर्णविभागवेलायामुदात्तपूर्वत्वमस्ति, समाहारः स्वरितः इत्युच्चपूर्वत्वात्^(२), स्वरितस्येति निषेधविषयत्वं । अनुदात्तश्चासौ पूर्वश्च अनुदात्तपूर्वः, तस्मिन् । पूर्वाभावः, अपूर्वः, तस्मिन् । शून्ये सपूर्वत्वात् पूर्वत्वविशेषद्वयस्य^(३) अन्यथा वैयर्थ्यात् । तस्मात्तत्र नित्यत्वस्वरितत्वमेव^(४) न सञ्ज्ञान्तरमिति विज्ञेयं ॥

अपि चेन्नानापदस्थमुदात्तमथ चेत् साहितेन स्वर्थते
स प्रातिहृतः ॥ ३ ॥

‘अपि’शब्दः पूर्वत्वमात्राकर्षकः । ‘अथ’शब्दो नित्यसञ्ज्ञाव्यवच्छेदकः, नानापदस्थोदात्तपूर्वत्वाधिकारको वा । ‘नानापदस्थ’, अक्षरमुदात्तपूर्वं ‘चेत्’ परतः । नीचं ‘साहितेन’ विधिना ‘स्वर्थते’, ‘चेत्’ ‘स प्रातिहृतः’ वेदितव्यः^(५) । यथाः^(६), इषेत्वा । तन्ते दुश्चचाः^(७) । साहितेनेति किं । यत्राच्चम् । नानापदस्थमिति किं । तथा देवतया ॥

१ उच्यते इति ग० ।

२ समाहारे स्वरितः, स्वरित इत्युच्यते पूर्वत्वात् इति ग० ।

३ शून्ये तु सर्वत्रापूर्वत्वविशेषद्वयस्येति ग० । शून्ये तु सर्वत्र पूर्वत्वात् पूर्वत्वविशेषद्वयस्येति इ० मु० ।

४ तस्माद्द्वित्यत्वमेवेति ग० ।

५ प्रातिहारोत् वेदितव्य इति इ० मु० । प्रातिहृतो ज्ञेय इति ग० ।

६ मा ते अस्यां । यास्या हृदाकीर्णा इति इ० मु० पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

७ तां ते दुश्चचा इति इ० मु० ।

तस्मादकारलोपेऽभिनिश्चतः ॥ ४ ॥

‘तस्मात्’ नानापदस्थोदात्तात्, परभूतानुदात्तस्य अकारस्य^(१)
‘लोपे’ सति यः स्वरितः सः ‘अभिनिश्चतः’ वेदितव्यः^(२) । यथा,
सोऽब्रवीत् । तेऽब्रुवन् । तस्मादिति किं । भ्राजोसि देवानां ॥

जभावे प्रस्निष्टः ॥ ५ ॥

‘जभावे’ यत्र स्वर्यते, सः ‘प्रस्निष्टः’ वेदितव्यः^(३) । सूत्रोर्धामिव ।
सूत्राता । मा सूत्तिष्ठन् । दिक्षूपदधाति ॥

पदविवृत्त्यां पादविवृत्तः ॥ ६ ॥

पदयोर्विवृत्तिः पदविवृत्तिः, तस्यां, यः स्वर्यते सः ‘पादवि-
वृत्तः’ भवति^(४) । यथा, ता अस्मात्,^(५) । स इधानः^(६),
य उपसदः । ‘विवृत्तिः’ व्यक्तिरित्यर्थः^(७) । पदयोरिति किं ।
प्रङ्गमुक्त्यं ॥

उदात्तपूर्वस्तैरोव्यञ्जनः ॥ ७ ॥

उदात्तपूर्वाधिकारे सति पुनरत्र तत्कथनादेकपदस्थोदात्त-
विशेषोभिम्यते^(८) । तस्मादेकपदस्थोदात्तपूर्वो यः स्वरितः, स

१ परभूतानुदात्ताकारस्येति इ०मु० ।

१ सा इधाना इति इ० मु० ।

२ अभिनिश्चतो ज्ञेय इति ग० ।

० इतिमित्यर्थे क्तिरित्यर्थ इति क० ।

३ प्रस्निष्टो ज्ञेय इति ग० ।

८ एकपदस्थोदात्तविशेषो भिम्यते इति क० ।

४ पादविवृत्तौ वेदितव्य इति इ०मु० ।

एकपदस्थोदात्तविशेषो भिम्यते इति इ०

पादविवृत्तौ ज्ञेय इति ग० ।

मु० ।

५ अस्मात् सूत्रा इति इ० मु०, ग० च ।

तैरोव्यञ्जनो वेदितव्यः(१) । यथा, युष्मच्च्यस्य । वरुव्यसि । स
इन्द्रो मन्यत(२) । तदश्वोऽभवत् । प्रउगं । तं लघाधत्त(३) ॥

इति स्वरनामधेयानि ॥ ८ ॥

‘इति’ एतानि, स्वरितनामानि, व्याख्यातानि(४) । यथा,
अभ्यस्थ्यात् । अध्वर्युरिति चैप्र.(५) । वायव्यं(६) ॥ कास्येति नित्यः ।
स ते लोकः(७) । यत्त्वा ऋद्ध(८) इति प्रातिहतः । सोऽववीदित्यभि-
निहतः ॥ सूनातेति प्रश्निष्टः । त एतामिति(९) पादद्वत्तः । मम
न मेति(१०) तैरोव्यञ्जनः ।

चैप्रनित्ययोद्दृढतरः ॥ ९ ॥

‘चैप्रे’ नित्ये च प्रयत्नो ‘दृढतरः’ कार्यः ॥

अभिनिहत च ॥१० ॥

अन्वाचये वक्तमानः ‘च’कारो दृढमात्रं(११) बोधयति ॥

१ तैरोव्यञ्जनो ज्ञेय इति ग० ।

६ वायव्यामिति इ० सु० ।

२ सा इन्द्रो मन्यतेति इ० सु० ।

७ सा ते लोक इति इ० सु० ।

३ तां लघाधत्तेति इ० सु० ।

८ यत्त्वा ऋद्ध इति ग० ।

४ स्वरितनामान्युक्तानीति ग० । सप्त-

९ सा एतामिति इति इ० सु० ।

स्वरितनामधेयानि व्याख्यातानीति इ० सु० ।

१० सामनाम इति इ० सु० ।

५ अध्वर्योवेरिति चैप्र इति इ० सु० ।

११ दृढमौलमिति क० ।

‘अभिनिहते’ प्रयत्नो दृढः स्यात् । नतु दृढतर इति पृथक्-
सूचारम्भः^(१) प्रतीयते ॥

प्रसृष्टे प्रातिहते योर्दुतरः ॥ ११ ॥

‘प्रसृष्टे प्रातिहते’ च प्रयत्नो ‘दुतरः’ कार्यः ।

तैरोव्यञ्जनपादवृत्तयोरल्पतरोऽल्पतरः ॥ १२ ॥

‘तैरोव्यञ्जने पादवृत्ते’ च प्रयत्नः ‘अल्पतरः’ स्यात् यद्यप्य-
ल्पसुदुदृढभावस्ततोक्तः^(१) तथापि दीपवद्द्वेषुपत्रवदिति शिञ्जानु-
रोधात् कोमलशिरस्कृत्वं विज्ञेयं^(१) ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे त्रिंशोऽध्यायः ॥ * ॥

१ पृथक्सूचारम्भ इति ग०, ६०
सु० च ।

१ यद्यप्यल्पसुदुदृढभावः ततोक्त इति

क० । यद्यप्यल्पसुदुदृढभावस्ततोक्त
इति ग० ।

१ सवर्चविज्ञेयमिति ६० सु०, ग० च ।

अथ एकविंशोऽध्यायः ॥

व्यञ्जनस्वराङ्गं ॥ १ ॥

व्यञ्जनं स्वराङ्गं भवति । श्वासी नादोऽङ्गमेव चेति विज्ञेय-
त्वेन विधानाद्यमारम्भः । ननु कूपो यूप इत्यादौ^(१) व्यञ्जनमेवार्थ-
विशेषनिबोधकमिति^(२) स्वरो व्यञ्जनाङ्गं किन्न स्यात् । उच्यते,
व्यञ्जनं केवलमवस्थातुं न शक्नोति, किन्तु सापेक्षं, स्वरस्तु,
निरपेक्षः । सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षमेव विशिष्टमाचक्षते^(३)
प्रेक्षावन्तः । विशिष्टं प्रत्यङ्गत्वमवशिष्टस्यैव । किञ्च स्वरवैशिष्ट्य-
बोधकमन्यदपि विद्यते,

दुर्बलस्य यथा राष्ट्रं हरते बलवान्नृपः ।

दुर्बलं व्यञ्जनं तद्ववञ्चरेत्^(४) बलवान् स्वरः^(५) ।

स्वरास्तु ब्राह्मणा ज्ञेया इत्यादि ।

उदात्तस्थानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः^(६) ।

१ कूपो यूपो धूप इत्यादाविति ग० ।

२ बोधकमिति इति ग०, ६० सु० च ।

३ निरपेक्षमेव बलवदित्याचक्षते इति
ग० ।

४ हरते इति ग०, ६० सु० च ।

५ किञ्च, शिवावाकरणे । यः सर्वं

राजते तन्मु, स्वरमाह पतञ्जलिः । उपरि-
स्थापितानि व्यञ्जं व्यञ्जनमुच्यते । इति
६० सु० पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

६ स्वरितश्चेति त्रयः स्वरा इति ग० ।

ऋसो दीर्घः भूत्तश्चैव^(१) कालतो नियमा अपि^(२) ॥ इति ।
 खराणामिवोदात्तादयो धर्माः, व्यञ्जनं तु^(३) तदङ्गतया
 व्यञ्जनमर्द्धमात्रं । खरश्च मात्राकालः तयोः सन्धिरर्द्धमात्रा^(४)
 इत्येवं दीर्घकालः प्रसक्तः । तत्प्रतिषेधकार्यं^(५) व्यञ्जनं स्व-
 राङ्गमित्युक्तम् । खरसंसृष्टस्य व्यञ्जनस्य खरकाल एव कालो
 द्रुतद्रुतौ^(६) न तु खरस्यैव सर्वत्रेत्यर्थः^(७) । द्रुतद्रुतावितिकं ।
 ऋस्वार्द्धकालं व्यञ्जनमिति व्यर्थं स्यादिति ब्रूमः । यथा क्षीरोदक-
 सम्पर्के क्षीरस्यैवोपलब्धिर्नोदकस्य, तथा खरव्यञ्जनसम्पर्के खर-
 स्यैवोपलब्धेर्वैशिष्ट्यं ॥

तत् परखरं ॥ २ ॥

खरप्रधानतया केवलमवस्थातुमसङ्गमानं^(८) व्यञ्जनं कदा
 पूर्वस्याङ्गतां^(९) कदा परस्याङ्गमिति सन्देहे व्यवस्थापयति ।
 'तत्' अङ्गभूतं व्यञ्जनं 'परखरं' भजते । यथा, इमानेव लोकानु-
 पधाय । परश्चासौ खरश्च परखरः, तं 'परखरं' ॥

अवसितं पूर्वस्य ॥ ३ ॥

'अवसितं' पदान्तवर्त्ति व्यञ्जनं, 'पूर्वस्य' खरस्य, अङ्गं
 स्यात् । यथा, जक् । वषट् । हविः ॥

१ भूत् इति ग०, इ० सु० च ।

२ अपि इति ग०, इ० सु० च ।

३ व्यञ्जनानाम्, इति ग० ।

४ सन्धिरर्द्धमात्र इति ग०, इ०

सु० च ।

५ प्रतिषेधकार्यमिति ग०, इ० सु० च ।

६ द्रुतद्रुतौ इति क० ।

७ सर्वत्रेत्यर्थ इति ग० ।

८ असङ्गमानमिति क० ।

९ पूर्वस्याङ्गमिति ग०, इ० सु० च ।

संयोगादि ॥ ४ ॥

तयोर्बद्धनां^(१) वा 'संयोगो भवति, तस्य संयोगस्य 'आदि' व्यञ्जनं पूर्वस्याङ्गं भवति । यथा, यज्ञान्वादिशतम् । अप्स्रन्तः^(२) । परसूत्रे चकारः पूर्वस्वराङ्गं भवति^(३) ॥

परेण चासृष्टितम् ॥ ५ ॥

'परेण' स्वरेण, 'असृष्टितं' असंयुक्तं च व्यञ्जनं पूर्वस्वराङ्गं भवति । यथा, तत् सवितुः । ननु तर्हि पूर्वसूत्रमनर्थकं । संयोगादिभूतस्यापि व्यञ्जनस्थानेनैव पूर्वस्वराङ्गत्वसिद्धिः । मैवं मंस्थाः । मर्यञ्चोः, अर्वांसि, इत्र यवकारयो रेफात् परं चेति द्वित्वे कृते प्रथमयवकारयोः परेण चासृष्टितमित्यनेन पूर्वस्वराङ्गत्वं प्राप्तं । रेफस्य नान्तस्थापरमसवर्णमित्यनेन परस्वराङ्गत्वं प्राप्तं । तच्चाशक्यं । तथोच्चारणासम्भवात् । अन्यतरबाधे कर्त्तव्ये सति किं बाध्यमिति सन्देहः । तत्र नियामकत्वेन^(४) संयोगादिसूत्रमुपतिष्ठते ॥

अनुस्वारः स्वरभक्तिश्च ॥ ६ ॥

'च'कारः समुच्चयकथनद्वारा पूर्वस्वरान्यत्वाकर्षकः^(५) । 'अनुस्वारः' पूर्वस्वरं भजते । यथा, अशुना ते । 'स्वरभक्तिश्च'

१ द्वयोर्बद्धनामिति ग०, इ० सु० च ।

इत्यपि तस्य लभ्यते इति ग० ।

२ अप्स्रन्ते इति क० ।

३ निश्चयत्वे चेति ग० ।

४ अत्र सूत्रे चकारः पूर्वस्वराङ्गवोधक

५ पूर्वस्वराङ्गत्वाकर्षक इति ग० ।

पूर्वस्वरं भजते । यथा, गार्हपत्यः । विधौ समाने सूत्रस्यास्य
 ष्ठ्यक्करणं क्वचित् स्वरभक्तेः पराङ्गत्वमापादयतुं^(१) । तथाहि,
 स्वराङ्गत्वात् परां भक्तिं प्रचयत्वं नयेद्दुःखः ।
 ऋतस्य धूपदं चेति स्वतन्त्रा भक्तिरुच्यते ॥

नान्तस्थापरमसवर्णं ॥ ७ ॥

‘नकारः पूर्वस्वराङ्गत्वव्यावर्तकः । ‘अन्तस्थापर’ व्यञ्जनं तस्या
 अन्तस्थाया ‘असवर्ण’ विलक्षणं पूर्वस्वराङ्गं^(२) न भवति । अर्थात्
 परस्वरान्त इति विज्ञेयं^(३) । स्वरं विना स्थातुमशक्यत्वात्^(४)
 यथा, अश्ववसायदिशः । मधुमिश्रेण । अश्लोण्या । इषे त्वा ।
 अन्तस्था परा यस्मात्तत्, ‘अन्तस्थापर’ । असवर्णमिति किं । परि-
 चायं चिन्वीत ॥

नासिक्याः ॥ ८ ॥

‘नासिक्या’ यमाः स्वरं^(५) भजन्ते । यथा, रुक्ममुपदधाति ।
 राज्ञे सूकरः^(६) ॥

स्पर्शश्चोष्णपर उष्मा चेत् परश्च ॥ ९ ॥

पूर्वः ‘चकारो नासिक्या इत्यनेन समुच्चयवाचकः । उत्तरस्तु
 परस्वराङ्गाकर्षकः^(७) । ‘ऊष्णपरस्पर्शश्च’ परस्वराङ्गं भवति । असौ

-
१ स्वराङ्गमापादिशेदिति ग० ।	मु० च ।
२ पूर्वस्वराङ्गत्वमिति क० ।	५ नासिक्यायामाः परस्वरमिति इ० मु० ।
३ परस्वराङ्गं तदिति वेदितव्यमिति	यमाः नासिक्या यमाः परस्वराङ्गमिति ग० ।
ग०, इ० मु० च ।	६ इन्द्राय राज्ञे इति ग० ।
४ स्वतः स्थातुमशक्यत्वादिति ग०, इ०	७ परस्वराङ्गाकर्षक इति ग०, इ० मु० च ।

‘जम्भपरश्चेत्’ परस्वराङ्गं चेदित्यर्थः । षट्त् सम्प्रदास्ते । वषट्त् स्वाहा । जम्भपरश्चेदिति किं । अक्षया व्याघारयति । जम्भा परो यस्मात् असौ, ‘जम्भपरः’ ॥

स्वरितात् संहितायामनुदात्तानां प्रचय उदात्त-
श्रुतिः ॥ १० ॥

‘स्वरितात्’ परेषां ‘अनुदात्तानां’ अनुदात्तयोरनुदात्तस्य वा ‘संहितायां’ ‘प्रचयः’ नाम धर्म्मो भवति । यथा, अग्ने दुध्न गच्छ किष् शिल वन्यया ते । अनुदात्तानामिति किं । ते अग्नये प्रवते(१) । संहितायामिति किं । अग्ने दुध्न गच्छ किष् शिल वन्य । उदात्तस्य श्रुतिरिव श्रुतिर्यस्य असौ, ‘उदात्तश्रुतिः’ । इति प्रचयस्वरूपनिरूपणं । अतो न पुनरुक्तिशङ्का ॥

नोदात्तस्वरितपरः ॥ ११ ॥

‘उदात्तस्वरितपरः’, वा अनुदात्त स्वरितो न भवति, प्रचयो न भवति(२) । यथा, तथा देवतया(३) । तदाहुः क्जगती(४) । उदात्तश्च स्वरितश्च उदात्तस्वरितौ, एतौ परो(५) यस्मात् सः, तथोक्तः ॥

१ अग्नये प्रवते इति ग०, इ० सु० च ।

तथा देवा इति ग० ।

२ उदात्तपरः स्वरितपरो वा अनुदात्त-
प्रचयो न भवति इति ग०, इ० सु० च ।

४ क्जगती इति इ० सु० । क्जगती
चेति ग० ।

३ तथा देवाः सुताम् । इति इ० सु० ।

५ तौ पराविति इ० सु०, ग० च ।

स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्व्यान्नासिक्याः ॥ १२ ॥

‘उत्तमपरात् अनुत्तमात् स्पर्शात्’ ‘आनुपूर्व्यात्’^(१) यथाक्रमं ‘नासिक्याः’ आगमा भवन्ति । प्रथमस्पर्शात् प्रथमनासिक्यः । द्वितीयाद् द्वितीयः । एवमन्यत्रापि । यथा, तं प्रत्रथा । विद्या ते अग्ने । दारुणि दधसि । इत्यादि । स्पर्शादिति किं । कल्पाषी भवति । अनुत्तमादिति किं । सुन्नाय सुन्निनी । उत्तमपरादिति किं । जमाः सव्दः सगरः^(२) ॥

तान्यमानेके ॥ १३ ॥

‘तान्’ नासिक्यान्, ‘एके’ शाखिनः ‘यमान्’ नृवते । उक्ता-
न्यवोदाहरणानि ॥

हकारान्नणमपरान्नासिक्यं ॥ १४ ॥

‘हकारात्’ इति कर्माणि ल्बलोपे पञ्चमी । तस्मात् ‘नणं’ अपरं हकारमारुह्य नासिक्यं भवति । सानुनासिको^(३) हकारः स्यादित्यर्थः । अह्नां केतुः । अपराङ्गे । ब्रह्मवादिनः ॥

रेफोष्मसंयोगे रेफस्वरभक्तिः ॥ १५ ॥

‘रेफस्योष्मश्च’^(४) ‘संयोगे’ सति ‘रेफस्वरभक्तिः’ इति जानी-
यात् । स्वरस्य भक्तिः, ‘स्वरभक्तिः’ । योऽस्य रेफस्य समानकरणः
स्वरः^(५) तद्भक्तिः स्यात् । ऋकारस्यास्य जिह्वाग्रकरणत्वे-

१ स्पर्शाच्चानुपूर्व्यादिति ग० । स्पर्शा- ४ रेफस्य चोष्मश्चेति ग०, इ० सु०
द्यत् त आनुपूर्व्यामिति क० । च ।
२ सव्दः सगरः सुसेक इति इ० सु० । ५ समानस्वर इति ग०, इ० सु०
३ सानुनासिक्य इति ग०, इ० सु० च । च ।

न^(१) रय्यत्वा च समानधर्मः । 'भक्तिः' अवयवः, एकादेश इति यावत् । एतदुक्तं भवति, ऋकारावयवी भवतीत्यर्थः । सूत्रेणानेन स्वरभक्तिरेव विहिता । स्वरभक्तिस्वरूपन्तु विस्पष्टं व्याचष्टे वर-रुचिः । ऋकारादिरणुमात्रा रेफोर्द्धमात्रा, मध्ये शेषा स्वरभक्तिः, इति^(२) । अस्यार्थः^(३) ।

इन्द्रियाविषयो^(४) योसावणुरित्युच्यते बुधैः ।

चतुर्भिरणुभिर्मात्रा परिमाणमिति स्मृतं ॥

मात्रिकस्य ऋकारस्यादिरणुमात्रा स्वरभागः, मध्ये रेफः, ऋर्द्धमात्रा, शेषा अणुमात्रा^(५) स्वरभागः । एतदृकारस्वरूपं^(६) । अत्र रेफोर्द्धमात्रे भज्यमाने सति तौ भागौ पूर्वोत्तराणुसहितौ प्रत्येकं स्वरभक्तिनामधेयं भजेते । सा च स्वरभक्तिरर्द्धमात्रा कुत्र वा^(७) स्वरभक्तिरित्याशङ्क्य शिचाकारैरुक्तं,

शषसेषु स्वरोदयां हकारे व्यञ्जनोदयां^(८) ।

शषसेषु च विवृतं^(९) हकारे संवृतां विदुः ॥ इति ।

यो वै अहामित्यादौ सूत्रोक्तस्वराभावात्^(१०) न स्वरभक्तिः ।

स्वरभक्त्यन्तरमपि शिचायामुक्तं,

करेणुः कर्विणी चैव हरिणी हारिणीति च ।

१ जिह्वाग्रहणत्वेनेति क० ।

२ ऋकारादिरणुमात्रा मध्ये शेषा स्वरभक्तिरिति इति ग० । क. चिह्नितपुस्तके 'स्वरभक्तिरर्द्धमात्रेति । इति विशेषः । समानमन्यत् ।

३ अस्याथमर्थ इति इ० मु० ।

४ इन्द्रिय विषयइति क०, इ० मु० च ।

५ शेषोष्णमात्रा इति इ० मु० । शेषा

शेषोष्णमात्र इति ग० ।

६ एतदृकारस्वरूपमिति क० ।

७ कुत्रेति ग० ।

८ हकारव्यञ्जनोदयामिति क० ।

९ शषसेषु त विवृतमिति ग०, इ० मु० च ।

१० सूत्रोक्तस्वराभावादिनि ग०

इ०, मु० च ।

हंसपदेति विज्ञेया पञ्चैताः स्वरभक्तयः ॥

करेणू रेफयोर्वीगे^(१) कर्विणी सहकारयोः ।

हरिणी रशसानाञ्च^(२) हारितां लशकारयोः ॥

या तु हंसपदा नाम सातु रेफकारयोः ।

एवं पञ्चविधां भक्तिमुच्चरेत्स्वर्गकामुकः ॥

यथा, करेणूः, वर्हिः । कर्विणी, माल्हा । हरिणी, दर्शपूर्ण-
मासी । वर्षं, हारिता । सहस्त्रवल्सा, हंसपदा । वर्षाभ्य इत्यादि ।

न क्रमे प्रथमपरे प्रथमपरे ॥ १६ ॥

‘क्रम’शब्दो द्वित्वपर्यायः । कथमेतत् प्रकृतिक्रमः^(३) क्रम
इत्यत्र द्वित्वस्यैव क्रमशब्देनाभिधानात् । अत्रापि स एवार्थ इति
निश्चिनुमः । जषणः क्रमे सति तन्निबूष्णि प्रथमपरे वा रूति
न स्वरभक्तिर्भवति । क्रमे यथा दाश्यं^(४), वर्षाभ्यः, वर्षभिः ।
एतर्ह्या^(५) । प्रथमपरे यथा, अदर्शज्योतिः । कार्ष्णी उपानहौ ।
प्रथमः परो यस्मादसौ ‘प्रथमपरः’ ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे एकविंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

१ करेणूविंश्यादिति ग० । करेणू
पञ्चषोविंश्यादिति क० ।

२ हरिणीरशयोर्वीगे इति ग० ।

३ प्रकृतिविक्रम इति १० मु० ।

४ दाश्यं यज्ञमिति १० मु० ।

५ एतर्ह्याकारुठ इति १० मु० ।

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

—००१५००—

शब्दः प्रकृतिः सर्ववर्णानां । १ ।

‘सर्ववर्णानां’ ‘शब्दः’ ध्वनिः, ‘प्रकृतिः’ मूलकारणं भवति । सर्वशब्देन^(१) स्वरव्यञ्जनात्मको राशिरुच्यते । सर्वे च ते वर्णाश्च ‘सर्ववर्णाः’ तेषां ॥

तस्य रूपान्यत्वे वर्णान्यत्वं ॥ २ ॥

प्रातिश्रुत्कस्थानभेदात् ‘तस्य’ प्रकृतिभूतस्य, ‘रूपान्यत्वे’ सति ‘वर्णान्यत्वं’ स्यात् । यथा, अ इ उ इत्यादि ॥

तत्र शब्दद्रव्याण्युदाहरिष्यामः ॥ ३ ॥

तेषां वर्णानां सर्वत्र सङ्घातप्रयोगे सति शास्त्रमित्युच्यते^(२) । तस्य शब्द इति पर्यायनाम । तत्र तस्मिंश्चास्त्रे यानि द्रव्याणि भवन्ति, तान्युदाहरिष्यामः । यत् कर्म येन क्रियते, तत्तस्य, द्रव्यसाधनमिति यावत् । यथा, घटस्य मृदिति । एवं शास्त्रस्य वर्णाः । यानि द्रव्याणि संव्यवहारार्थानि, कर्त्तव्यानि तानि व्याख्यास्यामः । शब्दस्य द्रव्याणि, ‘शब्दद्रव्याणि’ तानि ॥

१ सर्वशब्देनेति ग०, इ० सु० च ।

२ प्रयोगे वा शास्त्रमुच्यते इति ग०, इ० सु० च ।

वर्णकारौ निर्द्देशकौ ॥ ४ ॥

‘वर्ण’शब्दः ‘कार’शब्दश्च ‘निर्द्देशकौ’ वाचकौ^(१) स्यातां । यथा, अवर्ण-अञ्जन-शकुनोति । अथ षकार् सकारविसर्जनीयाविति । वर्णश्च कारश्च ‘वर्णकारौ’ ॥

चापीत्यन्वादेशकौ ॥ ५ ॥

‘च अपि’, इत्येतौ ‘अन्वादेशकौ’ स्यातां । पूर्वापि चयान्वादेशक^(२) इत्युच्यते । यथा, असदामासिञ्चुश्च । इति परोपि ॥

त्वयैवेति विनिवर्त्तकाधिकारकावधारकाः ॥ ६ ॥

‘तु, अथ, एव,’ इत्येते शब्दा यथाक्रमेण ‘विनिवर्त्तकाधिका-
रकावधारकाः’ भवन्ति । यत्र ‘तु’शब्दः श्रूयते, तत्र निवृत्तिः ।
यत्र ‘अथ’ शब्दः, तत्राधिकारः । यत्र ‘एव’ शब्दः, तत्रावधारण-
मिति वेदितव्यं । यथा, एफस्तु रस्य । अथ संहितायामेकप्राण-
भावे । स्पर्श एवैकेषामाचार्याणां । विशेषेण निवर्त्तयतीति,
‘विनिवर्त्तकः’ । अधिकरोतीति ‘अधिकारकः’ । अवधारयतीति
‘अवधारकः’ ॥

वेति वैभाषिकः ॥ ७ ॥

‘वा’ इत्येष शब्दो वैभाषिको वैकल्पिको भवति । यथा,
सुखनासिक्या वा ॥

१ निर्द्देशकौ निर्द्देशवाचकौ इति
म०, इ० मु० च ।

२ पूर्वापि चयान्वादेशक इति क० । पूर्वा-
प्येवाऽन्वादेश इत्युच्यते इति म० ।

नेति प्रतिषेधकः ॥ ८ ॥

‘न’ इति शब्दः ‘प्रतिषेधकः’ स्यात्^(१)। यथा, न पुञ्जोन्निरिति॥

आयामो दारुण्यमणुता खस्येतुच्चैःकराणि शब्दस्य ॥९ ॥

उच्चैरुदात्त इत्युक्तं, तदर्थमिदमारभ्यते, लोकावद्याट्टिष्को-
च्चारणप्रतिषेधार्थं^(१)। ‘आयामः’ गात्राणां दैर्घ्यं। ‘दारुण्यं’ स्वर-
स्य कठिनता। ‘अणुता’ ‘खस्य’ गलबिवरस्य संवृतता। एतानि
नामधेयानि^(२) शब्दस्य ‘उच्चैःकरणानि’^(३) शब्दमुच्चैः उदात्तं कुर्वन्-
न्तीत्यर्थः। उच्चशब्दमुच्चारयता एतत् कर्त्तव्यमिति विधिः। उच्चैः
कुर्वन्तीति ‘उच्चैःकरणानि’ ॥

अन्ववसर्गो मार्वमुरुता खस्येति नीचैःकरणानि ॥ १० ॥

‘अन्ववसर्गः’ गात्राणां विस्तृतता^(४)। ‘मार्वं’ स्वरस्य
स्निग्धता। ‘खस्य उरुता’ कण्ठस्य स्थूलता, इत्येतानि, साध-
नानि शब्दस्य नीचैःकरणानि, शब्दं नीचमणुदात्तं कुर्वन्-
न्तीत्यर्थः। नीचशब्दमुच्चारयता एतत् कर्त्तव्यमिति विधिः।
नीचैः कुर्वन्तीति ‘नीचैःकरणानि’ ॥

मन्द्रमध्यमताराणि स्थानानि भवन्ति ॥ ११ ॥

‘मन्द्रं, मध्यमं, तारं’, चेत्येतानि स्थानानि भवन्ति। ‘मन्द्रं’
इति प्रथमं। ‘मध्यमं’ इति द्वितीयं। ‘तारम्’ इति तृतीयं।

१ नेत्येष शब्दः प्रतिषेधको भवति इति १ एतानि साधनानि इति ग०, ६०-सू० च।

२० सू०, ग० च।

४ उच्चैःकराणि इति ग०।

२ प्रतिषेधाच्चेति ग०।

५ विततता इति ग०, ६० सू० तच्च।

एषां^(१) स्थानानां प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यते । एतानि स्थानानि
कैषामित्यपेक्षायामाह परस्त्वं ॥

तत्रैकविंशतिर्यमाः ॥ १२ ॥

तेषु स्थानेषु^(२) 'एकविंशतिः' 'यमाः' स्वरा भवन्ति । तेषां
यमानामुत्तरत्र प्रयोजनं वक्ष्यते ॥

ऋग्विरामः पदविरामो विवृत्तिविरामः समान-
पदविवृत्तिविरामस्त्रिमात्रो द्विमात्र एकमात्रोऽर्द्धमात्र-
इत्यानुपूर्व्येण ॥ १३ ॥

ऋग्विरामादयस्त्रिमात्रादिकाला यथाक्रमं भवन्ति । यथा,
उभावाजस्य सातये हुवे वां, इत्यृग्विरामः । इषे, त्वा, ऊर्ज्ज,
त्वा, इति पदविरामः । स इधानः, त एनं, ता अस्मान्,
इति विवृत्तिविरामः । प्रउगमिति समानपदविवृत्तिविरामः ।
ऋचि विरामो 'ऋग्विरामः' । पदस्य विरामः 'पदविरामः' ।
पदद्वयविवृत्तौ विरामः 'विवृत्तिविरामः' । शिञ्जायामस्य विशेष
उक्तः,

पिपीलिकादीर्घसमे च मध्ये सवर्णता पाकवती पदैक्ये ।

दृष्ट्वा च वक्षानुसृजस्वसाम्ये त्वथोचि मुख्यस्तु विरामकालः ॥

स्वरोदये त्वनुस्वारो भवेदध्यणुमात्रिकः ।

विरामश्च तयोर्मध्ये वैशेषिकाच्च दीर्घयोः ॥

ऋखादिर्वक्षानुसृतिरन्ते वक्षानुसारिणो ।

पाकवत्युभयङ्गस्वा दीर्घोभया^(१) पिपीलिका ॥

मात्रिका^(२) वक्षानुसृतिस्तथा वक्षानुसारिणी ।

पादोना स्यात् पाकवती पादमात्रा पिपीलिका ॥

समानञ्च तत् पदञ्च 'समानपदं' । एकपदमित्यर्थः । समानपदे विवृत्तिः, तस्यां^(३) विरामः, 'समानपदविवृत्तिविरामः' । तिस्त्रो मात्रा यस्यासौ 'त्रिमात्रः' । द्वे मात्रे यस्यासौ 'द्विमात्रः' । एका मात्रा यस्यासौ 'एकमात्रः' । अर्धमात्रा यस्यासौ 'अर्धमात्रः' ॥

यद्ब्यञ्जनान्तं यदु चापि दीर्घं

संयोगपूर्वञ्च तथानुनासिकं ।

एतानि सर्वाणि गुरुणि विद्यात् शेषाण्यतोऽन्यानि
ततो लघूनि ॥ १४ ॥

'व्यञ्जनान्तं' 'यत्' अक्षरं, । व्यञ्जनमन्ते यस्य तद् 'व्यञ्जनान्तं' । 'यदुचापि दीर्घं' अक्षरं, । 'संयोगपूर्वञ्च' च' यदक्षरं, संयोगात् पूर्वञ्च 'संयोगपूर्वञ्च' । 'तथा' 'अनुनासिकं' सानुनासिकं यदक्षरं, उक्तानि 'एतानि'^(४) 'सर्वाणि' अक्षराणि 'गुरुणि' 'विद्यात्' जानीयात् । यथा, व्यञ्जनान्तं, मातेव पुत्रं । यथा, दीर्घं । ते तेऽधिपतयः । यथा, संयोगपूर्वञ्च, अश्मा च मे । यथा, अनुनासिकं, विष्णुश्चैस्त्वाहा । 'शेषाण्यतोऽन्यानि' अतः एभ्यो गुरुभ्यः शेषाण्यन्यानि अक्षराणि, 'ततः' अनन्तरं, 'लघूनि'

१ उभयदीर्घेति ग० ।

दृत्तिः, तस्यामिति ग०, सु० इ० च ।

२ मात्रा चेति इ० सु० ।

४ उक्तान्येव इति क० ।

३ समानपदे विवृत्तिः समानपद-

विजानीयात् । अव्यञ्जनान्तं यद्भवम् । शेषाणि कानीत्याशङ्क्यो-
त्तरश्लोकेन विवृणोति ॥

अव्यञ्जनान्तं यद्वस्वमसंयोगपरं च यत् ।

अननुस्वारसंयुक्तमेतल्लघु निबोधतै-

तल्लघु निबोधत ॥ १५ ॥

‘अव्यञ्जनान्तं’ ‘यत्’ अक्षरं, ‘यत्’ च ‘अङ्गस्व’, ‘यत्’ च ‘संयो-
गपरं’ यत् ‘अनुस्वारसंयुक्तं’ ‘एतत्’ सर्व्वमक्षरं ‘लघु’ ‘निबोधत’
जानीष्व । यथा, मदुदयना इत्यादि^(१) । व्यञ्जनमन्ते यस्य
तत् व्यञ्जनान्तं, न व्यञ्जनान्तं ‘अव्यञ्जनान्तं’ । संयोगः परो
यस्मात् तत् संयोगपरं, न संयोगपरं ‘असंयोगपरं’ । अनु-
स्वारेण संयुक्तं अनुस्वारसंयुक्तं, न अनुस्वारसंयुक्तम् ‘अनु-
स्वारसंयुक्तं’ ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्य-विवरणे ढाविष्णुश्रीऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

अथ वर्णविशेषोत्पत्तिः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । वर्णानां ‘विशेषोत्पत्तिः’ कथ्यते^(१), इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः । वर्णानां विशेषो वर्णविशेषः, तस्य उत्पत्तिः, सा तथोक्ता ॥

अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणविन्ययात् ।

जायते वर्णवैशेष्यं परिमाणाच्च पञ्चमात्, इति ॥ २ ॥

अनुप्रदानादिभिः पञ्चभिः करणैर्वर्णानां ‘वैशेष्य’^(२) जायते । अकारस्य तावत् ‘अनुप्रदानं’ नादः । ‘संसर्गः’ कण्ठे । ‘स्थानं’ ह्रन् । ‘करणविन्ययः’ ओष्ठौ । ‘विन्ययः’ नाम विन्यासः । ‘परिमाणं’ मात्राकालः । एवं सर्व्ववर्णानां बोध्यं^(३) । विशेषभावी वैशेष्यं, वर्णानां वैशेष्यं, ‘वर्णवैशेष्य’ ॥

वर्णपृक्तः शब्दो वाच उत्पत्तिः ॥ ३ ॥

‘पृक्तः’ मित्र इत्यर्थः । ‘वर्ण’ मित्रः ‘शब्दः’ ‘वाचः’ वाक्यस्य, ‘उत्पत्तिः’ उपादानकारणं भवति । वर्णपृक्त इति किं । दुन्दुभ्यादि-शब्दानां वाक्यत्वं^(४)मा भूदिति ॥

१ कथ्यते इति ग०, इ० सु० च ।

२ बोद्धव्यमिति इ० स० क० च ।

३ वर्णवैशेष्यमिति ग०, इ० स० च ।

४ वाक्यता इति ग०, इ० सु० च ।

सप्त वाच स्थानानि भवन्ति ॥ ४ ॥

‘वाचः सप्त स्थानानि भवन्ति’ । तानि उत्तरसूत्रे वक्ष्यन्ते^(१) ।
 यैर्वाक्यं युज्यते^(२) यस्मिंश्च तिष्ठति, तत् स्थानं । तानि यथा-
 क्रममुदाहरिष्यामः ॥

उपांशुध्वाननिमदोपब्दिमन्मन्द्रमध्यमताराणि ॥ ५ ॥

‘उपांशु’ इति प्रथमं वाच स्थानं । ‘ध्वानः’ इति द्वितीयं ।
 ‘निमदः’ इति तृतीयं । एवमितराष्ट्यपिनामतः सप्तैतानि स्था-
 नानि जानीयात् । उपरितनं सूत्रमारभ्य प्रत्येकमेषां सप्तषण्
 शक्यते ॥

करणवदशब्दमनःप्रयोगमुपांशु ॥ ६ ॥

‘करणवत्’ प्रयत्नवदित्यर्थः । नास्ति शब्दे ध्वनिरित्यस्मिन्^(३)
 ‘अशब्दः’ मनसा प्रयोगः, ‘मनःप्रयोगः’ नास्ति मनःप्रयोगोस्मिन्^(४)
 इति ‘अमनःप्रयोगः’ । वाचस्थानमोदृशम् ‘उपांशु’ इत्युपदिश्यते ।
 तत्र करणवदिति तूष्णीभावनित्वर्थः । शब्दमिति शब्दस्या-
 त्यन्ताल्पतार्थम् । अमनःप्रयोगमित्युदात्तादीनां साङ्कल्पिकप्र-
 तिषेधार्थम्^(५) ॥

अक्षरव्यञ्जनानामनुपलब्धिर्ध्वानः ॥ ७ ॥

‘अक्षराणि’ स्वराः । ‘अक्षराणां व्यञ्जनानां च ‘अनुपलब्धिः’

१ भष्यन्ते इति म० ।

४ प्रयोगो यस्मिंश्चिति इ० मु०, म० च ।

२ यैर्वाक् प्रयुज्यते इति म०, इ० मु० च । ५ साङ्कल्पिकप्रयोगप्रतिषेधार्थमिति म०,

३ ध्वनिरस्मिन् इति इ० मु० ।

इ० मु० च ।

‘धानः’ नाम द्वितीयं वाच स्थानं । उपांशुलक्षणेऽप्यनुपलब्धौ सत्यां पुनर्वचनं शब्दः उपलब्धिः विधानार्थम् । अक्षरव्यञ्जनानां भेदग्रहण-मभिधायार्थम्^(१), अयन्तानुपलब्धिरित्यर्थः । ^(२)अन्ये त्वाहुः, अक्षरव्यञ्जनानां विसर्जनीयादोनामनुपलब्धिरिति ॥

उपलब्धिर्निमदः ॥ ८ ॥

अक्षरव्यञ्जनानाम् ‘उपलब्धिः’ ‘निमदः’ नाम तृतीयं वाच स्थानं^(३) ॥

सशब्दमुपव्दिमत् ॥ ९ ॥

अक्षरव्यञ्जनानां ‘सशब्दम्’ उपलब्धिः, ‘उपव्दिमत्’ नाम चतुर्थं वाच स्थानं भवति ।

उरसि मन्द्रं कण्ठे मध्यमं शिरसि तारं ॥ १० ॥

यत्र ‘उरसि’ स्थाने प्रयोग उपलभ्यते, तत् ‘मन्द्रं’ नाम पञ्चमं वाच स्थानं । यत्र ‘कण्ठे’ स्थाने प्रयोग उपलभ्यते, तत् ‘मध्यमं’ नाम षष्ठं वाच स्थानं । यत्र ‘शिरसि’ स्थाने, प्रयोग उपलभ्यते, तत् ‘तारं’ नाम सप्तमं वाच स्थानं । एतेष्वदित्यतुर्णां यज्ञादिषु प्रयोगः । मन्द्रं प्रातःसवने प्रयुज्यते^(४) । मध्यमं माध्यन्दिने । तारं तृतीये^(५) । शिञ्जा चैवं वक्षति,

प्रातः पठेन् नित्यमुरस्थितेन स्वरेण शार्ङ्गं लक्ष्मणोपमेन ।

१ भेदग्रहणमाभोहार्यमिति ग ।

२ स्थानं भवति इति ग०, १० सु० च ।

३ यान्त्यास्य पञ्चेरारणापितृत्वमिति

४ उपयुज्यते इति ग०, १० सु० च ।

ग, विशिष्टतपुलकेधिकः पाठः ।

५ तृतीयसवने इति ग०, १० सु० च ।

मध्यन्दिने कण्ठगतेन चैव चक्राङ्गसङ्कूजितसन्निभेन ॥
तारन्तु विद्यात् सवने ढतीये गिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् ।
मयूरहंसान्यभृतः खनानां तुल्येन नादेन शिरस्थितेन ॥

मन्द्रादिषु त्रिषु स्थानेषु सप्तसप्त यमाः ॥ ११ ॥

‘त्रिषु मन्द्रादिषु स्थानेषु’ एकैकस्मिन् ‘सप्त सप्त यमाः’, ११-
न्ति । ‘यमाः’ स्वरा उदात्तादय इति यावत् । सप्तसप्तेति बोधया
एकैकस्मिन्निति लभ्यते । के ते यमा इत्याशङ्क्योत्तरस्त्वेखीत्त-
रमाह ॥

कृष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्रातिस्वार्थाः ॥ १२ ॥

कृष्टश्च प्रथमश्च द्वितीयश्च ढतीयश्च चतुर्थश्च मन्द्रश्च अतिस्वा-
र्यश्च ‘कृष्ट-प्रथम-द्वितीय-ढतीय-चतुर्थ-मन्द्रातिस्वार्थाः’, ते तथोक्ताः ॥
एते खलु यमा नाम^(१) ॥

तेषां दीप्तिजोपलब्धिः ॥ १३ ॥

‘तेषां’ खलु सप्तस्वराणां, ‘दीप्तिजा’^(२) पूर्वपूर्वोपलब्धिः
स्यात् । तत्कथम् । अतिस्वार्थदीप्तिजा मन्द्रोपलब्धिः, मन्द्राच्चतु-
र्थोपलब्धिः । चतुर्थात् ढतीयः, ढतीयात् द्वितीयः, द्वितीयात्
प्रथमः, प्रथमात् कृष्ट उपलभ्यते ॥

द्वितीयप्रथमकृष्टास्त्रय आङ्गारकस्वराः ॥ १४ ॥

द्वितीयादय^(३) एते त्रय आङ्गारकस्वराः स्युः । एषां तैरेव
प्रयोगो वेदितव्यः । आङ्गारकाणां स्वरा ‘आङ्गारकस्वराः’ ॥

१ कृष्टादथो यमा नामेति क० ।

२ द्वितीयश्च प्रथमश्च कृष्टश्च ते तथोक्ता

३ सप्त यमा नाम उत्तरोत्तरदीप्तिजेति इति म०, इ० मु० च ।

म०, इ० मु० च ।

मन्द्रादयो द्वितीयान्ताश्चत्वारस्तौत्तिरीयकाः ॥ १५ ॥

‘मन्द्रादयश्चत्वारो द्वितीयान्ताः’ स्वराः मन्द्रचतुर्थद्वितीयद्वितीयाः, ‘तैत्तिरीयकाः’ स्युः ॥

द्वितीयान् मन्द्रस्तौत्तिरीयाणां तृतीयचतुर्थावनन्तरं तच्चतुर्यममित्याचक्षते ॥ १६ ॥

‘तैत्तिरीयाणां’ ‘द्वितीयात्’ खलु ‘मन्द्रः’ जायते । तदनन्तरं ‘द्वितीयचतुर्थै’ स्यातां । एतदेव द्वितीयादिस्वरमण्डलं ‘चतुर्यम्’ इत्याचक्षते । यो द्वितीयः, स उदात्तः, यो मन्द्रः सोनुदात्तः, यो द्वितीयचतुर्थौ तौ स्वरितप्रचयावित्यर्थः । अनेन सूत्रेण पूर्वोक्तानामेव^(१) चतुर्णां स्वराणां क्रमनियमः क्रियते । चतुःसङ्ख्या तु पूर्वसूत्रेणैवोक्ता । तस्मादत्र चतुर्यममित्येतत् सञ्ज्ञाविधिपरमिति प्रतीयते ॥

तस्मिन् द्वियमान्तरा वृत्तिः ॥ १७ ॥

हो च तो यमौ च ‘द्वियमौ, तयोः^(२)’ अन्तरा वृत्तिः’ मध्यवृत्तिः, तस्मिन्ननुदात्ते भवति, स्वरितत्वं प्रचयत्वञ्चानुदात्ते भवतीत्यर्थः । यथा, स नः पर्वत् । पर्व्यवदतां । केचिदन्यथा वदन्ति^(३), तस्मिञ्चतुर्यमे स्वरमण्डले द्वियमान्तरा वृत्तिः, स्वरद्वयस्य मध्ये वर्त्तमानः^(४) स्यात् । तथाहि,

अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्निगदात्त उदाहृतः ।

स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वाङ्गे प्रचयः स्मृतः ।

१ पूर्वोक्तानामिति ग०, इ० सु० च ।

२ कथयन्तीति ग०, इ० सु० च ।

३ द्वियमभोरिति इ० सु० ।

४ वर्त्तमानमिति ग०, इ० सु० च ।

अयमर्थः(१), उदात्तानुदात्तयोर्मध्ये स्वरितप्रचययोरन्तराह-
स्तिर्भवति । तथा कौहलीये(२), ह्रस्वाविन्याससमयेपि स्वरित-
प्रचययोरन्तराहस्तिरुपदिश्यते ।

उदात्त आख्याति वृषोङ्गुलीनां प्रदेशिनी मूलनिविष्टमूर्धा ।
उपान्तमध्ये(३) स्वरितं धृतञ्च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ इति ।
शिञ्चावचनमपि चैवं वक्ष्यते(४),

कनिष्ठिकानामिका च मध्यमा च प्रदेशिनी ।

नीचस्वरधृतीदात्तानङ्गुष्ठेण निर्द्दिशेत् ॥

मुख्यमेव व्याख्यानद्वयमेतत् ।

तामुपदेक्ष्यामः ॥ १८ ॥

यदेतदाचार्यैश्चतुर्यममुक्तं(५) तस्य चतुर्भेदभिन्ना वृत्तिर्नाम
'तामुपदेक्ष्यामः' इत्युच्यते । तामिति तच्छब्देन पूर्वोक्तं द्विमात्र-
मनुक्त्यते(६) ॥

तच्च तुर्यममित्युक्तं ॥ १९ ॥

'इति' अनेन प्रकारेण, 'चतुर्यममित्युक्तं' । यद्यपि मन्द्रादयो
द्वितीयान्ता इत्यादिसूत्रद्वयेन यमचतुष्टयं न सिद्धं(७) तथा-
प्युपसंहारमिषेण मतान्तरनिवृत्त्यर्थमिममर्थं दृढयति । यतः
कारणादेवमन्ये मन्यन्ते, स्वरत्रयमात्रं ।

१ अस्यायमर्थ इति १० मु० ।

२ कौहलीयेति १०, १० मु० च ।

३ अन्ते च मध्ये इति १० ।

४ वक्ष्यति इति १० ।

५ चतुर्थममित्युक्तमिति १०, १० मु० च ।

६ पूर्वोक्तवृत्तिमात्रमनुक्त्यते इति १०,

१० मु० च ।

७ यमचतुष्टयचेति १० ।

उदात्तञ्चानुदात्तञ्च स्वरितञ्च त्रयः स्वराः ।

ऋस्वो दीर्घः झुत इति कालतो नियमा अचि ॥

क्रमविक्रमसम्पन्नामद्भुतामविलम्बिताम् ।

नीचोच्चस्वारसम्पन्नां वदेद्भृतवतीःसमां

वदेद्भृतवतीः समासिति ॥ २० ॥

तैत्तिरीयाह्वारकमतनिरूपकोयं श्लोकः । 'क्रमविक्रमाभ्यां सम्पन्नां'(१) 'क्रमः' नाम द्वित्वं, 'विक्रमः' तु स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचम्, इत्युक्तलक्षणः । 'अद्भुताम्' अत्वरितां । 'अविलम्बितां' अमन्दां । 'नीचोच्चस्वारसम्पन्नां'(२) अनुदात्तोदात्तस्वरितप्रचय-सहितां, 'धृतवतीं' प्रचयवतीं 'समां' उदात्तादिभिर्न्यूनातिरेका-दिदोषरहितां(३) 'वदेत्' ब्रूयात्, वृत्तिमित्यर्थः । वृत्तिमिति कथं लभ्यते, अस्मिन् द्वियमान्तरावृत्तिरिति(४) प्रकृतत्वादिति ब्रूमः ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ * ॥

१ क्रमविक्रमसम्पन्नामिति ग० ।

४ तस्मिन् द्वितीयामान्तरावृत्तीति

२ नीचोच्चस्वारसम्पन्नामिति क० ।

ग० । तस्मिन् द्वितीयामान्तरावृत्तिरिति

३ न्यूनातिरेकरहितामिति क० ।

क० ।

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथ चतस्रः संहिताः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्यधिकारः^(१) । चतस्रः संहिता उच्यन्त इत्येतद-
धिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यहञ्चामः ॥

पदसंहिताक्षरसंहिता वर्णसंहिताङ्गसंहिता
चेति ॥ २ ॥

‘पदाक्षरवर्णाङ्गाश्रयाः चतस्रः^(२) संहिताः क्रमेण बोद्धव्याः ।
पञ्चमाध्यायमारभ्य आनवमादेकादशद्वादशौ त्रयोदशस्यादौ सूत्र-
चतुष्टयञ्च पदसंहिता । दशमेऽक्षरसंहिता । त्रयोदशचतुर्दशौ
षोडशञ्च वर्णसंहिता । एकविंशोङ्गसंहिता^(३) । एताश्चतस्रः
संहिताः । एतेष्वन्यत्र च विहितं निषिद्धञ्च कार्यं सर्वसंहितासु
कुर्यात् । यत्रार्थग्रहणादिको^(४) विशेषो नास्ति ॥

नानापदसन्धानसंयोगः पदसंहितेत्यभिधीयते ॥ ३ ॥

ननाभूतयोः पदयोः सन्धाने यः संयोगः स ‘पदसंहिता
इति’ ‘अभिधीयते’ उच्यत इत्यर्थः । यथा, अग्ने इदं दुधं गच्छ
किंशिल वन्य या ते^(५) । एकार्थयोः सन्धानसंयोगयोः^(६) प्रयोगः

१ अथेत्यधिकार इति ग०, ६० सू० च ।

२ पदाक्षरवर्णाङ्गाख्यासतश्च इति ग० ।

३ अङ्गान्तराङ्गमित्येषाङ्गसंहिता इति

ग०, ६० सू० च ।

४ अत्रार्थग्रहणादिक इति ग० ।

५ वन्यय ते इति ग० ६० सू० ।

६ सन्धानसंयोगशब्दयोरिति ग०,

६० सू० च ।

सन्धानाधिक्यार्थः । तथा च वैयाकरणाः भणन्ति^(१) । परः
सन्निकर्षः संहितेति ॥

यथास्वमक्षरसंज्ञितादीनामप्येवम् ॥ ४ ॥

स्वं स्वमनतिक्रम्य वर्त्तत इति 'यथास्व' क्रियाविशेषणमेवैतत् ।
एवमक्षरसंज्ञितादीनामपि यथास्वं स्वरूपं निरूपणीयं । ना-
नाक्षरसंयोगोक्षरसंहिता^(२) । नानावर्णसंयोगो वर्णसंज्ञिता ।
नानाङ्गसंयोगोङ्गसंहिता । क्रमेणोदाहरणानि भवन्ति^(३) ।
यथा, अथाब्रवीत् । अधिषवणमसि । अक्षण्या व्याघारयति ।
केवलस्वरयोः संयोगोक्षरसंहिता^(४) । एकपदे स्वरव्यञ्जनसंयोगो
वर्णसंहिता । एकपदे केवलव्यञ्जनसंयोगोङ्गसंहिता । अन्यत्र
पदसंहितेत्यवान्तरभेदे विज्ञेयः ॥

गुरुत्वं लघुता साम्यं ह्रस्वदीर्घसूतानिच ।

लोपागमविकाराश्च प्रकृतिर्विक्रमःक्रमः ॥

स्वरितोदात्तनोचत्वं श्वासो नादोङ्गमेवच ।

एतत् सर्वन्तु विज्ञेयं क्न्दोभाषामधीयता ॥ ५ ॥

यद् गुरुत्वाद्यष्टादशविधं, 'एतत् सर्वं', 'क्न्दोभाषां' वेदरूपां
वाचं, 'अधीयता' पठता, 'विज्ञेयं' । अथवा 'क्न्दोभाषां' 'वेदलक्षणा-
मित्यर्थः । 'तु' शब्दोऽध्येत्यतिरिक्तनिषेधार्थः । अनेन तु सर्वथा
विज्ञेयमित्यर्थः । गुरुत्वं यथा, वषट् स्वाहा । लघुता यथा, अक्षु-

१ वैयाकरणाः पठन्तीति ग०, ६०

२ भणन्ति इति ग०, ६० सु० च ।

सु० च ।

४ केवलस्वरयोः संयोगोक्षरसंहितेति

१ नानाक्षरसंज्ञितरक्षरसंहितेति क० ।

ग०, ६० सु० च ।

इत । साम्यं यथा. स्थानकरणकालादिभिरनयोरस्ति तौल्यमिति ।
 ङस्वदीर्घप्लुतानि च यथा, गमयति । वायाविवास्य अस्नुहीश् ।
 लोपो यथा, ईमन्द्रा सुप्रयसः । आगमो यथा, तपुयमे । विकारी
 यथा, समिन्द्रणः^(१) । प्रकृतिर्यथा, अग्ने दुध गच्छ किंशिल वन्य
 या ते । प्रपा असि । मिथुनो अभवन्^(२) । विक्रमो यथा, वोढवे ।
 क्रमो नाम द्वित्वं यथा, यद्वै होता । स्वरितोदात्तनोत्तानां भावः
 'स्वरितादात्तनोचत्वं' । तद्यथाक्रमं निर्दिश्यते, न्यञ्चम् । गां वाव
 तौ^(३) । अवदतां । विवृते खास इत्युक्तं । खासा यथा, पूते । संवृते
 कण्ठे नादः^(४) इत्युक्तो नादः । यथा, भागधे भागधाः । व्यञ्चनत्-
 स्वरान्नामित्युक्तमङ्गं यथा, तं मस्यः प्रात्रवीत् । विज्ञेयमिति
 विधिः^(५) । विपत्ते बाधाः, मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेत्या-
 दिना^(६) ॥

पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः ।

स्वरमात्राविभावज्ञो गच्छेदाचार्यसत्समदं

गच्छेदाचार्यसत्सदमिति ॥ ६ ॥

पदानां क्रमस्तस्य विशेषः तं जानातीति 'पदक्रमविशेषज्ञः' ।
 'वर्णानां' 'क्रमः' तस्मिन् 'विचक्षणः' निपुणः । 'स्वराद्य मात्रास्य'

१ समिन्द्रणो मनसा इति ६० सू० ।

६० सू० च० ।

२ न मिथुनी अभवन् इति ग०, ६०

६ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा सिध्या-
 प्रयुक्तो न तसर्थमाह । स वाक्सो यज-

सू० च ।

३ वाव तौ तदिति ग०, ६० सू० च ।

मानं चिनत्ति यथेन्द्रण्युः स्वरतोपरा-

४ नादः क्रियते इति ग०, ६० सू० च ।

धात् इति ग० ।

५ विज्ञेयमिति नित्यविधिरिति ग०,

‘स्वरमात्राः’ तेषां ‘विभागज्ञः’ । ‘मात्रा’ शब्देन कालविशेषः कश्चिदु-
च्यते । सोऽपि चतुरणुरित्यादि । एवंविधः पुरुषो ‘गच्छेदाचा-
चार्य्यसंसदं’ स्थानं । आचार्य्यास्तु व्यासादयः । तेषां ब्रह्मलोको हि
स्थानं । यश्चेदं शास्त्रं जानोति सोऽयमाचार्य्यः, तेषां सदनं ब्रह्मलोकं
गच्छति । तथा च पौराणिका वदन्ति,

गरुडपुराणे ।

आहुः समस्तविद्यानां वेदविद्यामनुत्तमां ।
अतस्तद्दातुरस्यैव लाभः स्वर्गापवर्गयोः ॥
विद्यानाञ्च परा विद्या ब्रह्मविद्या समीरिता ।
अतस्तद्दानतो राजन् सर्वदानफलं^(१) लभेत् ॥

देवीपुराणे ।

वेद एव द्विजातीनां साधनं श्रेयसं परम् ।
ततोऽस्याध्ययनाभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
तमेव शीलयेत् प्राज्ञः शिष्येभ्यस्तं प्रदापयेत् ।
तदभ्यासप्रदानाभ्यामेतत् किन्नाधिगच्छति ॥

तथा याज्ञवल्क्यः ।

यज्ञानां तपसाञ्चैव श्रुभानाञ्चैव कर्मणां ।
वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥
योनधोत्य द्विजो वेदानन्धत्र कुरुते अमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥

१ सर्वं दानफलमिति ६० सु० ।

महाभारतेपि ।

यो ब्रूयाच्चापि शिष्याय^(१) धर्मां ब्राह्मीं सरस्वतीम् ।
पृथिवीगोप्रदानाभ्यां स दानफलमश्नुते^(२) ॥

विष्णुधर्मोत्सरे ।

वेददानाद्वाप्नोति सर्वयज्ञफलं नरः ।
उपवेदप्रदानेन गन्धर्वैः सह मोदते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

न तत्कल्पसहस्रेण गदितुं शक्यते फलम् ।
यद्देददानादाप्नोति स्वल्पादपि महामते ॥

भविष्यत्पुराणे^(३) ।

अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् ।
वेदाध्ययनयुक्तस्तु परे ब्रह्मणि लीयते ॥

वेदस्वरूपमुच्यते ।

यजुर्वेदः पिङ्गलाक्षः कृशमध्यो बृहद्बलः ।
बृहत्कपोलकृष्णाङ्घ्रिः स्तान्नः काश्यपगोत्रजः ॥

वेदाङ्गान्युच्यन्ते ।

शिखा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं तथा ।

१ शिष्येभ्य इति ३० मु० ।

३ भविष्यपुराणेपि इति ३० मु० ।

२ स तुल्यफलमश्नुते इति ३० मु० ।

कन्दसां लक्षणञ्चेति षडङ्गानि विदुर्बुधाः ॥

अनुपदञ्चानुपदं कन्दो भाषामन्वितम् ।

मीमांसान्यायतर्कञ्च तथाङ्गानि विदुर्बुधाः ॥

एवं साङ्गोपाङ्गं वेदं गोत्रस्वरूपादीनि विजानन्नधीयानः
पूतो भवति^(१) ।

ग्रन्थान्तरे यथा, तद्वदिदं शास्त्रं गृह्यच्छया ।

•अभूतेषु च स्थानेषु पौरुषेयेषु वर्त्तते ॥

तथाऽऽह । प्र नक्षत्राय देव्याय स इन्द्रादमहि कर्मकर्त्तवे
महामनु । महि सप्तदशेनावस्युवाताः । अपिसीदमित्यन्यष्टौ च
अस्मिन्नेतनुवस्तुहि पिनाकमित्यादौ न वर्त्तते । सिहेव्यान्न^(२)
द्वादशान्निष्टीमस्य स्तोत्राणि आत्मना परां निःप्रशुक्रशीचिषा ।
उशसोपोषमित्यादौ तु वर्त्तते । गच्छेदाचार्यसत्सदं । वीप्सा
शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयति^(३) ॥

इति त्रिंशत्तन्त्रे प्रातिशाख्यविवरणे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ * ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ * ॥

१ एवं साङ्गोपाङ्गवेदस्य लक्षणं सम्पूर्ण-
मिति २० सु० ।

२ त्रिंशत्तन्त्रे उपाध्यायो इति २०

सु० ।

३ वीप्साशास्त्रपरिसप्त त्रिंशत्तन्त्रे पदार्थ-
भवतीति इति २० ।

